ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 66

2015

3–4

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro. **S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L.,** Piaţa Presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39 E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro **DEREX COM S.R.L.**, E-mail: derex_com@yahoo.com

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Redactor limba engleză: Virginia PETRICĂ
Tehnoredactor: Luiza STAN
Coperta: Mariana MOCANU

Manuscrisele, precum şi orice corespondenţă referitoare la ele, se vor trimite pe adresa redactorului-şef: oanadamian63@gmail.com sau pe adresa Redacţiei: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, România; tel./fax: 4021-212 88 62; e-mail: iab.redactie@gmail.com

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 66 – 2015 **3–4**

SUMAR

SCIVA, tomul 66, nr. 3–4, Bucureşti, 2015, p. 179–394

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 66 – 2015 **3–4**

SOMMAIRE

ÉTUDES

SCIVA, tomul 66, nr. 3–4, Bucureşti, 2015, p. 179–394

VASE CU PICIOARE DE LA ŞOIMUŞ – *LA AVICOLA (FERMA 2)*, JUD. HUNEDOARA[*]

CRISTIAN EDUARD ŞTEFAN[**], RADU PETCU[***], RĂZVAN PETCU[****]

Rezumat: Autorii prezintă în acest articol o categorie specială de vase neolitice, vasele cu picioare, descoperite în aşezarea Turdaş de la Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, jud. Hunedoara. Vasele provin din contexte diverse (gropi, locuinţe, şanţ), care pot furniza unele indicii cu privire la posibila semnificaţie a acestora şi sunt reprezentări stilizate ale unor animale.

Cuvinte-cheie: Turdaş, neolitic, ceramică, context, funcţionalitate, animale.

În perioada 16 august – 16 noiembrie 2011, o echipă, formată din specialişti de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti, Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane din Deva şi Muzeul Naţional de Istorie a României, a desfăşurat cercetări arheologice preventive pe traseul viitoarei autostrăzi A1, segmentul Deva – Orăştie. În punctul *La Avicola (Ferma 2)* a fost cercetată o parte dintr-un ansamblu de aşezări, fiind dezvelite aproximativ 700 de complexe arheologice databile în perioadele neolitic, epoca bronzului, epoca romană, post-romană şi medievală timpurie[1]. Aşezarea neolitică este poziţionată în imediata apropiere a râului Mureş (fig. 1) şi cuprinde două faze principale de locuire: o primă fază corespunde unei aşezări constituite din bordeie, apoi se constată o nivelare a terenului cu un sediment brun cenuşos, urmat de a doua fază de locuire, care corespunde resturilor unor locuinţe de suprafaţă. Analiza primară a materialului arheologic a dus la concluzia că aşezarea neolitică aparţine stilului ceramic Turdaş[2].

---

[*] Această lucrare a fost finanţată din contractul „Cercetători competitivi pe plan european în domeniul ştiinţelor umaniste şi socio-economice. Reţea de cercetare multiregională (CCPE)” – POSDRU/159/1.5/S/140863, proiect strategic „Programe doctorale şi postdoctorale – suport pentru creşterea competitivităţii cercetării în domeniul ştiinţelor umaniste şi socio-economice” cofinanţat din Fondul Social European, prin Programul Operaţional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

[**] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; email: cristarh_1978@yahoo.com.

[***] Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi; email: radu.petcu@vanderlay.ro.

[****] Facultatea de Istorie, Universitatea „Ovidius”, Constanţa; email: razvan.arheo@gmail.com.

[1] Petcu, Petcu, Heroiu 2012; Ştefan, Petcu, Petcu 2013, p. 49–50; Ştefan 2014.

[2] Ştefan, Petcu, Petcu 2013, p. 52–53, în concordanţă cu mai vechile opinii: Draşovean, Rotea 1986, p. 21–22; Luca 1997, p. 70; Luca 2008, p. 165, nr. cat. 406.

SCIVA, tomul 66, nr. 3–4, Bucureşti, 2015, p. 183–209

În această contribuție, ne propunem să analizăm 20 de vase cu picioare, întregi şi fragmentare, dintre care 11 descoperite în gropi, trei în locuințe de suprafață şi şase în stratul de cultură. În continuare vom descrie, pe scurt, fiecare vas în parte şi contextul în care acesta a fost descoperit.

1. Vas cu patru picioare, aproape întreg, cărămiziu deschis (fig. 2/2). A fost realizat din pastă fină, având ca degresant nisip şi are o apucătoare ataşată la unul dintre capete, cu o uşoară concavitate. Piesa, privită în ansamblu, sugerează un animal puternic stilizat. Înălțimea maximă a piesei este de 5,6 cm, lățimea maximă de 6,3 cm, iar lungimea maximă de 11,3 cm. Vasul a fost descoperit în **locuința de suprafață L2**. Resturile acesteia se întindeau pe o arie de cca 12 × 10 m (fig. 2/1). Din aceasta au fost recuperate vase întregibile, fragmente de figurine din lut, chirpici cu şi fără amprente, piese de silex, unelte din piatră şi obsidian, oase de animale (prelucrate şi neprelucrate). Sub nivelul de distrugere a fost identificat un nivel de călcare. Locuința nu avea o podea propriu-zisă din lut lipit, ci doar o suprafață bătătorită; a fost conturată la 0,20 m şi avea o adâncime de 0,40 m.

2. Vas cu patru picioare, întreg, cărămiziu deschis (fig. 3/2). Realizat din pastă fină, ca degresant a fost folosit nisip, are o apucătoare conică la unul dintre capete. Piesa ne sugerează un animal puternic stilizat. Înălțimea maximă a piesei este de 6,2 cm, lățimea maximă de 7,9 cm, iar lungimea maximă de 9,4 cm. Vasul a fost descoperit în **locuința de suprafață L8**. Aceasta avea dimensiunile de aproximativ 6,5 × 5,5 m, a fost identificată la 0,20 m şi avea o adâncime de cca 0,40 m (fig. 3/1). Nu au fost surprinse alte elemente constructive, inventarul ei constând în ceramică, chirpici fără amprente şi oase de animale.

3. Vas în stare fragmentară, probabil avea patru picioare dintre care s-au păstrat două (fig. 4/2). Culoarea vasului este cărămiziu-deschis, pastă fină, ca degresant fiind folosit nisip fin. Fragmentul păstrat are înălțimea maximă de 3,8 cm, lățimea maximă de 4,9 cm, iar lungimea maximă de 3,7 cm. Vasul a fost descoperit în **locuința de suprafață L9**, la adâncimea de 0,20 m. Urmele locuinței L9 erau reprezentate de fragmente ceramice şi bucăți de chirpici ars, întinse pe o suprafață de circa 7 × 5 m (fig. 4/1), grosimea distrugerii având aproximativ 0,40 m.

4. Fragment de vas cu patru picioare, dintre care s-au păstrat numai trei, culoare cărămiziu deschis, pastă fină, ca degresant fiind folosit nisip (fig. 5/3). Înălțimea maximă a fragmentului de vas păstrat este de 3,5 cm, iar diametrul de 9,4 cm. A fost descoperit în **Complexul 239**, care reprezintă un şanț cu lungimea de 54 m, lățimea maximă de 4,1 m şi o adâncime maximă de 2,2 m. Şanțul conținea fragmente de chirpici, ceramică, fragmente de figurine antropomorfe, greutăți de lut, piese din silex şi obsidian, o râşniță, oase umane, oase de animale, piese din os şi corn, vase miniaturale. Era orientat NE-SV şi a avut trei refaceri în perioada de utilizare. Funcția sa inițială a fost, probabil, aceea de scurgere a apei, fiind folosit ulterior şi ca mijloc de delimitare a unor locuințe sau gospodării (fig. 5/1) sau ca arie de activitate pentru diverse ocupații cotidiene.

5. Fragment de vas cu patru picioare, dintre care s-au păstrat numai două, culoare cărămiziu deschis, pastă fină, ca degresant fiind folosit nisip (fig. 5/2). Înălțimea maximă a fragmentului de vas păstrat este de 7,2 cm. A fost descoperit în **Complexul 239**.

6. Vas cu patru picioare, în stare fragmentară, culoare cenuşiu închis, pastă grosieră, ca degresant fiind folosită şamota (fig. 6/2). Înălțimea maximă a piesei este de 5,6 cm, iar diametrul de 8,8 cm. Pe părțile laterale are câte un brâu vertical crestat. A fost descoperită în **Complexul 271**, care avea dimensiunile de 23,8 × 7,9 m şi adâncimea maximă de 2,4 m

(fig. 6/1). La conturare a apărut ca o pată mare neuniformă, fără a se putea preciza exact dacă avem de-a face cu mai multe complexe sau sunt alveolări în cadrul aceluiaşi complex. În general, umplutura întregului **Complex 271** a fost relativ compactă: umplutură neagră cenuşie cu pigment de chirpici. Materialul arheologic prelevat din acest complex constă în ceramică, plastică zoomorfă, chirpici cu şi fără amprente de lemn, o greutate de lut, silex, obsidian, un toporaş din rocă, oase umane nearse, oase de animale prelucrate şi neprelucrate (arse şi nearse), corn neprelucrat. Menţionăm descoperirea în acelaşi complex a unui schelet de animal mare, respectiv întreaga coloană vertebrală şi alte resturi din bazin, craniu, coaste (rupte din vertebre) şi membre; în zona estică a complexului a fost descoperit un craniu uman (din care lipseau maxilarul şi mandibula) şi alte fragmente de oase umane.

7. Vas cu patru picioare (dintre care s-au mai păstrat trei), în stare fragmentară, culoare cărămiziu închis, pastă intermediară, ca degresant fiind utilizată şamota (fig. 7/2). Înălţimea maximă a piesei este de 5,8 cm, iar diametrul de 9,5 cm. Vasul a fost descoperit în **Complexul 314**, care reprezintă o groapă cu dimensiunile documentate parţial de 3 × 3,1 m (fig. 7/1). Complexul nu a fost săpat integral, deoarece era suprapus parţial de limita nordică a autostrăzii. La nivelul conturării s-a observat o masă mare de chirpici ars. Sub această masă de chirpici se află o groapă, care coboară până la peste 3 m adâncime de la nivelul actual, plină de material arheologic, cu mai multe niveluri de arsură redate de pământ cărbunos, cenuşă şi cărbune. Materialul arheologic din această groapă constă în ceramică, un vas-sită de lut, o greutate de lut, chirpici cu şi fără amprente de lemn, silex, o râşniţă, oase de animale prelucrate şi neprelucrate (arse şi nearse), corn neprelucrat.

8. Vas cu patru picioare, în stare fragmentară, de culoare cărămiziu închis, pastă intermediară, ca degresant fiind folosit nisip (fig. 8/2). Înălţimea maximă a piesei este de 5,8 cm, iar diametrul de 10,1 cm. A fost descoperit în **Complexul 345**, care reprezintă o groapă cu dimensiunile la conturare de 3 × 1,9 m şi adâncimea maximă de 1,1 m (fig. 8/1). Groapa avea o formă ovală, cu pereţii de vest şi de est amenajaţi în trepte. Fundul gropii prezintă multiple alveolări. Umplutura constă, în cea mai mare parte, în pământ brun-cenuşiu amestecat cu chirpici. Aproximativ pe centrul gropii exista un strat de arsură (format din cenuşă şi cărbune) şi, la aproximativ 0,20–0,30 m sub acesta, un strat de pământ galben-cenuşiu. Materialul arheologic din groapă constă în ceramică, silex, obsidian, un percutor de piatră, oase de animale prelucrate şi neprelucrate (arse şi nearse).

9. Vas cu patru picioare, în stare fragmentară, de culoare cenuşiu închis, pastă fină, degresantul folosit fiind nisipul fin (fig. 13/1). Piesa este puternic lustruită şi are urme de ardere secundară. Înălţimea maximă a acesteia este de 4,3 cm, iar diametrul de 16,1 cm. Vasul a fost descoperit în **Complexul 353**, care reprezintă o groapă cu dimensiunile la conturare de 6,25 × 17,5 m şi adâncimea maximă de 1,6 m. În urma decopertării mecanizate, în dreapta axului autostrăzii a rezultat o suprafaţă mare cu umplutură cafenie, pigmentaţie de chirpici şi bucăţi de chirpici. În profilul martorilor stratigrafici predomină nivelurile de arsură, dovedind o utilizare constantă a gropii.

10. Vas cu patru picioare, întreg, de culoare cenuşiu închis, pastă intermediară, ca degresant fiind folosit nisipul (fig. 9/2). Înălţimea maximă a piesei este de 3,3 cm, iar diametrul de 8,7 cm. A fost descoperită în **Complexul 367**, care reprezintă o groapă cu dimensiunile la conturare de 2,85 × 3,5 m şi adâncimea maximă de 1,5 m (fig. 9/1). Groapa are o formă aproximativ circulară, cu un strat consistent de chirpici ars şi nears la suprafaţă, continuat de o umplutură negricioasă cu pigment de chirpici şi lut gri-verzui. Între acestea se află lentile mari de cărbune şi cenuşă, iar pe fundul gropii un strat gros de lut gri-cenuşiu cu pigment de chirpici. Materialul arheologic descoperit în această groapă constă în

ceramică, chirpici fără amprente de lemn, silex, oase de animale prelucrate şi neprelucrate (arse şi nearse), corn (prelucrat şi neprelucrat).

11. Vas cu picioare (dintre care s-a păstrat doar unul), în stare fragmentară, de culoare cărămiziu deschis, pastă fină, ca degresant fiind folosit nisip (fig. 10/2). Înălţimea maximă a piesei este de 3,7 cm. A fost descoperită în **Complexul 385**, care reprezintă o groapă cu diametrul de 3,3 m şi adâncimea maximă de 1,1 m (fig. 10/1). Groapa avea o formă ovală, cu o uşoară „cuptorire" în partea de sud-vest. Pe fundul acesteia apar două alveolări mari. În umplutură s-au observat multiple straturi de arsură date de cărbune, cenuşă şi concentraţii de chirpici ars. În partea superioară a complexului, aceste straturi au fost secţionate ulterior de două gropi de stâlpi, care erau umplute cu lut brun-cenuşiu, cu intruziuni de galben pe alocuri, însă fără altă pigmentaţie. La baza complexului s-au observat urme de lut negru.

12. Vas cu patru picioare, dintre care s-au păstrat numai două, în stare fragmentară, de culoare cenuşiu închis, pastă intermediară, ca degresant fiind folosită şamota (fig. 11/2). Piesa, privită în ansamblu, sugerează un animal stilizat. Înălţimea maximă a piesei este de 3,7 cm, lăţimea maximă de 7 cm, iar lungimea păstrată de 7,9 cm. A fost descoperită în **Complexul 460**, care reprezintă o groapă cu dimensiunile la conturare de 3,8 × 7 m şi adâncimea maximă de 1,9 m (fig. 11/1). În urma secţionării complexului au apărut trei alveolări distincte, notate cu A, B şi C. Alveolarea A este umplută cu pământ brun-cenuşiu închis, cu pigmenţi de chirpici ars şi fragmente mai mari de chirpici, iar ceea ce considerasem iniţial alveolările B şi C par să constituie, de fapt, o singură alveolare. La suprafaţa celor două alveolări, umplutura era brun-cenuşie, cu pigment de chirpici ars, sub care urma un nivel consistent de multiple depuneri de pământ cărbunos, cenuşă şi lut galben. Această alveolare (B şi C) pare să fi fost tăiată de alveolarea notată cu A. Inventarul gropii consta în ceramică, chirpici fără amprente de lemn, plastică zoomorfă, vas-sită de lut, greutate de lut, silex, râşniţă, oase de animale prelucrate şi neprelucrate (nearse), cochilii neprelucrate.

13. Vas cu patru picioare (dintre care s-au păstrat numai trei), în stare fragmentară, de culoare cenuşiu deschis, pastă intermediară, ca degresant fiind folosită şamota (fig. 11/3). Înălţimea maximă a piesei este de 4 cm, iar diametrul de 12,3 cm. A fost descoperită în **Complexul 460**.

14. Vas cu patru picioare (dintre care s-au păstrat numai două), în stare fragmentară, de culoare cenuşiu închis, pastă intermediară, ca degresant fiind folosite pietricele (fig. 12/2). Înălţimea maximă a piesei este de 5,1 cm, iar diametrul de 10,2 cm. Piesa, privită în ansamblu, sugerează un animal stilizat. A fost descoperită în **Complexul 505**, care reprezintă o groapă cu dimensiunile la conturare de 1,65 × 2,8 m şi adâncimea maximă de 1,05 m (fig. 12/1). Groapa avea o umplutură compactă de culoare brun-cenuşiu, închis, cu pigmentaţie de chirpici. Peretele de sud-est prezintă o „cuptorire", iar în partea de nord câteva trepte. Inventarul gropii consta în ceramică, chirpici cu şi fără amprente de lemn, oase de animale, piese din os (nearse), corn neprelucrat.

15. Vas cu patru picioare (dintre care s-a păstrat numai unul), în stare fragmentară, de culoare cărămiziu deschis, pastă fină, ca degresant fiind utilizat nisip (fig. 13/2). Înălţimea maximă a piesei este de 4,8 cm, lăţimea maximă de 8,1 cm, iar lungimea maximă păstrată de 6,4 cm. Piesa, privită în ansamblu, sugerează un animal stilizat. A fost descoperită în nivelul de locuire.

16. Vas cu patru picioare (dintre care s-au păstrat numai două), în stare fragmentară, de culoare cărămiziu deschis, pastă grosieră, ca degresant fiind utilizate nisip şi pietricele

(fig. 13/3). Înălţimea maximă a piesei este de 6,8 cm, lăţimea maximă de 8,4 cm, iar lungimea maximă de 10,9 cm. Piesa, privită în ansamblu, sugerează un animal stilizat. A fost descoperită în nivelul de locuire.

17. Vas cu patru picioare, dintre care s-au păstrat numai trei, în stare fragmentară, de culoare cărămiziu deschis, pastă fină, ca degresant fiind utilizat nisip (fig. 13/4). Înălţimea maximă a piesei este de 4,2 cm, iar diametrul de 8,4 cm. A fost descoperită în nivelul de locuire.

18. Vas cu patru picioare (dintre care s-au păstrat numai două), în stare fragmentară, de culoare cărămiziu deschis, pastă fină, ca degresant fiind utilizat nisip (fig. 14/1). Înălţimea maximă a piesei este de 4,2 cm, lăţimea maximă de 6,2 cm, iar lungimea maximă păstrată de 6,1 cm. Piesa privită în ansamblu sugerează un animal stilizat. A fost descoperită în nivelul de locuire.

19. Vas cu patru picioare (dintre care s-a păstrat numai unul), în stare fragmentară, de culoare cărămiziu închis, pastă semi-fină, ca degresant fiind utilizate nisip şi pietricele (fig. 14/2). Înălţimea maximă a piesei este de 5,1 cm, lăţimea maximă de 8,1 cm, iar lungimea maximă păstrată de 7,3 cm. Piesa, privită în ansamblu, sugerează un animal stilizat. A fost descoperită în nivelul de locuire.

20. Vas cu patru picioare, în stare fragmentară, de culoare cenuşiu închis, pastă fină, ca degresant fiind utilizate nisip şi pietricele, prezintă urme de ardere secundară (fig. 14/3). Înălţimea maximă a piesei este de 7,6 cm, lăţimea maximă de 8,1 cm, iar lungimea maximă păstrată de 15,3 cm. Piesa, privită în ansamblu, sugerează un animal stilizat (mistreţ?). A fost descoperită în nivelul de locuire.

***

Dacă analizăm cele 20 de piese descrise mai sus, observăm că numai două dintre acestea sunt întregi, majoritatea fiind în stare fragmentară. De asemenea, 14 dintre piese provin din contexte sigure, numai şase fiind recuperate din nivelul de locuire. Nouă dintre cele 20 de piese sunt reprezentări stilizate ale unor animale, speciile acestora fiind greu de determinat. De asemenea, în opinia noastră, cel puţin o parte dintre celelalte vase cu picioare descrise mai sus pot reprezenta animale, stilizarea acestora fiind dusă uneori la extrem de către persoana/persoanele implicate în procesul de producere a lor.

Analogii pentru piesele discutate găsim în aşezările turdăşene de la Orăştie – *Dealul Pemilor (punct X2)*[3], Turdaş – *Luncă*[4], Deva – *Tăualaş*[5] sau Chitid[6]. Aceste aşezări sunt situate în zona Mureşului mijlociu şi aparţin unui stil ceramic aparte, individualizat din vasta arie Vinča: stilul de tradiţie Turdaş[7].

În legătură cu posibila funcţionalitate a unor astfel de vase, lucrurile sunt greu de lămurit în absenţa unor analize chimice, care să ne ofere unele indicii cu privire la conţinutul lor. Forma de animal stilizat a unora dintre piese pare a sugera

[3] Luca 1997, p. 151, pl. XIII/6–7; XXIV/11; XLIII/14.
[4] von Roska 1941, p. 238–240, pl. XCVII–XCVIII; Luca 2001, fig. 3/13; 4/1.
[5] Dumitrescu 1984, p. 16–17; Lazarovici, Dumitrescu 1985–1986, fig. 6/10, 19–21; 7/11; 8/14.
[6] Draşovean, Rotea 1984–1985, p. 86, pl. I/5.
[7] Lazarovici 1981, p. 183–185.

o legătură strânsă între membrii comunității turdăşene de la Şoimuş şi animalele crescute/vânate. S-a discutat în literatura de specialitate despre legătura dintre vasele de lut neolitice şi corpul uman[8]. Acelaşi lucru poate fi invocat, *mutatis mutandis*, şi în legătură cu aceste reprezentări de animale sub forma unor vase. Acestea puteau fi folosite în cadrul unor ceremonii pentru a spori şansele la vânătoare sau pentru a creşte fertilitatea turmelor.

În literatura mai veche[9], dar şi relativ mai nouă[10], aceste vase au fost considerate de cult sau altare[11]. Pentru unii autori, este plauzibilă o interpretare a acestor tipuri de vase ca instrumente de iluminat[12]. În absența unor argumente solide şi a unor dovezi directe (cum ar fi urme de arsură sau analize chimice ale recipientelor), această ultimă interpretare ni se pare oarecum forțată.

De asemenea, este important de precizat că multe dintre aceste vase reprezentând animale stilizate descoperite la Şoimuş provin din gropi. Pentru John Chapman, „[the] pit filling is, by definition, a metaphor for reincorporating of current material into a context defined by earlier deposits"[13]. Unul dintre conceptele-cheie folosite de Chapman este cel de „depunere structurată": acumularea deliberată de diferite materiale, a căror asociere este rară, iar structurarea unei asemenea asocieri este neobişnuită[14]. În cele câteva sute de complexe neolitice cercetate la Şoimuş, primele patru categorii de materiale arheologice sunt, în ordine, ceramica, oasele de animale, fragmentele de chirpici şi piesele din silex. În număr mai mic apar plastica antropomorfă şi zoomorfă, greutățile de lut, cochiliile neprelucrate şi topoarele de piatră. Nu putem şti în ce măsură avem de-a face cu „depuneri structurate" la Şoimuş; un lucru pare însă cert: utilizarea noțiunilor de gropi „menajere"/„de provizii" pare o „colonizare" forțată a preistoriei cu termeni convenționali moderni[15]. În cazul altor autori însă, termenii de „groapă menajeră" sau „groapă de provizii" sunt acceptați ca atare[16].

O structură specială o reprezintă şi **Complexul 239**, interpretat ca şanț (vezi *supra*). Trebuie menționat faptul că în umplutura lui au fost descoperite oase umane, precum şi vase miniaturale. În partea de nord a complexului, şapte dintre aceste vase miniaturale au fost descoperite unul lângă celălalt, alcătuind o depunere specială. De asemenea, în partea centrală a şanțului au fost investigate câteva structuri de combustie (fig. 5/4), dovedind faptul că şanțul avea şi alte destinații în afară de cele clasice (scurgere a apei, delimitarea unor gospodării, protecție).

8 Naumov 2008; Naumov 2011; Dragoman 2009.
9 Moga 1949, p. 90–92.
10 Lazarovici 1972, p. 16, pl. IV/1–3.
11 Buzea, Mateş 2008.
12 Luca 1997, p. 67.
13 Chapman 2000, p. 64.
14 Chapman 2000, p. 65.
15 A se vedea în aceeaşi direcție şi Thomas 1999, p. 2; Dragoman 2013, p. 107–110.
16 Printre alții, Bailey 2000, p. 56, 58, 103, 171, 179, 275; Bailey 2005, p. 55, 63.

Un şanţ oarecum asemănător, în care au fost descoperite zone cu urme de arsură *in situ*, este „coridorul” din aşezarea aparţinând culturii Hamangia de la Ceamurlia de Jos (jud. Tulcea)[17]. Umplutura acestui şanţ consta în „cărbuni, cenuşă, oase de animale, scoici, oase de peşte, râşniţe, material ceramic, unelte de silex, săpăligi din corn de cerb etc.”, iar pereţii lui erau acoperiţi cu pomosteală de lut galben amestecat cu pleavă[18]. Funcţia acestui şanţ este greu de precizat, el putând îndeplini rol fie de împrejmuire, fie, în opinia lui D. Berciu, loc de întâlnire intra-comunitară sau de spaţiu de trecere între diferitele locuinţe aparţinând comunităţii Hamangia de la Ceamurlia de Jos[19]. Foarte interesante ni se par însă câteva complexe descoperite în imediata apropiere a şanţului mai sus menţionat, şi anume Groapa 20 („groapa cu oase”) şi cele două pete de arsură (a şi b) asociate cu aceasta. Groapa 20 conţinea foarte multe oase de animale, cărbuni şi cenuşă. În trei cazuri s-au păstrat părţi din coloana vertebrală în conexiune anatomică a animalului (două erau de cerb, una de vită), cu urme de ardere. S-au descoperit, de asemenea, multe oase de peşte, râşniţe de mână fragmentare şi câteva fragmente ceramice[20]. Asocierea domestic–sălbatic din „groapa cu oase” de la Ceamurlia de Jos ni se pare foarte interesantă, dacă ne gândim la schema structuralistă a lui I. Hodder cu privire la conceptele de *domus* şi *agrios*[21]: la Ceamurlia de Jos, cele două lumi par să se întâlnească. Un volum recent pune în evidenţă sistemul de şanţuri eneolitice de la Pianu de Jos – *Podei*, jud. Alba. Sunt menţionate unele asemănări între a patra linie defensivă de aici şi situaţia de la Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*. Într-adevăr, acest tip de şanţ are o dublă funcţie: separă atât interiorul de exterior, cât şi spaţii interioare între ele[22].

Revenind la vasele tratate de noi, asocierea de oase umane cu acest tip ceramic zoomorf cu picioare, dar şi cu figurine antropomorfe fragmentare, există şi la Tărtăria, în celebra „groapă ritualică” în care au fost descoperite nu mai puţin faimoasele tăbliţe de lut[23].

Animalele au jucat întotdeauna un rol foarte important în viaţa comunităţilor preistorice, la nivel economic, social sau simbolic. Ele sunt o parte esenţială în definirea identităţii masculine, de exemplu, aşa cum o arată studiile etnografice[24], dar şi o parte integrantă a rutinei zilnice în grupurile sociale preistorice. Animalele constituie, de asemenea, o parte importantă în toate mitologiile grupurilor umane preistorice sau actuale[25], dar şi un vehicul pentru diverse transformări sociale şi economice[26].

[17] Berciu 1966, p. 158, fig. 60, 69, 75/a.
[18] Berciu 1966, p. 159.
[19] Berciu 1966, p. 161.
[20] Berciu 1966, p. 145–147, fig. 69, 75/b, d.
[21] Hodder, 1990, p. 71–99, fig. 3/5.
[22] Bem 2015, p. 28.
[23] Vlassa 1963; Lazarovici, Merlini 2005, p. 210, fig. 15, 17b; Lazarovici G., Lazarovici C.M., Merlini 2011, p. 116–120.
[24] Whittle 2003, p. 85.
[25] Whittle 2003, p. 101–106.
[26] Arbuckle 2012.

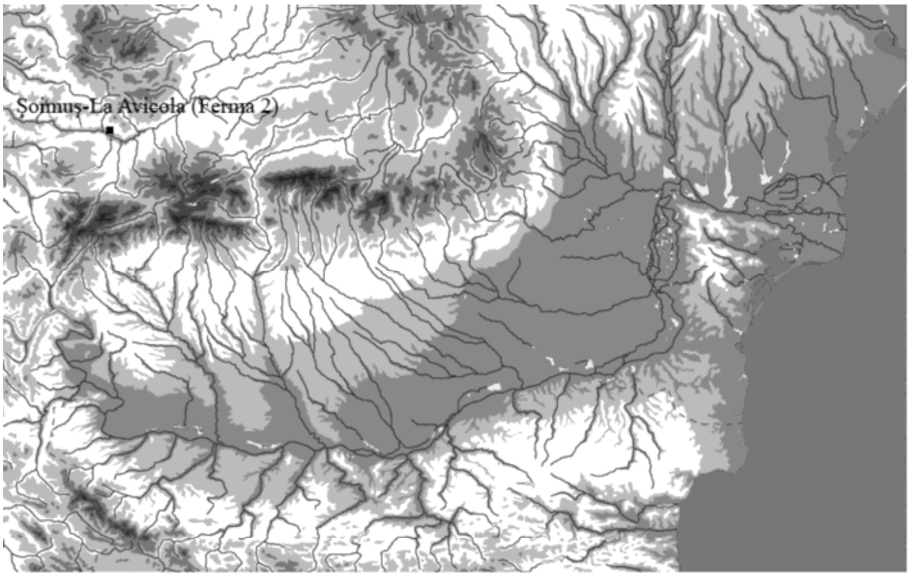
În ultimii ani, mai mulţi autori au încercat să se desprindă de vechea viziune antropocentristă în ceea ce priveşte interacţiunea dintre oameni şi animale în preistorie, punându-se bazele a ceea ce se numeşte astăzi *zooarheologie socială*[27]. S-a argumentat că animalele reprezintă nu numai o resursă „economică", ci sunt „[…] agentic entities that engage in human-non-human social relationships"[28]. Pe aceeaşi linie non-„economică" trebuie văzută şi prezenţa unor animale sau a unor părţi ale acestora în diverse construcţii speciale din neolitic[29], precum şi înmormântările de animale din diverse epoci[30]. Există, de asemenea, şi pericolul de a deforma trecutul cu interpretări moderne asupra rolului atribuit astăzi animalelor (surse de hrană sau *entertainment*, animale de companie etc.)[31].

Din puţinele date privind analiza oaselor de animale recuperate din situri turdăşene, reiese că bovinele jucau un rol de prim rang în viaţa acestor comunităţi. Pe următoarele locuri, la o oarecare distanţă din punct de vedere cantitativ, erau exploatate suinele şi ovicaprinele, dar şi unele specii sălbatice, precum cerbul, mistreţul sau ursul[32]. O parte dintre piesele publicate de noi în acest studiu sunt clar reprezentări stilizate ale unor animale, însă este foarte greu de spus căror specii le-ar aparţine. Studiile etnografice arată că animalele cele mai potrivite pentru ceremonii aparţin celor mai abundente specii şi celor care se pretează vânării în grup. Cooperarea necesară în cadrul vânătorii anumitor specii poate duce la întărirea unor relaţii sociale cu membri din afara familiei sau clanului[33]. „Groapa cu oase" descrisă mai sus, de la Ceamurlia de Jos, împreună cu „coridorul" şi petele de arsură, pot reprezenta expresia arheologică a unor astfel de ceremonii.

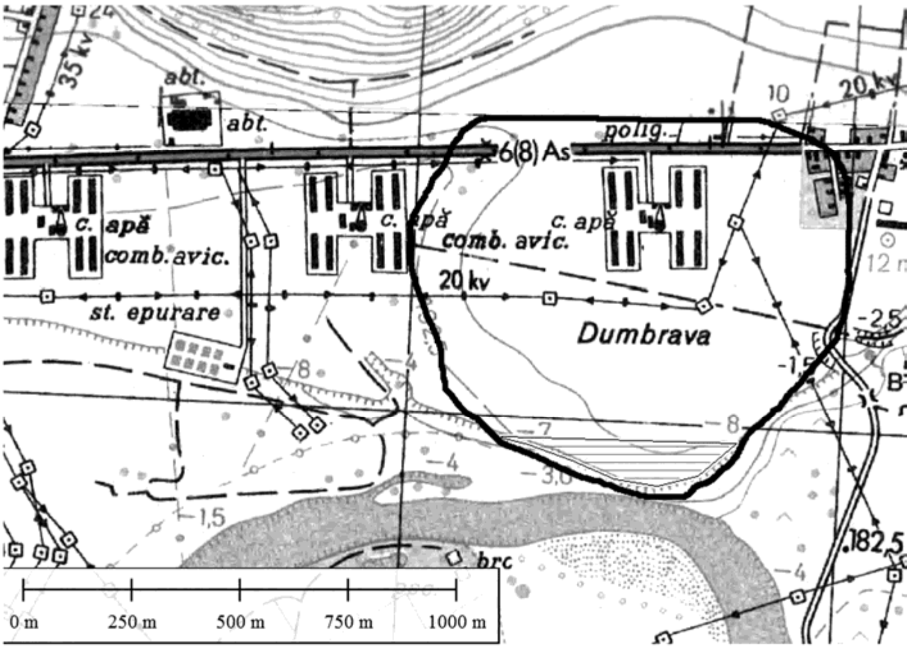
Anumite ceremonii sunt presupuse şi pentru importanta aşezare aparţinând culturii Vinča de la Opovo (Serbia), aici fiind descoperite numeroase oase de animale (în special bovine), unele dintre ele în gropi, arse, alături de straturi de cenuşă, chirpici etc. Ceremoniile au fost puse în relaţie cu arderea deliberată a locuinţelor de aici, acest comportament fiind susţinut de analogii etnografice, cum ar fi practicile unor populaţii agro-pastorale din Tanzania[34]. Multe dintre contextele descrise de noi mai sus, în care au fost descoperite piesele analizate, conţin oase de animale arse, sugerând existenţa unor ceremonii şi în aşezarea de la Şoimuş (vezi *supra*). Rolul esenţial al bovinelor în comunităţile vinčiene a fost subliniat şi în alte studii. Se consideră că iconografia legată de bovine a fost inclusă în cadrul comunităţilor Vinča în procesul schimbării şi negocierii identităţilor sociale şi de gen[35].

---

[27] Overton, Hamilakis 2013; Hill 2011; Hill 2013; Hill 2014.
[28] Overton, Hamilakis 2013, p. 114.
[29] Lichter 2014, p. 119–136, fig. 7–9.
[30] Morris 2011.
[31] Hill 2014, p. 276.
[32] Bulai-Ştirbu 1984, tab. 1; El Susi 1997, tab. 41; Bindea 2011, p. 340.
[33] Hill 2014, p. 271–272.
[34] Russel 1999, p. 164–165.
[35] Spasić 2012, p. 306.

1

2

Fig. 1. Aşezarea de la Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*; 2. poziţia topografică a aşezării de la Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2*): aria din interiorul liniei negre – aria probabilă a aşezării; aria haşurată – aria cercetată.

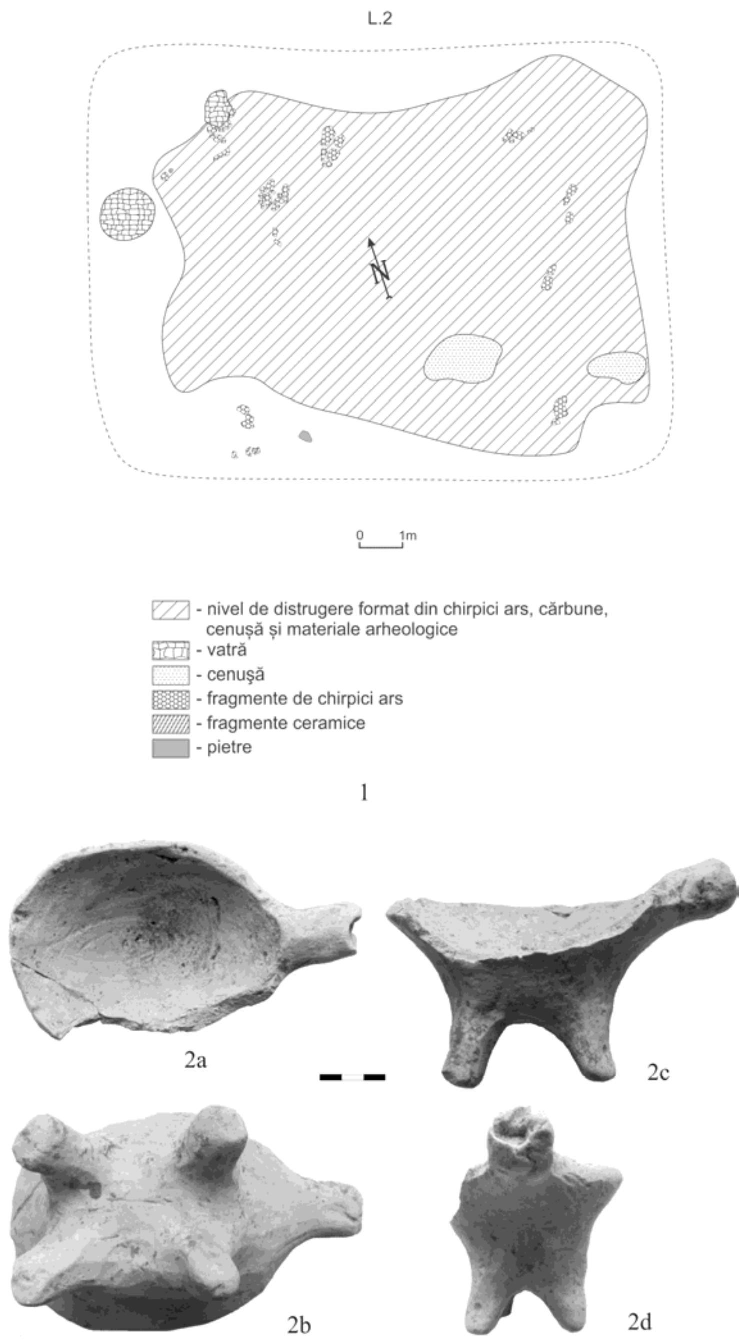
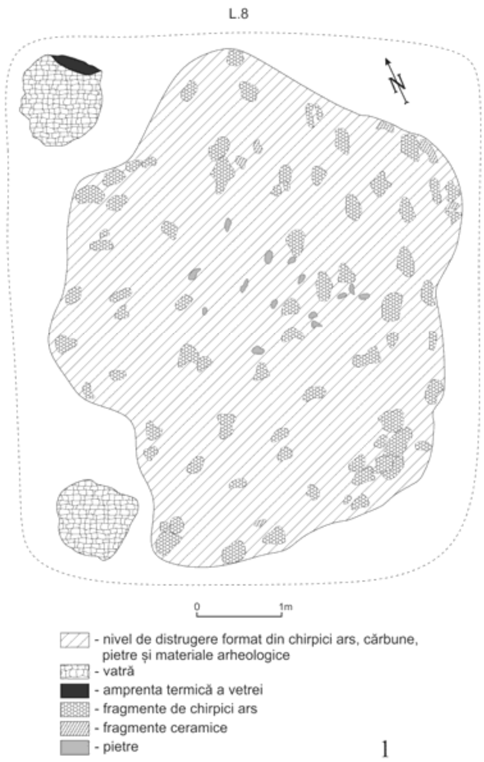

Fig. 2. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Locuinţa 2: 1. plan; 2. vas din locuinţă.

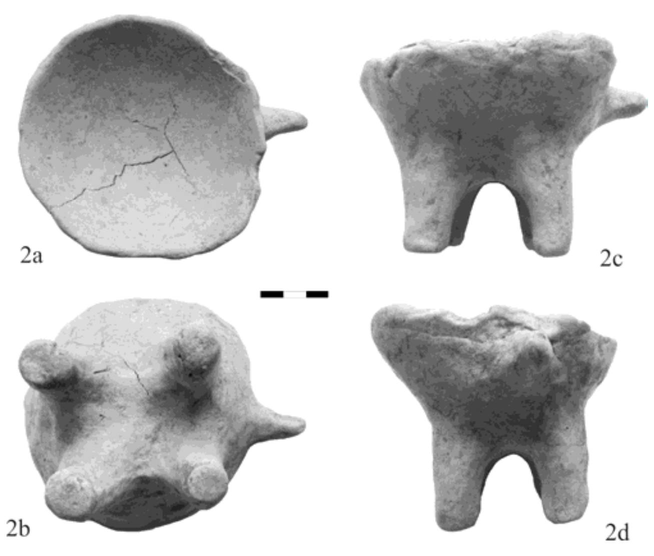

Fig. 3. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Locuinţa 8: 1. plan; 2. vas din locuinţă.

Fig. 4. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Locuinţa 9: 1. plan; 2. vas din locuinţă.

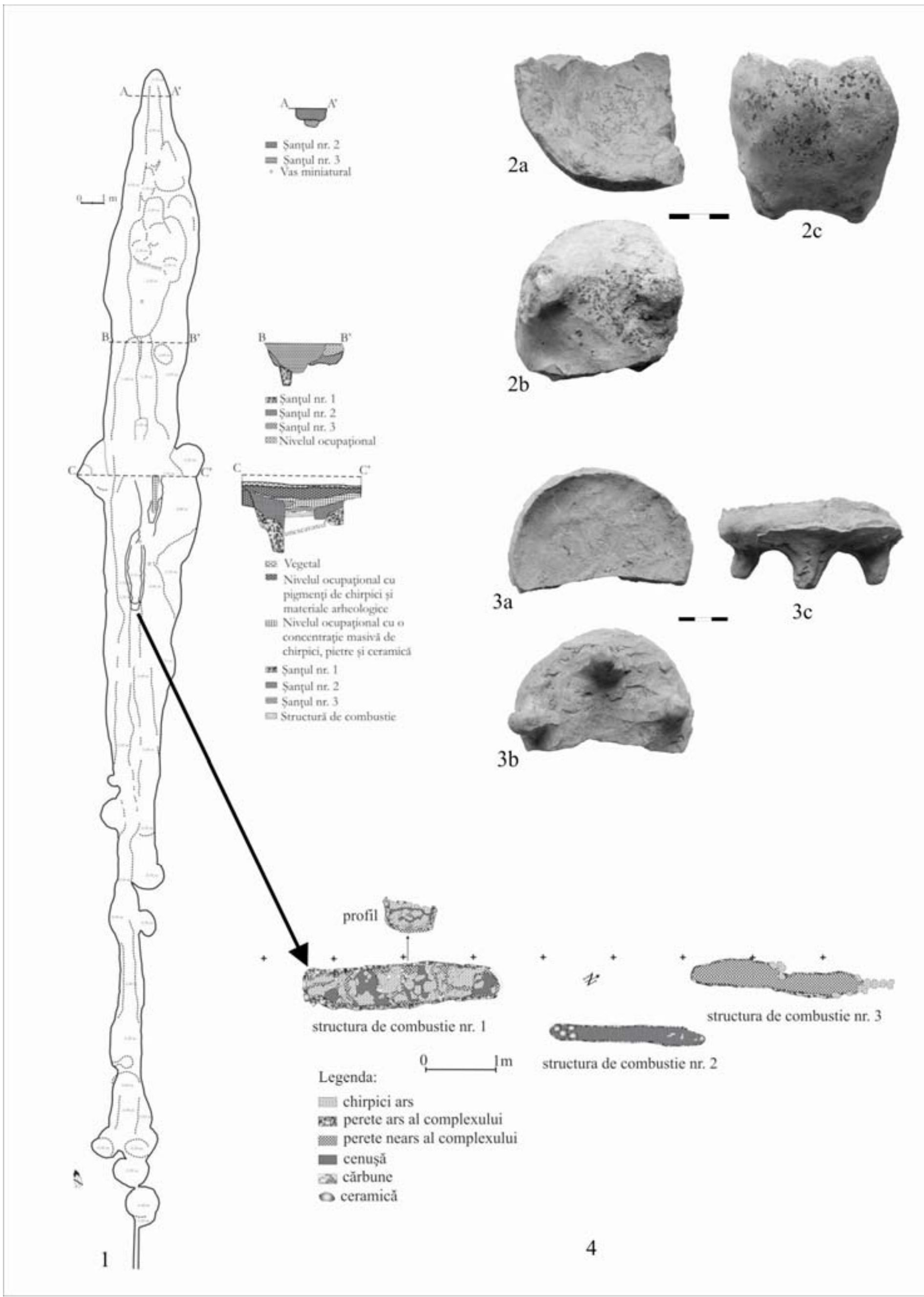

Fig. 5. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Complex 239: 1. plan şi profile; 2–3. vase din complex; 4. structuri de combustie din complex.

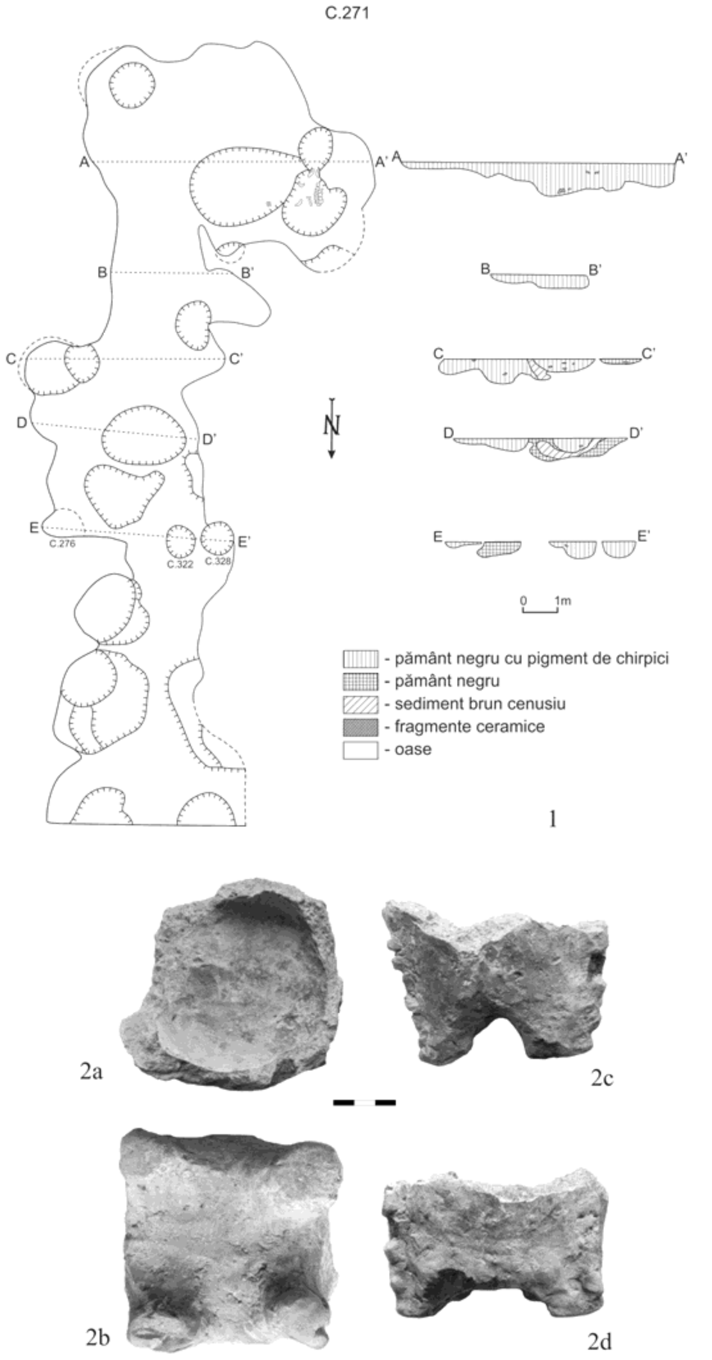
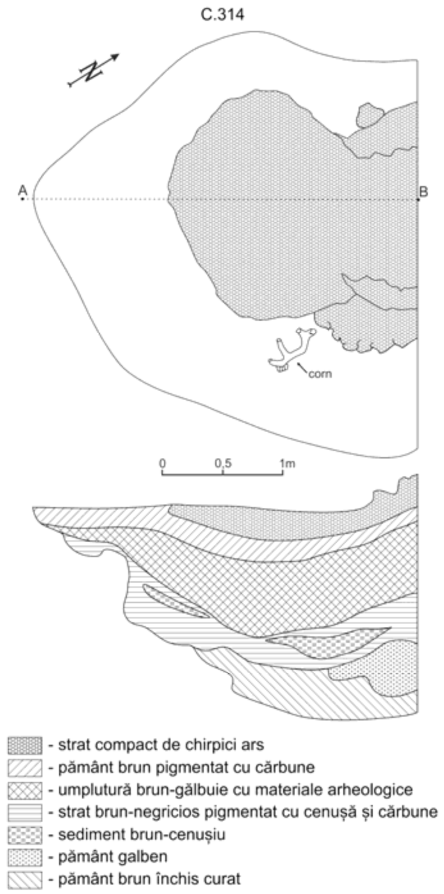

Fig. 6. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Complex 271: 1. plan şi profile; 2. vas din complex.

1

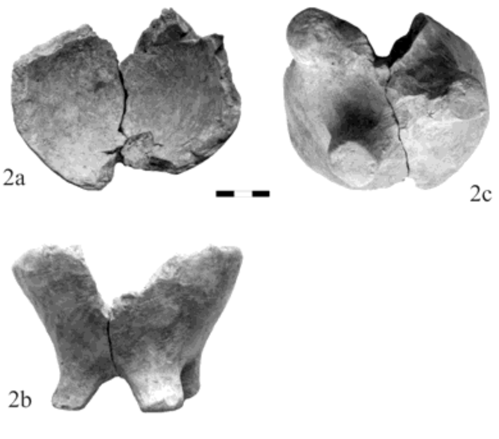

Fig. 7. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Complex 314: 1. plan şi profil; 2. vas din complex.

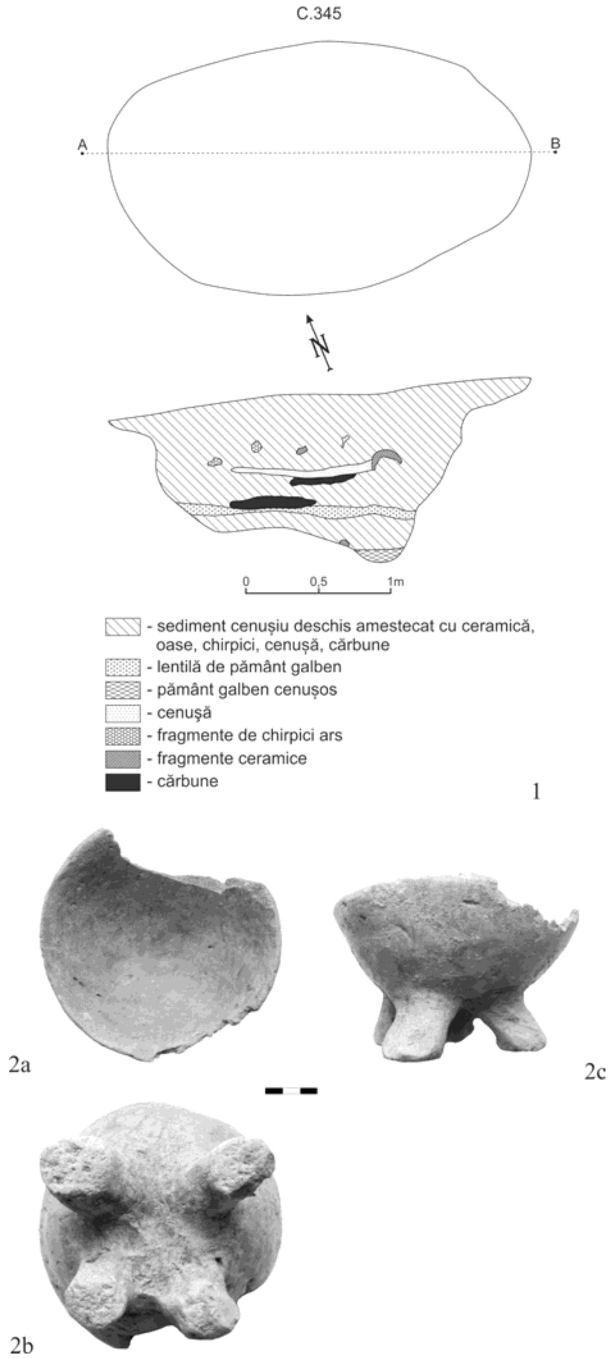

Fig. 8. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Complex 345: 1. plan şi profil; 2. vas din complex.

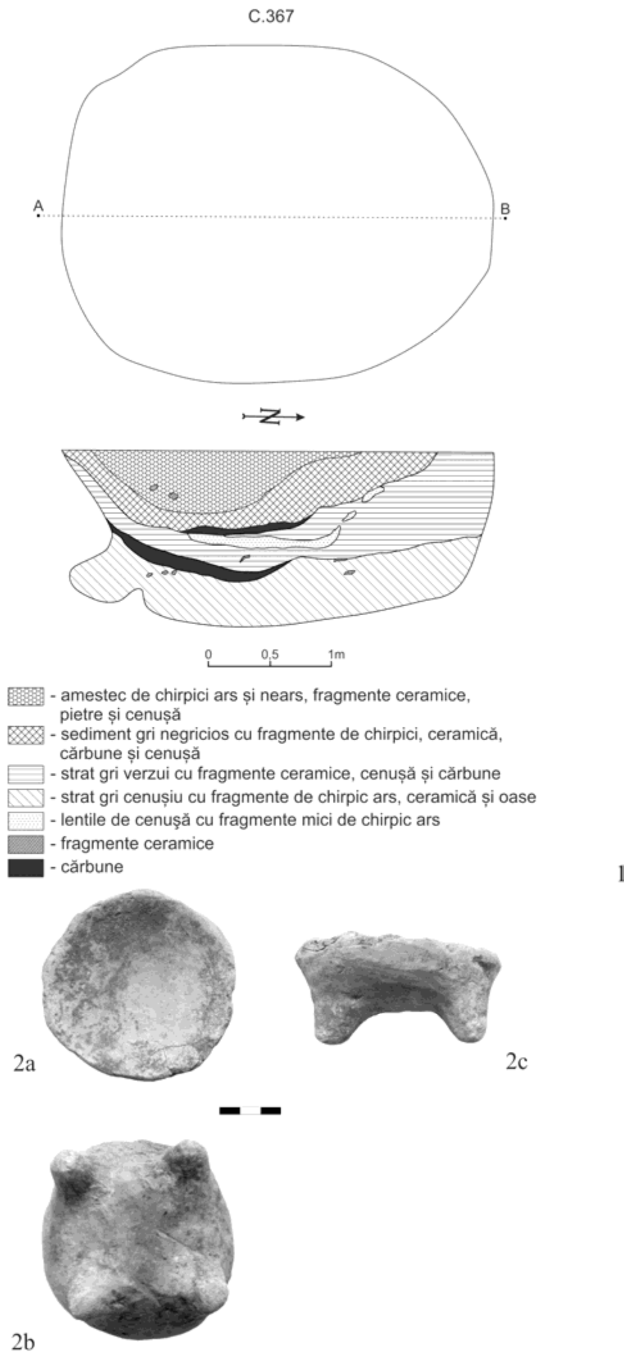

Fig. 9. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Complex 367: 1. plan şi profil; 2. vas din complex.

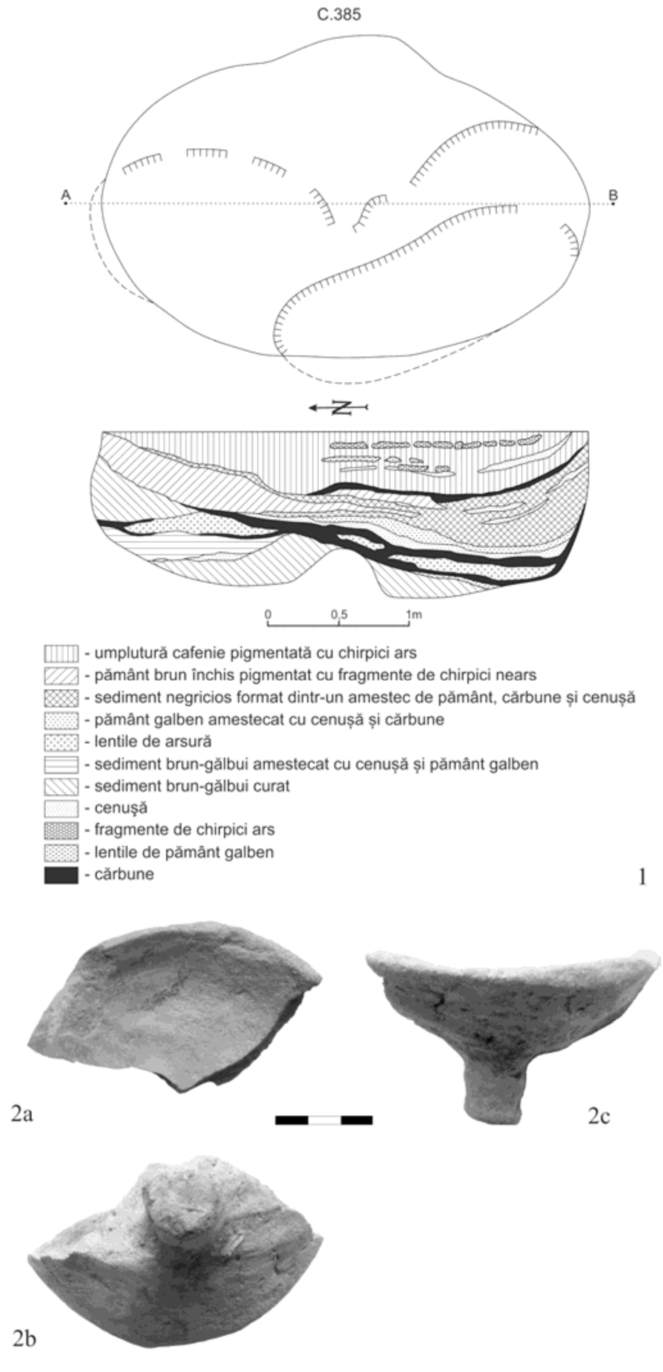

Fig. 10. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Complex 385: 1. plan şi profil; 2. vas din complex.

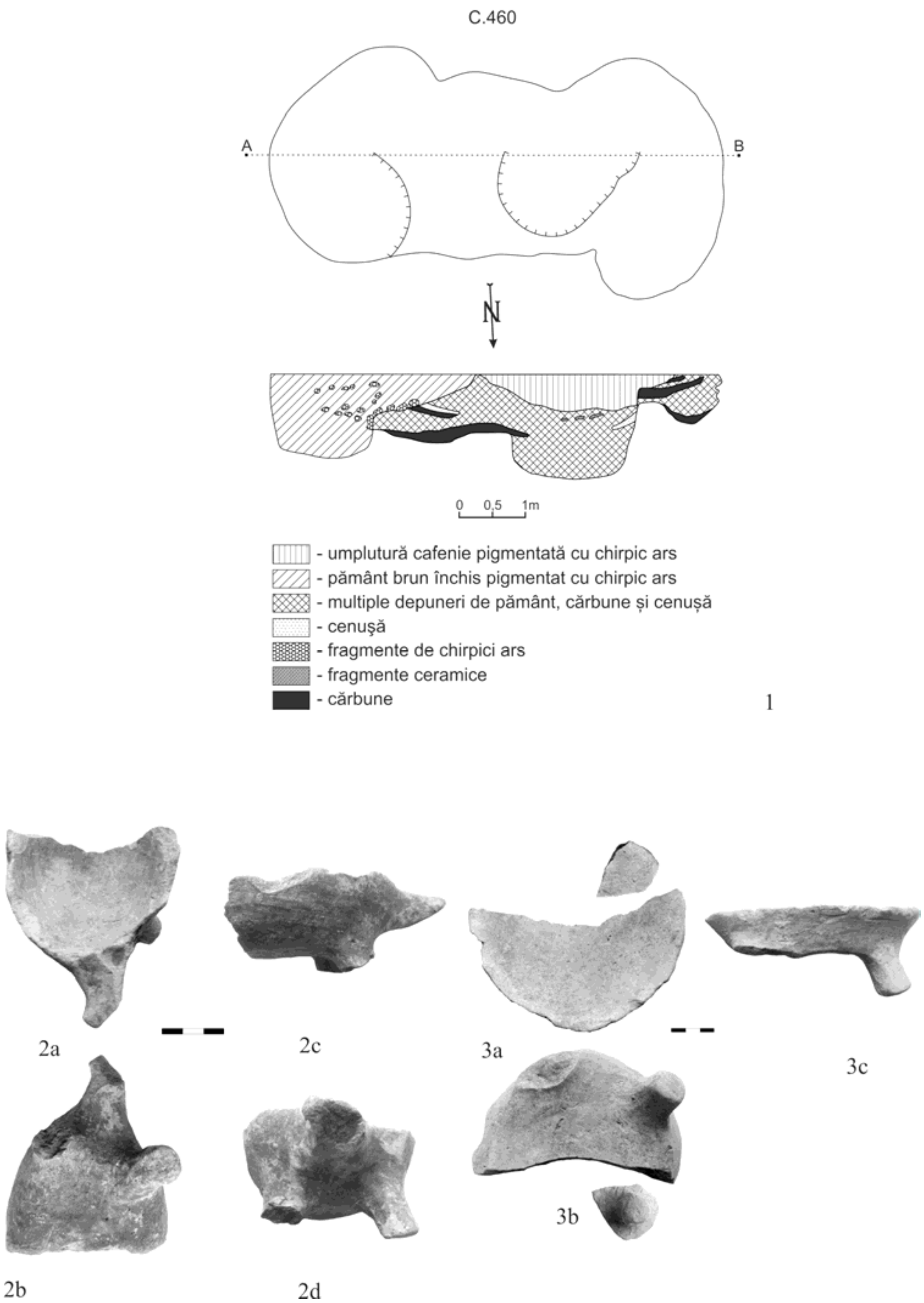
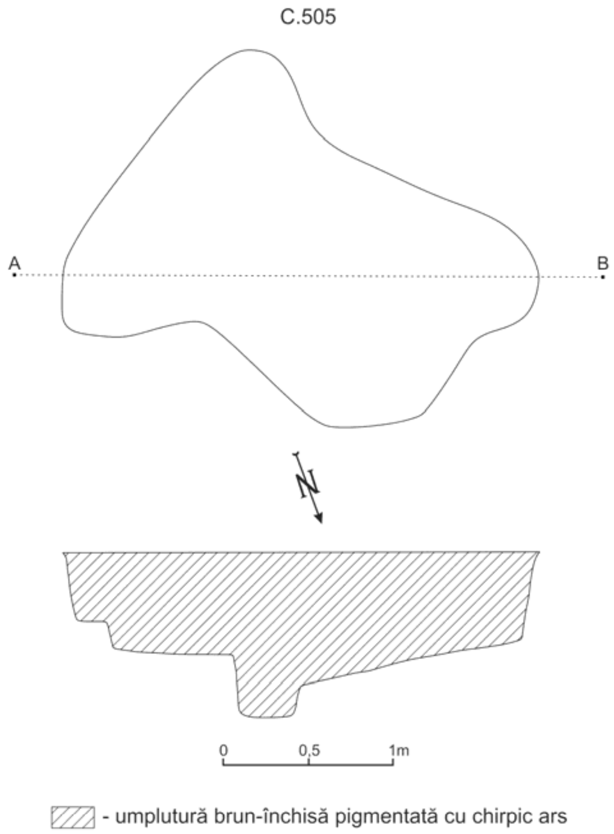

Fig. 11. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Complex 460: 1. plan şi profil; 2–3. vase din complex.

1

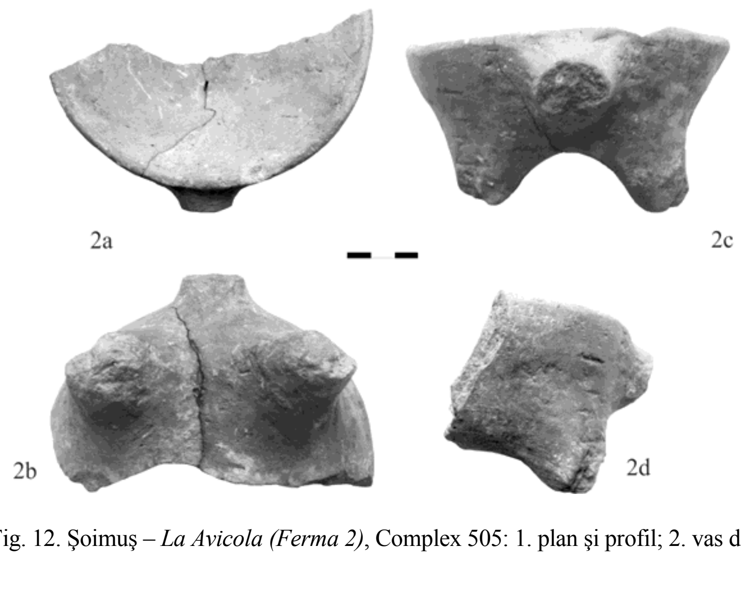

Fig. 12. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Complex 505: 1. plan şi profil; 2. vas din complex.

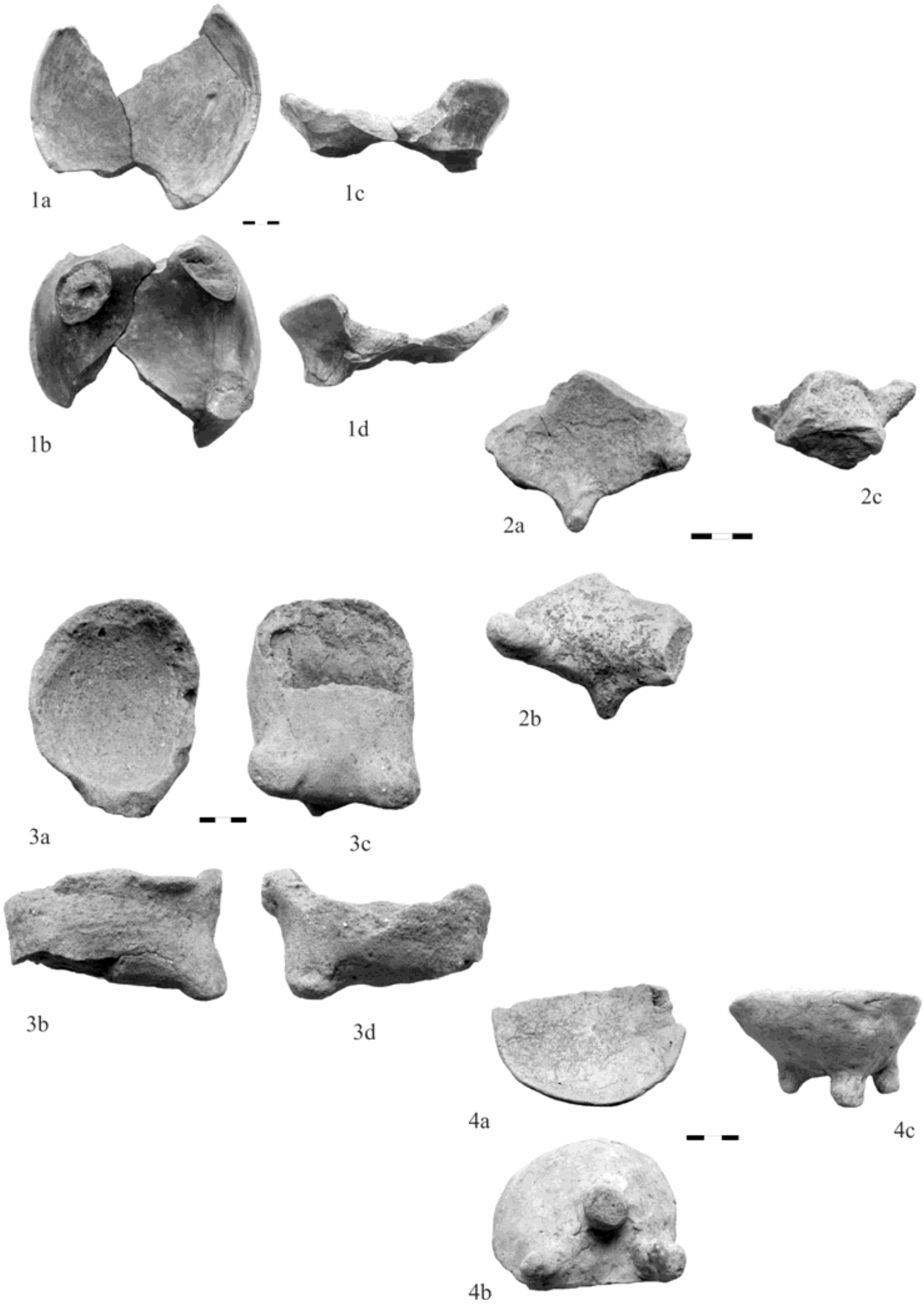

Fig. 13. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*:
1. a–d. vas din Cpl. 353; 2–4. vase din nivelul de locuire.

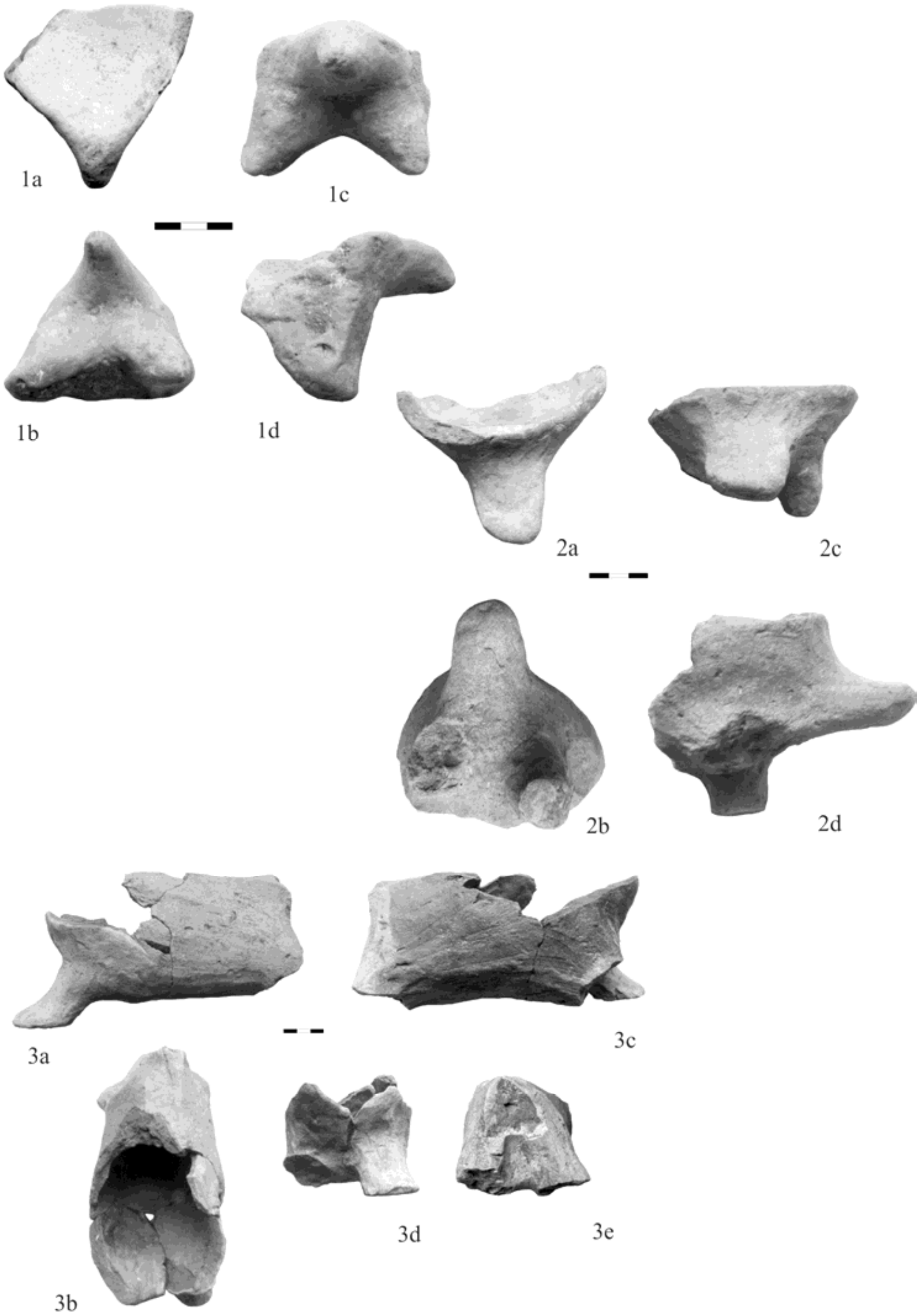
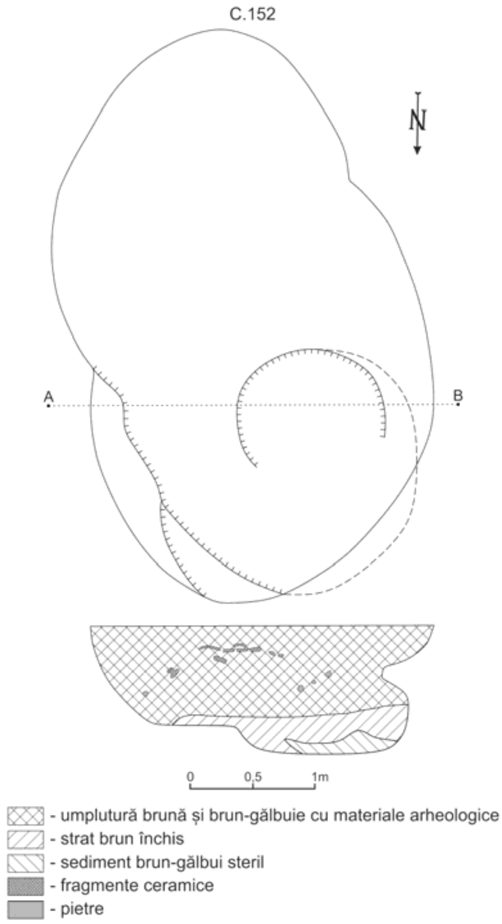

Fig. 14. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*: vase din nivelul de locuire.

1

2a 2b 2c

Fig. 15. Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Complex 152: 1. plan şi profil; 2. fragment de vas.

Foarte interesantă este o piesă descoperită în **Complexul 152**, care figurează clar un porc domestic[36] (fig. 15/2). Fragmentul face parte foarte probabil dintr-un vas, are culoare cărămiziu-deschis, pastă semi-fină, ca degresant fiind utilizate nisip şi pietricele. Sunt redate realist gura deschisă, cu limba figurată clar, râtul şi ochii sub forma unor mici concavităţi laterale. **Complexul 152** reprezenta o groapă cu dimensiunile de 3,4 × 2,7 m şi adâncimea maximă de 1,1 m. Groapa avea trepte pe partea de nord şi un perete „cuptorit”. Umplutura acesteia era brun-cenuşie cu pigment de chirpici în jumătatea estică, iar în cea vestică umplutura era mai deschisă, cu multiple incluziuni de lentile de lut galben şi o lentilă cenuşiu închisă, fără pigmenţi, spre fundul gropii (fig. 15/1). Din groapă au fost recuperate diverse materiale arheologice: ceramică, plastică antropomorfă şi zoomorfă, un vas-sită fragmentar, piese din silex şi obsidian, topoare din rocă, oase de animale prelucrate şi neprelucrate[37].

Un ultim aspect pe care am vrea să-l aducem în atenţie în această contribuţie este lipsa unor lucrări cu caracter monografic care să trateze figurinele zoomorfe aparţinând diverselor tradiţii neolitice din sud-estul Europei. Studiul lor comparativ şi al contextelor în care acestea apar, coroborat de apelul la analogii etnografice atent alese, ar îmbogăţi considerabil cunoştinţele noastre cu privire la rolul foarte important pe care îl jucau animalele în viaţa comunităţilor neolitice.

BIBLIOGRAFIE

Arbuckle 2012 — Arbuckle, B.S., *Animals and inequality in Chalcolithic central Anatolia*, J Anthropol Archaeol 31, p. 302–313.

Bailey 2000 — Bailey, D.W., *Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity*, London – New York.

Bailey 2005 — Bailey, D.W., *Neolithic Figurines. Representation and Corporeality in the Neolithic*, Routledge, London and New York.

Berciu 1966 — Berciu, D., *Cultura Hamangia*, Bucureşti.

Bem 2015 — Bem, C., *Sistemul de fortificare al staţiunii eneolitice de la Pianu de Jos Podei (Alba, România). Între simbolism şi raţiuni defensive*, Muzeul Naţional de Istorie a României, Monografii X, Bucureşti.

Bindea 2011 — Bindea, D., *Archaeozoological study of the prehistoric settlement of Tărtăria*, in Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.M., Merlini, M., *Tărtăria and the sacred tablets*, Cluj–Napoca, p. 339–358.

Bulai-Ştirbu 1984 — Bulai-Ştirbu, M., *Studiul resturilor de faună neolitică din staţiunea Tăualaş*, ActaMN 21, p. 45–47.

[36] Horváth 1998; Ilie, Dumitru 2014.

[37] O analiză, atât a oaselor de animale cât şi a pieselor din os şi corn din aşezarea de la Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, este mai mult decât necesară pentru a înţelege rolul jucat de diversele specii de animale în constituirea mediului social în care activau comunităţile turdăşene.

Buzea, Mateş 2008	Buzea, D.L., Mateş, A., *Modele miniaturale de altare descoperite la Olteni – „Cariera de nisip", situl B, jud. Covasna*, Angustia 12, p. 41–56.
Chapman 2000	Chapman, J., *Pit-digging and Structured Deposition in the Neolithic and Copper Age*, PPS 66, p. 61–87.
Dragoman 2009	Dragoman, A., *Note on Vădastra excised pots*, SP 6, p. 95–112.
Dragoman 2013	Dragoman, A., *O biografie a ceramicii neolitice de la Vădastra*, Bucureşti.
Draşovean, Rotea 1984–1985	Draşovean, F., Rotea, M., *Cercetări de suprafaţă pe teritoriul aşezării neolitice de la Chitid (jud. Hunedoara)*, Sargetia 18–19, p. 85–89.
Draşovean, Rotea 1986	Draşovean, F., Rotea, M., *Aşezarea neolitică de la Şoimuş. Contribuţii la problemele neoliticului târziu din sud-vestul Transilvaniei*, Apulum 23, p. 9–24.
Dumitrescu 1984	Dumitrescu, H., *Cercetările arheologice de la Tăualaş-Deva (I)*, ActaMN 21, p. 3–44.
El Susi 1997	El Susi, G., *Analiza resturilor de faună din aşezarea neolitică de pe „Dealul Pemilor"*, în Luca, S.A., *Aşezări neolitice pe Valea Mureşului (I). Habitatul turdăşean de la Orăştie-Dealul Pemilor (punct X2)* (Bibliotheca Musei Apulensis IV), Alba Iulia, p. 78–95.
Hill 2011	Hill, E., *Animals as Agents: Hunting Ritual and Relational Ontologies in Prehistoric Alaska and Chukotka*, CAJ 21, 3, p. 407–426.
Hill 2013	Hill, E., *Archaeology and Animal Persons. Toward a Prehistory of Human-Animal Relations*, Environment and Society: Advances in Research 4, p. 117–136.
Hill 2014	Hill, E., *Imagining Animals in Prehistoric Religion*, în Meier, T., Tillessen, P. (eds.), *Archaeological Imaginations of Religion*, Budapest, p. 265–281.
Hodder 1990	Hodder, I., *The Domestication of Europe*, Oxford – Cambridge.
Horváth 1998	Horváth, F., *The zoomorphic figurines of the late Neolithic Gorzsa group and their South-East European relation*, în Andreiter, P., Bartosiewicz, L., Jerem, E., Meid, W. (eds.), *Man and the animal world, Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*, Budapest, p. 285–305.
Ilie, Dumitru 2014	Ilie, A., Dumitru, F., *Reprezentări zoomorfe eneolitice din colecţiile Complexului Muzeal Naţional „Curtea Domnească" Târgovişte*, BMJT 6, p. 31–49.
Lazarovici 1972	Lazarovici, Gh., *Aşezarea neolitică de la Parţa*, Tibiscum 2, p. 3–26.
Lazarovici 1981	Lazarovici, Gh., *Die periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien*, PZ 56, 2, p. 169–196.
Lazarovici, Dumitrescu 1985–1986	Lazarovici, Gh., Dumitrescu, H., *Cercetările arheologice de la Tăualaş-Deva (II)*, ActaMN 22–23, p. 3–40.
Lazarovici, Merlini 2005	Lazarovici, Gh., Merlini, M., *New archaeological data refering to Tărtăria tablets*, Documenta Praehistorica 32, p. 205–219.

Lazarovici G., Lazarovici C.M., Merlini 2011 Lazarovici, Gh., Lazarovici, C.M., Merlini, M., *Tărtăria and the sacred tablets*, Cluj–Napoca.

Lichter 2014 Lichter, C., *'Temples' in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe ?*, Documenta Praehistorica 41, p. 119–136.

Luca 1997 Luca, S.A., *Aşezări neolitice pe Valea Mureşului (I). Habitatul turdăşean de la Orăştie–Dealul Pemilor (punct X2)* (Bibliotheca Musei Apulensis IV), Alba Iulia.

Luca 2001 Luca, S.A., *Aşezări neolitice pe Valea Mureşului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaş–Luncă* (Bibliotheca Musei Apulensis XVII), Alba Iulia.

Luca 2008 Luca, S.A., *Repertoriul arheologic al judeţului Hunedoara* (Bibliotheca Brukenthal XXVI), Sibiu.

Moga 1949 Moga, M., *Vasele de cult cu picioare din regiunea dunăreană*, Apulum 3, p. 79–93.

Morris 2011 Morris, J., *Investigating Animal Burials. Ritual, mundane and beyond*, BAR British Series 535, Oxford.

Naumov 2008 Naumov, G., *The vessel as human body: Neolithic anthropomorphic vessels and their reflection in later periods*, în Berg, I. (ed.), *Breaking the Mould: Challenging the Past through Pottery* (BAR IntSer 1861), Oxford, p. 93–101.

Naumov 2011 Naumov, G., *Visual And Conceptual Dynamism Of The Neolithic Altars in The Republic Of Macedonia*, în Nikolov, V. (ed.), *Interdisziplinäre Forschungen der Kulturerbe auf dem Balkan*, Sofia, p. 89–129.

Overton, Hamilakis 2013 Overton, N.J., Hamilakis, Y., *A manifesto for social zooarchaeology. Swans and other beings in the Mesolithic*, Archaeological Dialogues 20, 2, p. 111–136.

Petcu, Petcu, Heroiu 2012 Petcu, R., Petcu, R., Heroiu, A., *Şoimuş 1 (La Avicola), km. 29+750 – 30+300*, CCA, campania 2011, p. 291–292.

von Roska 1941 von Roska, M., *Die Sammlung Zsófia von Torma in der numismatisch-archaeologischen Abteilung des siebenbürgischen Nationalmuseums*, Cluj–Napoca.

Russell 1999 Russell, N., *Symbolic Dimensions of Animals and Meat at Opovo, Yugoslavia*, în Robb, J.E. (ed.), *Material Symbols: Culture and Economy in Prehistory*, Southern Illinois University, Center for Archaeological Investigations, Occasional Paper no. 26, Carbondale, p. 153–172.

Spasić 2012 Spasić, M., *Cattle to settle – bull to rule: on bovine iconography among Late Neolithic Vinća culture communities*, Documenta Praehistorica 39, p. 295–308.

Ştefan 2014 Ştefan, C.E., *Some special clay artifacts from Şoimuş – La Avicola (Ferma 2), Hunedoara County, Romania*, The Old Potter's Almanack 19, 2, p. 14–22.

Ştefan, Petcu, Petcu 2013 Ştefan, C.E., Petcu, R., Petcu, R., *Reprezentări antropomorfe din aşezarea neolitică de la Şoimuş – La Avicola (Ferma 2), jud. Hunedoara*, SP 10, p. 49–66.

Thomas 1999 Thomas, J., *Understanding the Neolithic*, London and New York.

Vlassa 1963 — Vlassa, N., *Chronology of the neolithic in Transylvania, in the light of the Tărtăria settlements's stratigraphy*, Dacia N.S. 7, p. 485–494.

Whittle 2003 — Whittle, A., *The Archaeology of People. Dimensions of Neolithic life*, London and New York.

VESSELS WITH LEGS FROM ŞOIMUŞ – *LA AVICOLA (FERMA 2)*, HUNEDOARA COUNTY

ABSTRACT

The authors present in this article a special category of Neolithic vessels, the vessels with legs, discovered in the Turdaş settlement from Şoimuş – *La Avicola (Ferma 2)*, Hunedoara County. The vessels stemmed from different contexts (pits, dwelling, ditch), which can give us some hints about their possible functions, and they are stylistic representations of animals.

Keywords: Turdaş, Neolithic, pottery, context, functionality, animals.

LIST OF CAPTIONS

REPERE PRIVIND FUNCȚIONALITATEA UNOR RECIPIENTE CERAMICE CUCUTENI C*

ROXANA MUNTEANU**

Rezumat: Articolul discută urmele de ardere secundară observate pe mai multe fragmente de vase Cucuteni C – atât din specia lucrată din pastă cu cochilii, cât şi din cea cu ceramică pisată. Principalul lot analizat provine din situl eponim al culturii Cucuteni, din niveluri corespunzând fazelor A-B şi B. Urmele observate, interpretate ca fiind rezultatul utilizării recipientelor respective pe foc, probabil ca vase de bucătărie, constau în alterări cromatice şi pelicule de materie carbonizată, observate la exteriorul şi – cu frecvenţă mai mare – la interiorul vaselor. Constatările sunt completate de datele obţinute pentru ceramica similară de la Aldeşti şi Poduri (jud. Bacău), Bodeşti (jud. Neamţ), Sărata Monteoru (jud. Buzău).

Cuvinte-cheie: Cucuteni C, pastă cu cochilii, ardere secundară, vase de bucătărie.

Alături de construirea unor tipologii şi de prezentarea caracteristicilor tehnologice, morfologice şi stilistice ale ceramicii, analiza acestei categorii de obiecte integrează interpretări privind funcţionalitatea şi utilizarea vaselor – cu un impact ceva mai redus în arheologia românească, dar cu o tradiţie de câteva decenii în cea occidentală[1]. Studierea ceramicii din perspectiva funcţionalităţii s-a dezvoltat ca linie distinctă a cercetării datorită potenţialului pe care îl oferă din variate puncte de vedere (privind natura activităţilor umane dintr-un sit, fabricarea şi distribuţia ceramicii, activităţile presupuse de utilizarea acesteia, dinamica unei comunităţi prin prisma comensualităţii, schimbului etc.).

Postulatul acestei abordări este acela că toate vasele au fost concepute pentru a fi întrebuinţate – în scop utilitar, social sau simbolic[2]. O distincţie necesară se realizează între funcţia şi utilizarea vaselor. Pe de o parte, trăsăturile şi proprietăţile recipientelor ceramice răspund intenţiei olarului sau a comanditarului de a avea un

* Cercetare finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi post-doctorală”, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Muzeul Judeţean Buzău; e-mail: e_r_mro@yahoo.com

1 Braun 1983; Orton, Tyers, Vince 1993, p. 217–228; Rice 1987, p. 207–243.

2 Skibo 2015, p. 189.

vas adaptat pentru unul sau mai multe scopuri – altfel spus, o funcție dorită/ planificată (*intended function*), dedusă cu ajutorul metodelor fizico-chimice şi al etnoarheologiei[3]. Pe de altă parte, contextul descoperirii, starea de conservare sau urmele de uzură, asociate datelor arheometrice, oferă repere privind modul real de folosire (*actual function*)[4].

Identificarea funcției vaselor descoperite în contexte arheologice poate merge până la un nivel rezonabil de interpretare ținând cont de natura surselor analizate: dacă pentru spațiile şi perioadele pentru care sursele arheologice sunt completate de izvoare scrise sau de observații etnografice se pot reconstitui întregi repertorii ceramice, arătând şi scopurile culinare în care au fost folosite cele mai multe dintre recipiente[5], în cazul vaselor utilizate de către comunitățile preistorice astfel de demersuri interpretative sunt adesea limitate la indicarea unei posibile funcționalități.

Utilizarea recipientelor ceramice în preistorie ca mijloc de procesare, stocare şi transfer a resurselor (alimentare, mai ales)[6] este unanim recunoscută. Dintre cele trei, procesarea alimentelor şi prepararea hranei sunt activitățile care pot fi sesizate cel mai lesne, fiind reprezentate de clasa funcțională a vaselor de gătit.

În ceea ce priveşte activități precum transferul şi stocarea produselor alimentare, acestea sunt acoperite de categoriile vaselor pentru servit, transport şi păstrarea bunurilor, care sunt identificate în inventarele ceramice în funcție de context, frecvență, trăsături morfologice. Dacă pentru vasele de gătit indicatorii luați în calcul de către arheolog privesc atât caracteristicile formale, cât şi cele tehnologice, celelalte clase funcționale sunt distinse cel mai adesea pe baza reperelor stilistice şi morfologice: forma şi decorul pentru vasele de servit, forma şi dimensiunile pentru cele destinate depozitării.

Principalii parametri care indică apartenența unor recipiente la clasa funcțională a vaselor de gătit sunt forma şi dimensiunile[7], proprietățile fizice (rezistența la şocuri termice, conductivitatea şi rezistența la şocuri mecanice)[8], urmele de utilizare şi uzură[9]. După cum arată analizele întreprinse pe loturi ceramice din perioade şi spații geografice diverse, nu există tipuri unice de vase întrebuințate în acest scop[10]. Variabilitatea extrem de mare este influențată de

---

[3] Multe dintre studiile dedicate subiectului folosesc fie măsurarea parametrilor tehnologici sau morfologici împreună cu studiul experimental, fie datele etnoarheologice (vezi, de exemplu: Aronson, Skibo, Stark 1994; Bronitsky, Hamer 1986; Feathers 1989; Hally 1986; Henrickson, McDonald 1983; Schiffer *et alii* 1994; Steponaitis 1984; Vieugué, Mirabaud, Regert 2008).

[4] Prezentarea extinsă a traseologiei, în domeniul ceramicii, la: Skibo 1992; Skibo 2013; Skibo 2015. Exemple ale analizei urmelor de uzură, la: Arthur 2002; Arthur 2003; Lis 2010; Vieugué 2014.

[5] Vezi, de exemplu, Hally 1986.

[6] Rice, 1987, p. 207–209; Rye, 1981, p. 26.

[7] Hally, 1986; Henrickson, McDonald, 1983; Lesure 1998.

[8] Hein, Müller, Kilikoglou, 2009; Schiffer *et alii* 1994; Young, Stone 1990.

[9] Skibo 1992; Skibo 2013; Skibo 2015.

[10] Ben-Shlomo *et alii* 2008; DeBoer, Lathrap 1979; Frink, Harry 2008; Lis 2008; Schiffer, Skibo 1997; Spagnoli 2010; Urem-Kotsou, Kostakis, Stern 2002.

factori diverşi – pornind de la natura alimentelor procesate, cantităţi, metoda de gătit utilizată şi rezultatul scontat, până la tipul instalaţiilor de ardere şi combustibilul folosit. Chiar definirea vasului de gătit ca fiind „orice obiect ceramic care este potrivit din punct de vedere structural să fiarbă mâncarea atunci când este pus în contact direct cu focul"[11] sugerează că, într-o perspectivă interculturală, gama tipologică circumscrisă acestei clase funcţionale este virtual nelimitată.

Literatura dedicată traseologiei în domeniul ceramicii consemnează două tipuri de semnături datorate utilizării vaselor pe foc: aportul de materiale/substanţe (funingine sau reziduuri) şi uzura – sub forma alterărilor de structură sau de suprafaţă (exfolieri, fisuri, alterări cromatice)[12]. Dintre acestea, cel mai lesne de înregistrat prin observare macroscopică sunt modificările de culoare, însoţite uneori de materie carbonizată. Petele cu o cromatică diferită sunt vizibile uneori la interiorul vaselor, alteori la exterior şi în unele cazuri pe ambele feţe ale peretelui.

Sunt necesare, în cadrul de faţă, câteva precizări generale referitoare la metodele de gătit care implică utilizarea recipientelor ceramice. În funcţie de ingredientele folosite şi rezultatul urmărit, modalităţile de procesare a hranei cu ajutorul focului sunt: fierberea la foc rapid/clocotirea şi fierberea la foc mic (gătitul umed), prăjirea, frigerea şi coacerea (gătitul uscat). Fiecare lasă urme distincte, în special la interiorul recipientelor[13].

În timpul fierberii, suprafaţa exterioară a vasului este mai fierbinte decât cea interioară, iar la interior temperatura este diferită deasupra şi dedesubtul punctului de umplere. În zona aflată deasupra liniei apei, suprafaţa interioară înregistrează cea mai înaltă temperatură şi tot aici se depun particule carbonizate din preparatul pregătit, antrenate de procesul de evaporare. Repetarea episoadelor de utilizare, cu supraîncălzirea periodică a suprafeţelor şi depunerea de materie arsă, conduce în timp la modificări coloristice şi structurale vizibile atât la suprafaţă, cât şi în secţiune. Materia carbonizată se impregnează în pereţii vasului, lăsând o urmă specifică, sub forma unei benzi orizontale continue de culoare închisă, care indică nivelul de umplere a recipientului. Deşi literatura consultată nu descrie în detaliu această semnătură de utilizare, din observaţiile proprii notăm că, în unele cazuri, materia carbonizată care formează această bandă de la interiorul vaselor pătrunde în peretele vasului, prezentându-se în secţiune sub forma unei lentile de culoare neagră, ovoidală la contactul cu suprafaţa interioară, prelungă şi subţire în apropiere de faţa exterioară – unde îi corespunde o altă bandă, situată uşor excentric faţă de cea de la interior, în funcţie de unghiul în care căldura străpunge peretele vasului (fig. 1).

Acelaşi mod de utilizare determină şi prezenţa la exterior, în apropierea gurii vaselor sau pe gât, a unor pete decolorate sau conţinând reziduuri carbonizate. Totodată, partea inferioară a recipientelor poate păstra urmele expunerii la foc,

[11] Linton 1944, p. 370.

[12] Skibo 1992, p. 38–49.

[13] O descriere amplă a urmelor lăsate de foc pe ceramică în timpul gătitului, la Skibo 2013, p. 63–114.

diferite, în funcție de poziția vasului (suspendat, aşezat direct pe jar, lăsat să fiarbă înăbuşit pe marginea vetrei)[14].

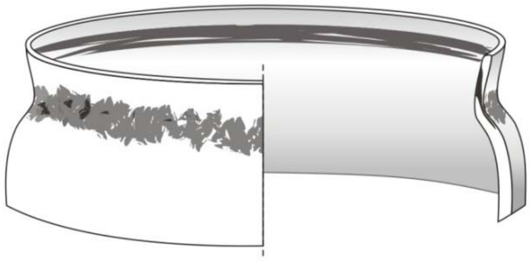

Fig. 1. Reprezentare schematică a modului în care se prezintă arderea secundară la partea superioară a vaselor utilizate pentru fiert.

Pentru preparatele care presupun evaporarea conținutului lichid, cel mai adesea urmele de ardere secundară se formează la interiorul vaselor spre partea inferioară, în funcție de maniera de expunere la foc. Spre deosebire de inelul de substanță carbonizată descris mai sus, petele dinspre partea inferioară a vaselor variază ca aspect şi sunt mai dificil de atribuit unei utilizări specifice[15].

În ceea ce priveşte celelalte metode de preparare a hranei cu ajutorul focului (prăjirea, frigerea sau coacerea), acestea produc un strat subțire de depuneri calcinate la interiorul vasului, acoperind mare parte din pereți. Spre deosebire de urma lăsată de fierbere, arderea secundară provocată de gătitul uscat formează mai curând o peliculă de suprafață şi nu afectează peretele recipientului în profunzime[16].

În mod evident, variațiile de culoare de pe ceramica preistorică nu se datorează întotdeauna utilizării, atât o ardere inițială defectuoasă, cât şi alterarea datorată incendiilor lăsând amprente cromatice pe suprafața recipientelor[17]. Cel puțin unele dintre urmele formate în timpul folosirii, însă, au un aspect aparte şi pot fi identificate ca atare.

Pornind de la aceste noțiuni, în cadrul unui studiu privind ceramica de tip Cucuteni C am căutat să verificăm prezența unor indicatori funcționali, care să completeze şi, acolo unde este necesar, să corecteze rezultatele abordării tipo-morfologice. În acest context, ne-a atras atenția numărul mare de recipiente prezentând urme specifice de ardere secundară[18].

---

[14] Hally 1983; Rice 1987, p. 235–236; Skibo 2013, p. 63–64.

[15] Vezi *infra*, nota 17.

[16] Skibo 2013, p. 96–98.

[17] Arderea inițială a ceramicii în atmosferă necontrolată duce la formarea unor pete difuze, fără o poziție sau orientare anume (*fire clouds*), care poate fi confundată cu o urmă de ardere secundară nespecifică (Shepard 1985, p. 92; Rye 1981, p. 120–121, Skibo 2013, p. 108).

[18] Subiectul arderii secundare nu depăşeşte, în literatura arheologică românească, stadiul mențiunilor sumare. Nu se face diferența între urmele provocate de incendii şi cele lăsate de utilizarea recipientelor pe foc şi, în consecință, nu sunt examinate comportamentele umane care le-au generat.

Dintre ansamblurile analizate, cel mai consistent lot de ceramică de tip C provine de la Cucuteni – *Cetăţuie* (jud. Iaşi). Din inventarul rezultat în urma cercetărilor din 1961–1966[19], am analizat patru vase şi 184 de fragmente ceramice (reprezentând alte 143 recipiente[20]) de acest tip.

În aşezarea eponimă sunt reprezentate toate cele trei faze ale culturii Cucuteni, într-o succesiune stratigrafică ce cuprinde, conform autorilor cercetărilor, cel puţin şase niveluri eneolitice (câte unul reprezentând etapele A, A-B şi B_2 şi alte trei din etapa B_1)[21]. Ceramica de tip Cucuteni C a fost identificată în complexe din aproape toate nivelurile, circa jumătate din lotul amintit (48%) fiind recuperată din structuri aparţinând locuirii B_1[22].

Acest ansamblu este rezultatul mai multor etape de selecţie voluntară şi involuntară la care au contribuit atât procesele depoziţionale, cât şi metodele de săpătură, de recoltare a materialului arheologic, prelucrarea pentru publicare[23]. Cele 147 de piese analizate reprezintă ceramica de tip Cucuteni C ilustrată în monografia apărută în 2004[24] – pentru care au fost alese în special fragmente provenind de la partea superioară a vaselor (76%) şi, în măsura în care forma sau decorul au putut fi distinse, fragmente din corpul recipientelor (24%). Lotul este constituit exclusiv din ceramică aparţinând speciei cu cochilii în pastă. Urmele de ardere secundară au fost identificate, pe baza observaţiilor macroscopice, pe 75 dintre piese (Grafic 1).

Tipologic, toate fragmentele se circumscriu unei singure forme: aparţin unor vase cu corpul tronconic, cu linia diametrului maxim situată spre treimea superioară, cu umărul rotunjit, gâtul marcat (drept sau uşor evazat). Este o formă deschisă, la care înălţimea este aproximativ egală cu diametrul maxim, iar diferenţa dintre diametrul maxim şi cel al gurii nu depăşeşte 1–2 cm. La fel ca aproape întreg lotul studiat de la Cucuteni, piesele afectate, de arderea secundară sunt puternic fragmentate. Doar pentru 11 dintre acestea, fragmentele păstrate reconstituie mai mult de 10% din suprafaţă, restul situându-se sub acest prag (Grafic 2).

Dimensiunile recipientelor au fost calculate pornind de la diametrul gurii – în multe dintre cazuri singura valoare care a putut fi înregistrată. Lotul este dominat de vase de dimensiuni medii spre mari, cu deschiderea gurii cuprinsă între 14 şi 40 cm. Capacitatea recipientelor este estimată între 2 şi 5 litri[25]. Se observă că grupa diametrelor de 18–25 cm este cel mai bine reprezentată (Grafic 3). Au putut

[19] Materiale aflate în colecţia Muzeului de Istorie a Moldovei din cadrul Complexului Muzeal Naţional „Moldova”.

[20] În continuare, unitatea de referinţă pentru loturile analizate o constituie numărul minim de vase identificate.

[21] Petrescu-Dîmboviţa, Văleanu 2004, p. 46.

[22] În ierarhia cantitativă, acestea sunt urmate de descoperirile din nivelul A (14%), de cele din B_2 (6%) şi A-B (5%). 27% dintre piesele Cucuteni C provin din contexte neprecizate.

[23] Alaiba 2004.

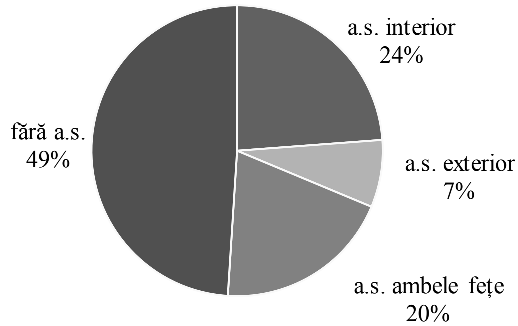
[24] Petrescu-Dîmboviţa, Văleanu 2004, fig. 225–243.

[25] Pe baza analogiilor cu cele câteva vase Cucuteni C restaurate, aparţinând aceleiaşi categorii morfologice, păstrate în colecţiile muzeelor din Iaşi, Bacău şi Piatra Neamţ.

fi calculate dimensiunile a 51 dintre cele 75 de recipiente, dar şi cele a căror deschidere nu a putut fi determinată se situează, cel mai probabil, în aceeaşi clasă a vaselor de capacitate medie[26].

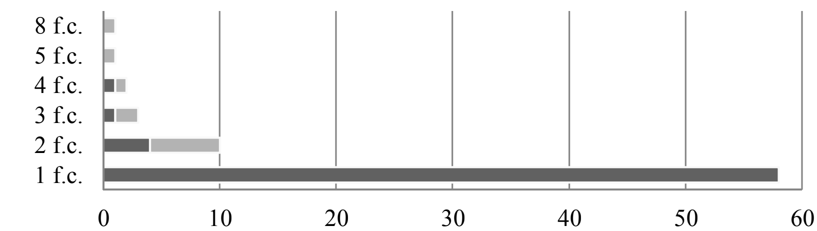
Grafic 1

Cucuteni – *Cetățuie.* Recipiente Cucuteni C, cu şi fără urme de ardere secundară

Grafic 2

Cucuteni – *Cetățuie*. Gradul de fragmentare a vaselor de tip C
cu urme de ardere secundară [f.c. = fragment(e) ceramic(e)]

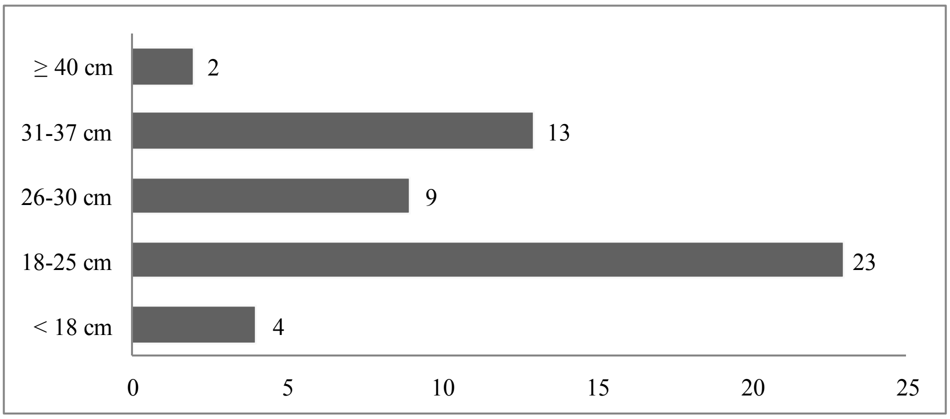

	1 f.c.	2 f.c.	3 f.c.	4 f.c.	5 f.c.	8 f.c.
sub 10 %	58	4	1	1	0	0
peste 10 %	0	6	2	1	1	1

[26] Grosimea pereților este de 0,5–0,9 cm; pentru recipientele mari (cu o anvergură de 38–40 cm) ajunge şi la 1–1,2 cm. Piesele la care nu a putut fi calculată deschiderea gurii tind să se grupeze spre partea inferioară a intervalului.

Grafic 3

Cucuteni – *Cetățuie*. Diametrul gurii vaselor analizate

Deoarece urmele de ardere secundară se regăsesc deopotrivă pe vase de tip C decorate şi nedecorate (fig. 2–9), iar elementele ornamentale, acolo unde apar, acoperă un repertoriu variat, probabil că parametrii stilistici nu se corelează cu cei funcționali, aşa cum este cazul trăsăturilor tehnologice şi morfologice (tabel 1).

Tabel 1

Corespondențe între caracteristicile fizice şi cele funcționale

Parametri morfo-tehnologici	Caracteristici funcționale
- Forma; fundul plat; înălțimea ≤ diametrul - Dimensiuni medii - Deschidere largă a gurii - Pereți relativ groşi - Pastă cu cochilii pisate	- Stabilitate relativ bună - Capacitate de manipulare facilă - Conținut uşor accesibil - Permite evaporarea - Rezistență la şocuri termice

Referindu-ne la caracteristicile tehnologice ale recipientelor studiate, remarcăm că vasele selectate de la Cucuteni – *Cetățuie* sunt lucrate din pastă conținând cochilii pisate. Se întâlnesc, deopotrivă, situații în care incluziunile ajung până spre 30%, dar şi cazuri în care lamelele de scoică sunt rare, de dimensiuni mici, puțin vizibile. „Rețetele” utilizate de către olarii eneolitici pentru modelarea ceramicii de tip C sunt însă variate, în alte loturi analizate regăsindu-se, în procente diferite, atât categoria cu cochilii în pastă, cât şi cea cu ceramică pisată.

În literatura de specialitate se constată asocierea repetată între categoria funcțională a vaselor de gătit şi pasta conținând incluziuni precum cochiliile sau ceramica pisate. Cele două tipuri de incluziuni influențează caracteristicile fizice

ale recipientelor[27], astfel că, în numeroase cazuri, atât compoziția, cât şi textura pastei sunt văzute ca alegeri tehnologice deliberate. Din acest punct de vedere, structura compozițională poate fi un bun indicator pentru stabilirea apartenenței unui vas la clasa vaselor de gătit deoarece, chiar în lipsa urmelor specifice de utilizare, rezistența la şocurile termice este considerată o caracteristică funcțională relevantă pentru această clasă ceramică[28]. Datorită recurenței sale în contexte legate de utilizarea ceramicii în scop culinar, pasta conținând cochilii pisate ajunge să fie denumită uneori *cooking ware fabric*[29].

Forma cea mai distinctă sub care apare arderea secundară pe ceramica de tip C de la Cucuteni este cea a unei benzi orizontale de culoare mai închisă decât cea a peretelui, cu lățimea de 1–2 cm (fig. 2–7), care corespunde ca aspect amprentei lăsate de utilizarea recipientelor pentru fiert. Urma de ardere a fost identificată pe 43 dintre recipientele studiate (tabel 2). Colorată în nuanțe de brun sau negru, variază în intensitate şi are fie aspectul unei pelicule superficiale (fig. 3/3; 6/3; 7/4, 5), fie străpunge peretele vasului (printre cele mai clare exemple – fig. 5/2; 6/2; 7/3). Poziționarea sa în apropierea buzei este constantă: cât mai aproape de margine în cazul recipientelor cu gâtul drept, la cel mult 1–2 cm dedesubtul acesteia la cele cu gâtul uşor evazat – indicând nivelul de umplere a recipientelor.

Mai puțin numeroase sunt cazurile în care arderea secundară se prezintă sub forma unor pete de culoare cărămiziu intens/roşu sau în nuanțe închise (gri, brun, negru), cu marginile mai mult sau mai puțin clare. Spre deosebire de urmele de ardere secundară descrise mai sus, acestea nu constituie o semnătură specifică de utilizare, putându-se datora unor cauze diverse. Pe două dintre piesele analizate, alterările cromatice menționate sunt însoțite de puncte de materie carbonizată (fig. 3/3a; 4/4a), iar în alte situații (fig. 2; 3/1a; 4/2a; 5/3a) apar pe recipientele marcate la interior de benzile de culoare descrise mai sus, astfel că este de presupus că toate aceste urme de ardere se datorează gătitului.

Pe lângă petele cromatice, în bună parte tot acțiunii focului se datorează şi numeroasele fisuri şi exfolieri vizibile pe multe dintre vasele analizate. Aceste semne de alterare nu au fost însă urmărite în cadrul de față.

Tabel 2

Urmele de ardere secundară observate pe ceramica C de la Cucuteni – *Cetățuia*

	Bandă	**Pete**	**Bandă şi pete**	**Incert**
Interior	19	4	4	1
Exterior	1	9	-	8
Ambele fețe	19	7	-	3

[27] În funcție de cantitate, formă şi orientare, incluziunile pot să scadă capacitatea pastei de a suporta şocuri mecanice şi să sporească rezistența la şocurile termice (Müller *et alii* 2009, p. 146).
[28] Schiffer *et alii* 1994, p. 199; Spagnoli 2010, p. 2.
[29] Ben-Shlomo *et alii* 2008, p. 231.

În privința contextelor de descoperire a vaselor prezentând urmele descrise, remarcăm că nu se observă o grupare a acestora în cadrul stațiunii, în stratigrafia verticală sau orizontală. Același tipar de ardere secundară – banda de culoare închisă, situată pe gât, la interior – este documentat deopotrivă în nivelurile A, A-B și B ale așezării, denotând o constanță marcantă în utilizarea acestui tip de recipiente.

Se păstrează indicativele de descoperire pentru 55 dintre vasele afectate de arderea secundară. Aproape jumătate din acestea provin din complexe de locuire (26 de piese din 19 complexe), în care se asociază cu ceramică pictată Cucuteni B, cu ceramică monocromă și cu recipiente de tip C fără urme de utilizare pe foc. Inventarul locuințelor poate fi reconstituit parțial, iar conform datelor publicate cea mai consistentă grupare de ceramică de tip Cucuteni C a fost identificată în complexul II/2: 10 vase de dimensiuni medii, dintre care șase cu urme de ardere secundară[30]. Structura de locuire a avut o instalație de foc, la fel ca și cele mai multe dintre complexele în care au fost documentate vase cu urme de ardere secundară. Subliniem că numai pentru jumătate dintre locuințele identificate în cursul săpăturilor din 1961–1966 se menționează descoperirea unor vetre sau cuptoare.

Interpretările realizate pentru vasele de tip Cucuteni C din așezarea eponimă au fost verificate și pe eșantioane de materiale de la Aldești și Poduri – *Dealul Ghindaru* (jud. Bacău), Bodești – *Cetățuia Frumușica* (jud. Neamț), Sărata Monteoru – *Cetățuia* (jud. Buzău). Loturile ceramice menționate sunt inegale din punctul de vedere al conținutului fizic și informațional[31], dar prezintă și trăsături comune (printre care se numără și recurența urmelor de ardere secundară).

Dacă fragmentele de la Cucuteni provin cu predilecție de la partea superioară a vaselor, în cazul celorlalte loturi ceramice diferitele părți morfologice sunt reprezentate în procente mai apropiate valoric, ceea ce poate explica și incidența mai mică a urmelor specifice de ardere secundară. De asemenea, faptul că multe dintre fragmentele Cucuteni C de la Aldești, Sărata Monteoru, Poduri sau Bodești sunt de dimensiuni foarte mici limitează câmpul observațiilor.

Situl de la Aldești (jud. Bacău) a fost cercetat la începutul anilor ’60, iar materialele eneolitice rezultate au ajuns în colecția Muzeului de Istorie din Bacău, unde au trecut printr-o prelucrare sumară. Datele despre săpătură[32] sunt puține și cu valoare informațională redusă. Se cunoaște că în cursul cercetărilor din anii 1960 și 1962 au fost dezvelite mai multe complexe de locuire dintr-o așezare cu stratigrafie incertă, dar în care există cu siguranță un nivel ce poate fi datat pe baza materialului în faza B a culturii Cucuteni. În ansamblul ceramic păstrat în colecția Complexului Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău, au fost identificate 22 de fragmente de tip Cucuteni C (de la tot atâtea vase) și un recipient reconstituit[33].

[30] Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004, p. 64–65.

[31] Diferențele decurg atât din tipul și durata cercetărilor, gradul de prelucrare și de selectare a inventarelor arheologice, cât și din perspectiva accesului la materiale.

[32] Ursachi 1968, p. 140; informațiile despre sit au fost completate, pe baza documentației de săpătură păstrată în arhiva muzeului, de către Lăcrămioara Istina, căreia îi mulțumim.

[33] Din care se păstrează cca 50 %.

Materialul ceramic este remaniat, puternic fragmentat şi cu suprafeţele corodate. Sunt reprezentate în mod egal două categorii de pastă, una conţinând cochilii, cea de-a doua ceramică pisată. Profilurile indică predominanţa grupei morfologice a vaselor cu umărul rotunjit, cu gâtul drept sau uşor evazat, care din punct de vedere metric se încadrează în grupa formelor medii. Doar patru dintre fragmentele de vase de la Aldeşti prezintă urme de ardere secundară, asemănătoare celor de pe ceramica de la Cucuteni, atât sub forma benzilor orizontale formate imediat dedesubtul marginii, la interior (fig. 8/1), cât şi a petelor difuze dispuse atât la exterior (fig. 8/2), cât şi la interior.

În cadrul ceramicii descoperite în cursul săpăturilor întreprinse între 1983 şi 2009 la Poduri – *Dealul Ghindaru* au fost identificate 46 de vase de tip Cucuteni C, reprezentate prin 52 de fragmente. Şi în acest sit sunt prezente niveluri din toate cele trei faze ale culturii Cucuteni[34], dar, spre deosebire de aşezarea eponimă, depunerea cea mai consistentă de la Poduri datează din timpul primei faze – ceea ce justifică, cel puţin în parte, cantitatea mai mică de ceramică de tip C identificată.

Lotul[35] este compus din vase modelate dintr-o pastă cu cochilii sau cu cioburi pisate; cea de-a doua variantă este preponderentă, întâlnită la 26 dintre recipiente. Caracteristicile morfo-stilistice ale recipientelor sunt identice pentru ambele tipuri de pastă şi corespund parametrilor cunoscuţi pentru ceramica de tip Cucuteni C.

Urme de ardere secundară au fost observate pe 14 din cele 46 de recipiente de la Poduri. Predomină petele de culoare închisă, vizibile la exterior – atât sub forma unei pelicule de materie carbonizată (fig. 9/2), cât şi sub cea a unei alterări cromatice care afectează în profunzime peretele vasului (fig. 9/3). Sunt documentate şi benzile orizontale brune (fig. 9/1) la interiorul vaselor de dimensiuni medii (cu diametre ale gurii de 19–22 cm) – uşor de observat în cazul a patru fragmente de la recipiente diferite şi incerte pe alte două.

Lotul de la Bodeşti – *Cetăţuia Frumuşica* analizat[36] este compus din 61 de fragmente de la 35–40 de recipiente şi un vas restaurat, de dimensiuni medii – recuperate din secţiunile deschise în anii 2011–2013[37], care se adaugă celor 10 vase şi fragmente publicate anterior[38], recuperate din săpăturile vechi. Pe baza datelor stratigrafice recente şi a informaţiilor privind săpăturile din anii '40, piesele pot fi puse în legătură cu nivelurile Cucuteni A-B şi B, chiar dacă cele mai multe provin din contexte incerte sau din depuneri secundare. Parte din ceramica C de la Bodeşti însă este de culoare închisă, brun/neagră, astfel că pe aceste fragmente urmele de utilizare nu sunt foarte clar vizibile. S-au observat urme de ardere secundară pe 12 dintre piesele recuperate din săpăturile recente, cu acelaşi tip de semnătură ca şi în cazul celorlalte loturi menţionate – benzi de culoare brună la interior, sub buză, pete difuze la exterior (fig. 9/4–5).

[34] Monah *et alii* 2003, p. 33–42; Dumitroaia *et alii* 2009, p. 15–32.

[35] Aflat în colecţia Muzeului de Istorie şi Arheologie din cadrul Complexului Muzeal Judeţean Neamţ.

[36] Colecţia Muzeului de Istorie şi Arheologie Piatra Neamţ – Complexul Muzeal Judeţean Neamţ.

[37] Munteanu, Garvăn 2015, p. 117–132.

[38] Matasă 1946, p. 65–69 şi Appendice II, nr. 60–63, p. 336–338, 340, 341.

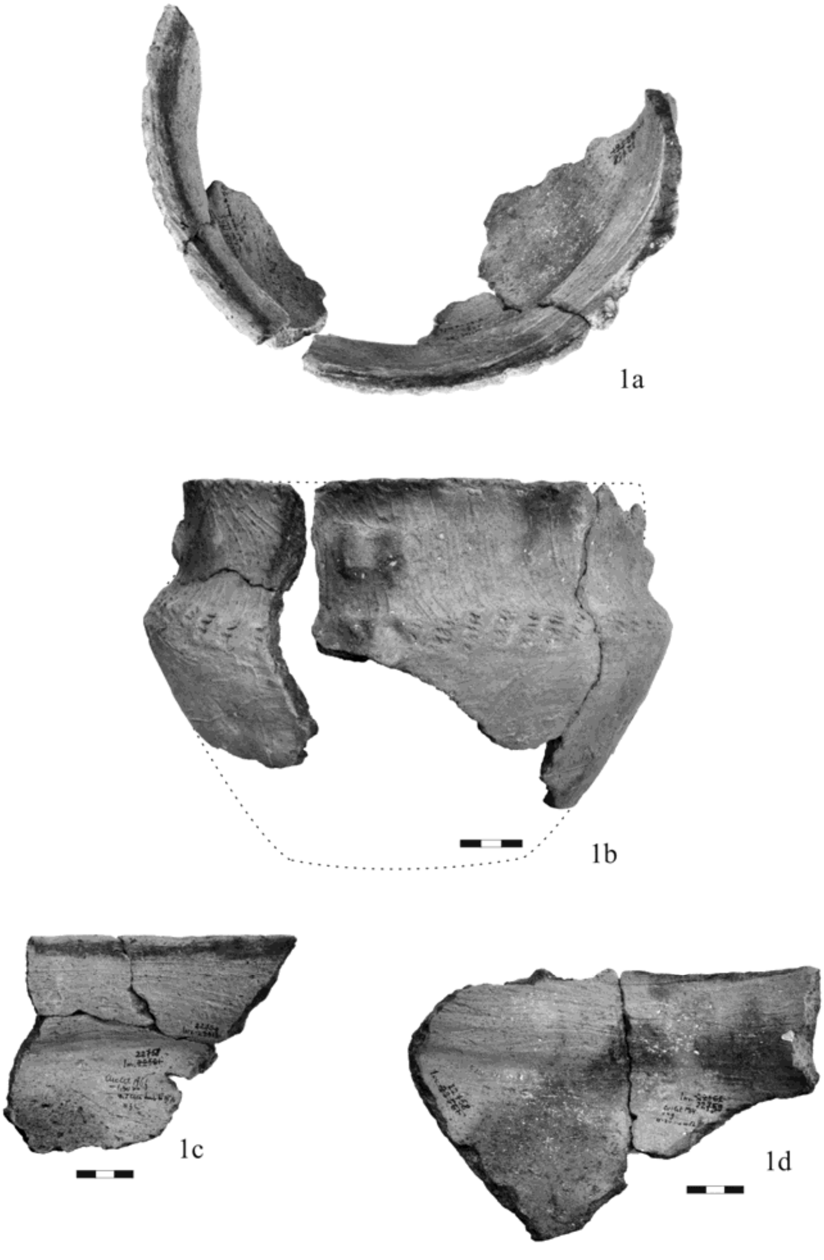

Fig. 2. Cucuteni – *Cetățuie*. Vas afectat de ardere secundară.

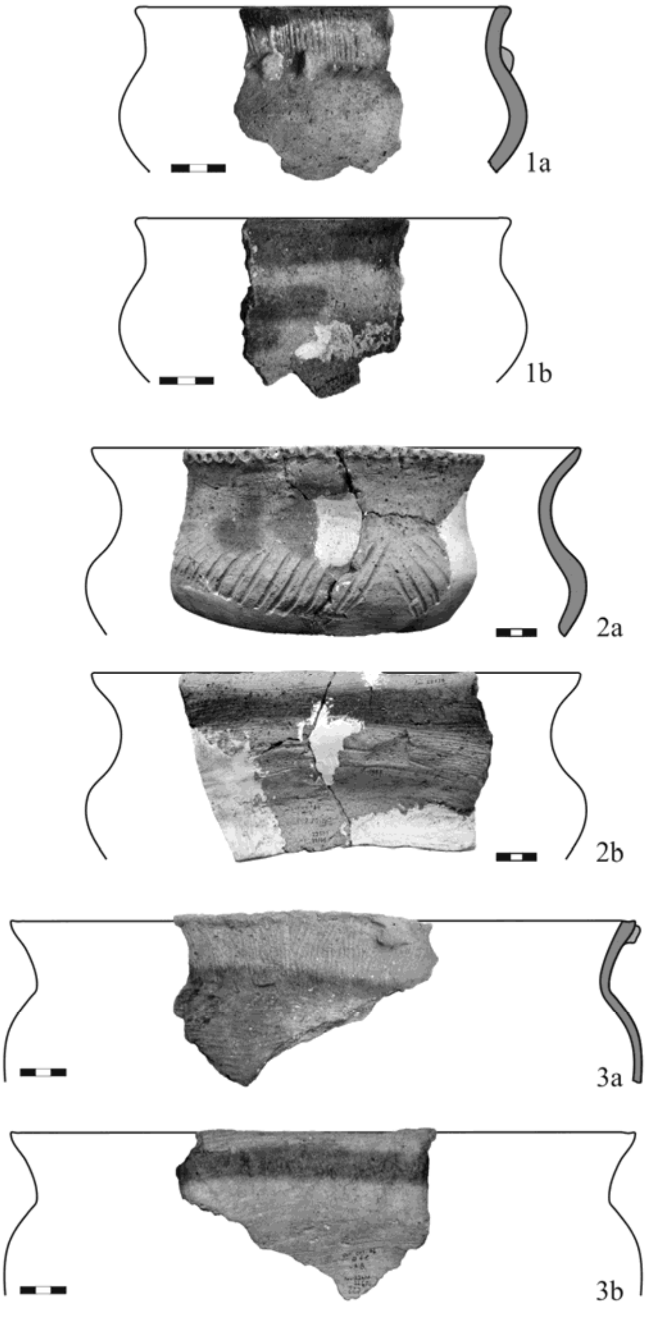

Fig. 3. Cucuteni – *Cetățuie*. Vase cu urme de ardere secundară la exterior (a) și interior (b).

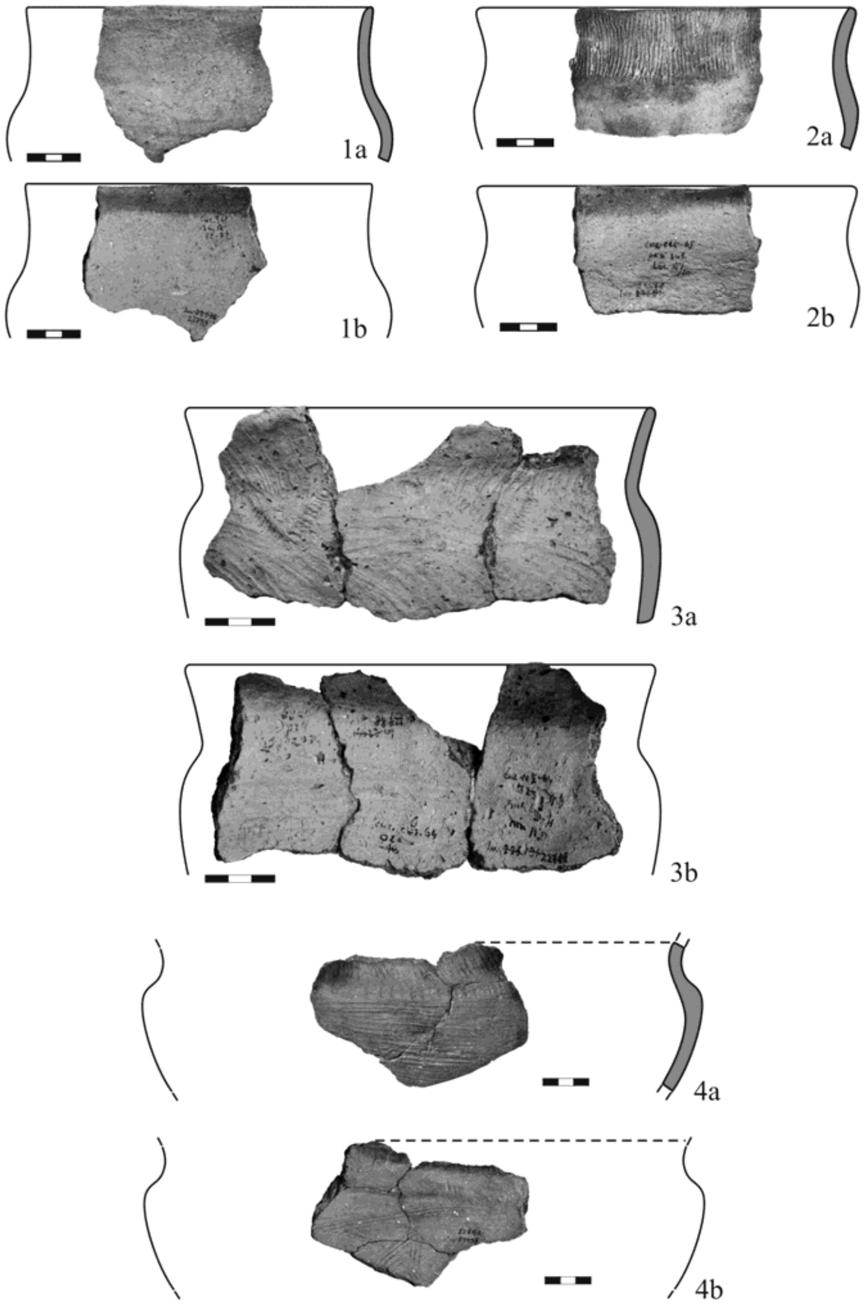

Fig. 4. Cucuteni – *Cetăţuie*. Vase cu urme de ardere secundară.

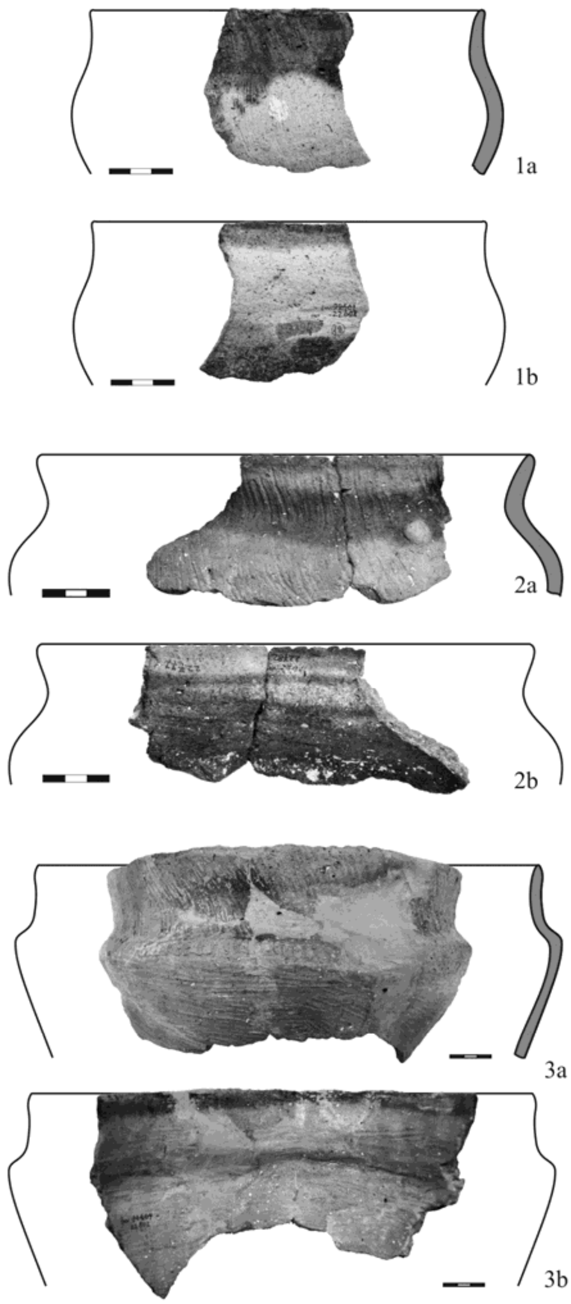

Fig. 5. Cucuteni – *Cetățuie*. Vase cu urme de ardere secundară.

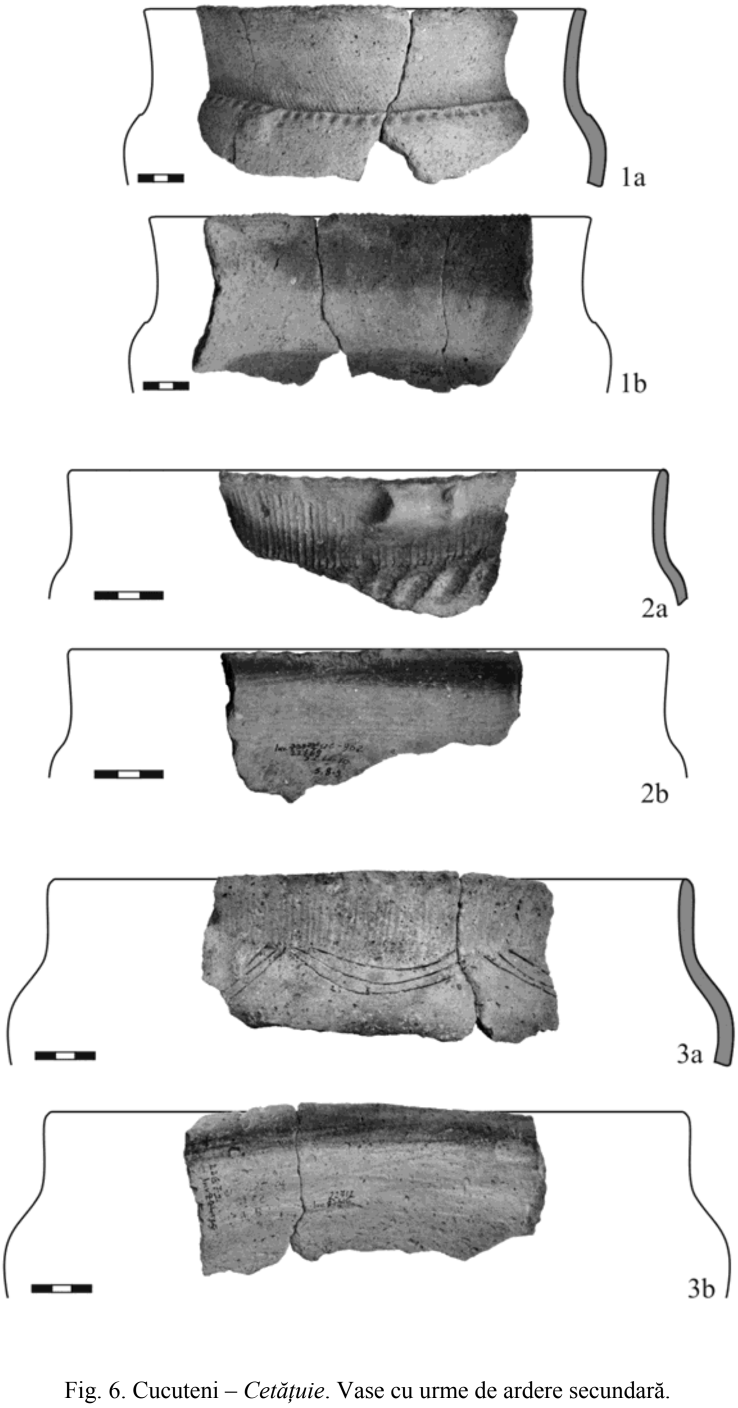

Fig. 6. Cucuteni – *Cetățuie*. Vase cu urme de ardere secundară.

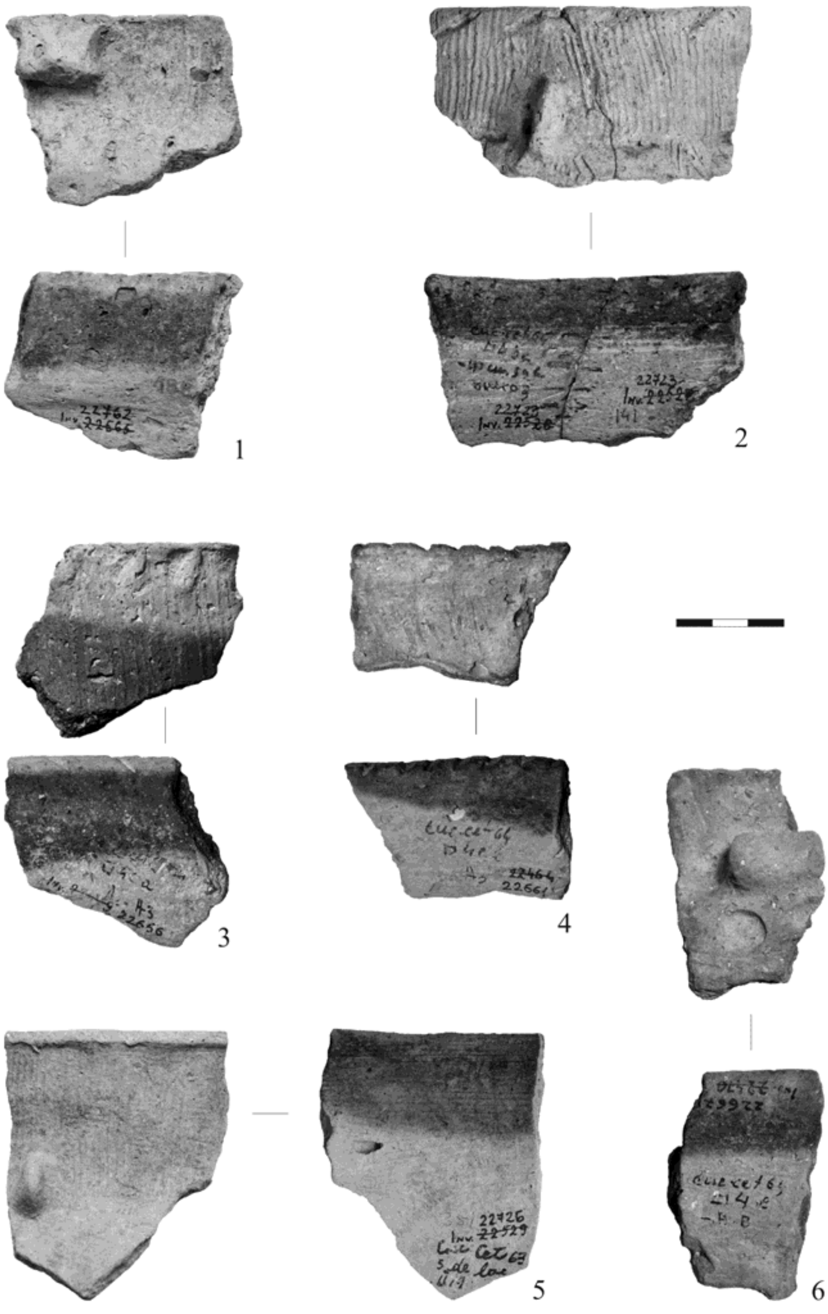

Fig. 7. Cucuteni – *Cetățuie*. Fragmente de vase cu urme de ardere secundară.

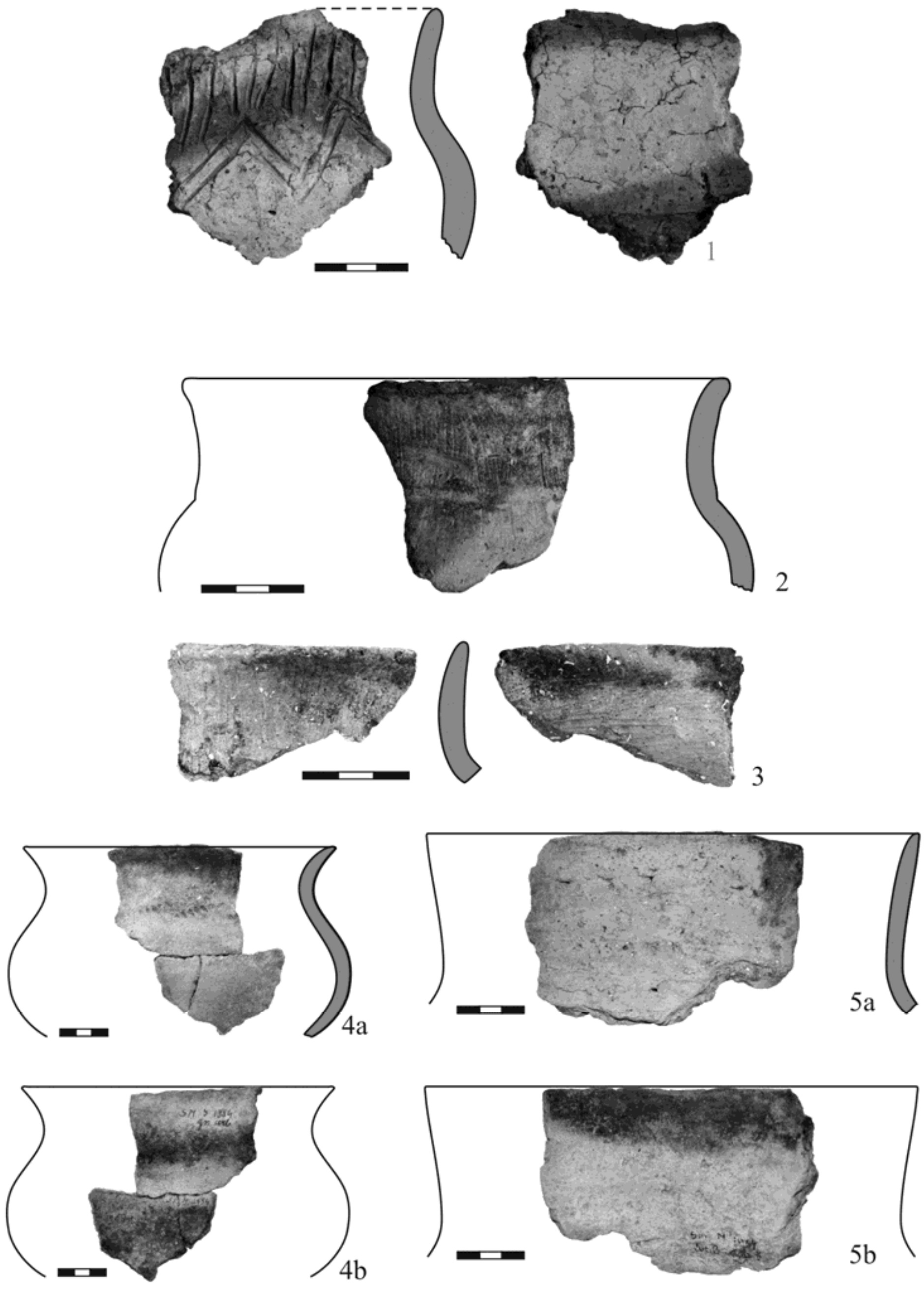

Fig. 8. Vase cu urme de ardere secundară: 1–2. Aldeşti; 3–5. Sărata Monteoru.

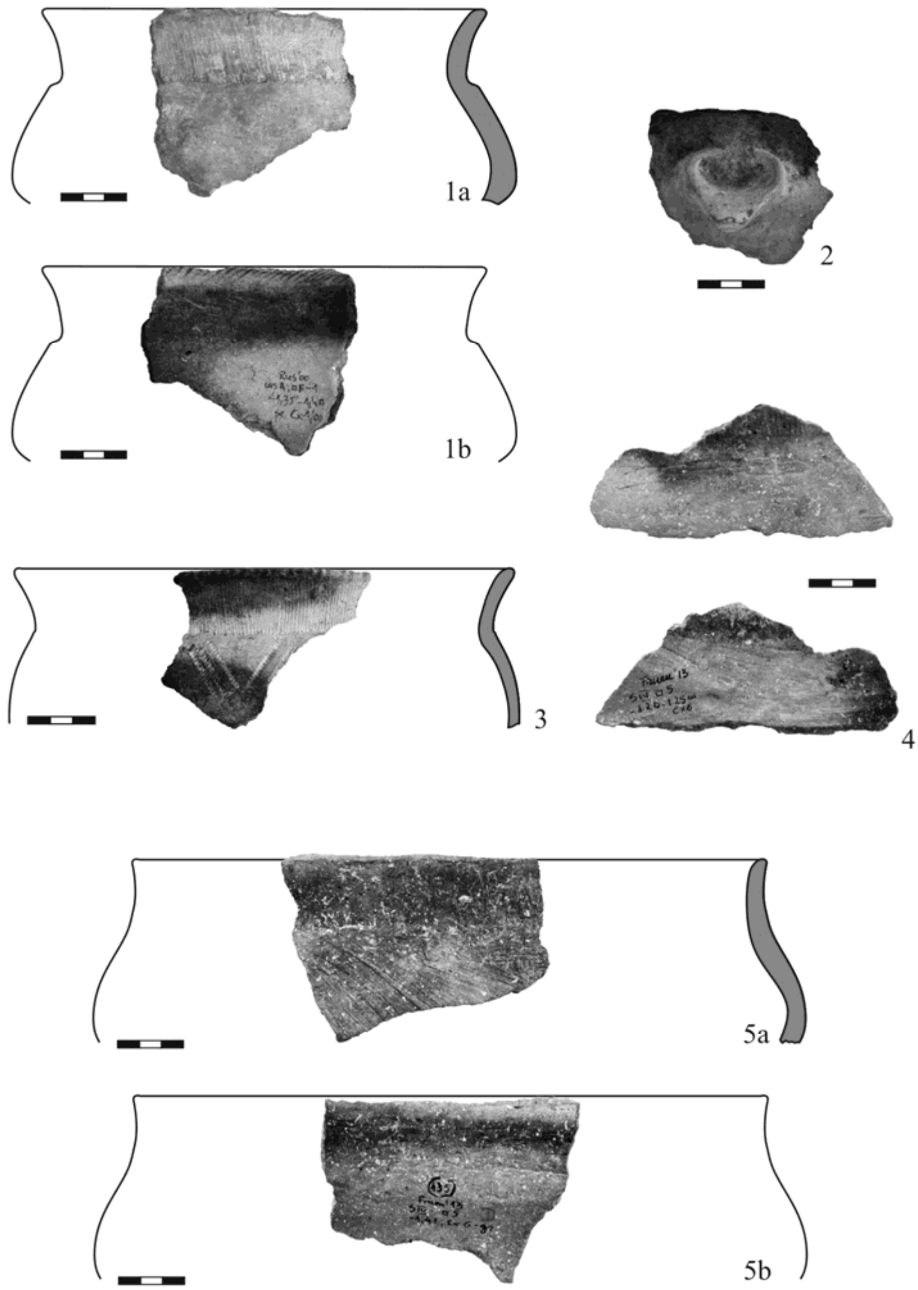

Fig. 9. Vase cu urme de ardere secundară: 1–3. Poduri; 4–5. Bodeşti.

În ceea ce priveşte situl de la Sărata Monteoru, aflat la extremitatea sudică a arealului cucutenian, acesta documentează o situație aparte. Nivelul eneolitic de aici conține în egală măsură elemente caracteristice pentru mediile culturale Cucuteni şi Cernavoda I, asocierea aceasta fiind responsabilă de cantitatea mare de ceramică cu cochilii pisate şi cu decor şnurat. În lotul parțial prelucrat de la Sărata Monteoru[39], au fost identificate 355 de fragmente ceramice (de la 234 de recipiente) atribuite speciei Cucuteni C pe baza pastei, formei şi decorului, cele mai multe dintre aceste fragmente fiind de dimensiuni foarte mici. Numai 52 de fragmente prezentau urme de ardere secundară, aproape invariabil sub forma benzii orizontale de culoare închisă, dispuse imediat sub margine, la interiorul vaselor.

În completarea celor prezentate, observăm că ceramica din mediul cucutenian nu a fost încă analizată într-o manieră sistematică din perspectiva claselor funcționale. Predomină, în continuare, abordarea morfologico-stilistică şi prezentarea categoriilor de pastă, iar incursiunile în domeniul interpretativ rămân rare[40], chiar şi atunci când tipologia nu reprezintă scopul în sine. L. Ellis, de exemplu, deşi consideră că nu este suficientă o explicație generală şi simplistă a utilizării tipurilor ceramice prezente în mediul Cucuteni, se limitează la a sugera că ceramica pictată a fost utilizată cu predilecție pentru stocarea resurselor alimentare[41], notând totodată că ideea etichetării ceramicii C drept ceramică de bucătărie nu poate fi acceptată ca fiind general valabilă. Argumentele invocate de cercetătoarea nord-americană (raritatea sau absența ceramicii de tip C în unele situri din vestul arealului cucutenian, existența unei ceramici monocrome de calitate asemănătoare celei pictate care ar fi putut servi în scopuri utilitare, absența ceramicii C din etapele timpurii, posibilitatea ca inventarul recipientelor culinare să fi fost completat cu vase de lemn[42]) nu sunt suficient de convingătoare pentru a exclude complet această linie de interpretare. O simplă inventariere a stațiunilor unde apare ceramica de tip C pierde din vedere faptul că pachetele de date existente pentru aceste situri sunt inegale ca valoare şi conținut şi depind în bună măsură de modul în care au fost obținute şi publicate informațiile[43]. Din verificarea

[39] Materiale aflate în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" Bucureşti. Descoperirile din nivelul eneolitic de pe *Cetățuia*, identificate prin cercetările din anii 1916–1917 şi 1926–1954, nu au făcut până în prezent obiectul unui studiu amănunțit. Sunt menționate sumar în rapoarte de activitate sau de săpătură (Nestor 1944, p. 25–26; Nestor, Zaharia 1955), iar ulterior au făcut obiectul unei scurte prezentări (Zaharia 2013).

[40] Un exemplu recent de abordare, şi din perspectivă funcțională, a unui lot ceramic cucutenian, la Bodi 2010, p. 127–181.

[41] Ellis 1984, p. 200–209.

[42] Ellis 1984, p. 41, 200.

[43] Cele mai multe dintre siturile cucuteniene cunoscute sunt semnalate prin cercetări de suprafață; informațiile, în cazul acestora, sunt sumare şi se rezumă de obicei la menționarea unor materiale ceramice specifice uneia sau alteia dintre cele trei faze ale culturii. În ceea ce priveşte aşezările investigate prin sondaje sau săpături sistematice, multe dintre acestea aşteaptă încă publicarea.

principalelor surse cuprinzând descoperirile eneolitice din Moldova[44], se constată că cel puțin la nivelul fazei Cucuteni B, din punctul de vedere al răspândirii geografice, acest tip de ceramică nu constituie chiar o raritate.

O definiție atotcuprinzătoare a ceramicii Cucuteni C văzută ca o clasă funcțională nu poate fi, în mod evident, acceptată, fără studierea unor loturi ceramice extinse. Observațiile prezentate în cadrul de față au o valoare limitată, dată fiind natura incompletă şi oarecum aleatorie a materialelor analizate. Siturile din care provin recipientele analizate sunt amplasate la distanțe mari, în timp şi spațiu, unele de celelalte, astfel că prezența aceloraşi semnături de utilizare nu poate fi consemnată numai ca un fenomen izolat. Recurența benzilor de ardere secundară descrise pe recipientele din categoria Cucuteni C constituie un argument solid pentru interpretarea acestor urme ca fiind expresia unui tipar comportamental legat de activitățile culinare.

BIBLIOGRAFIE

Alaiba 2004 — Alaiba, R., *Ceramica de tip Cucuteni C*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Văleanu, M.C., *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică* (BMA XIV), Piatra Neamț, p. 229–243.

Aronson, Skibo, Stark 1994 — Aronson, M., Skibo, J.M., Stark, M.T., *Production and use technologies in Kalinga pottery*, în Longacre, W.A., Skibo, J.M. (eds.), *Kalinga ethoarchaeology: Expanding archaeological method and theory*, Washington DC, p. 83–112.

Arthur 2002 — Arthur, J.W., *Pottery Use-Alteration as an Indicator of Socioeconomic Status: An Ethnoarchaeological Study of the Gamo of Ethiopia*, J Archaeol Method Th 9, 4, p. 331–355.

Arthur 2003 — Arthur, J.W., *Brewing Beer: Status, Wealth and Ceramic Use Alteration among the Gamo of South-Western Ethiopia*, World Archaeology 34, 3, p. 516–528.

Ben-Shlomo *et alii* 2008 — Ben-Shlomo, D., Shai, I., Zukerman, A., Maeir, A.M., *Cooking Identities: Aegean-Style Cooking Jugs and Cultural Interaction in Iron Age Philistia and Neighboring Regions*, AJA 112, 2, p. 225–246.

Bodi 2010 — Bodi, G., *Hoiseşti-La Pod. O aşezare cucuteniană pe valea Bahluiului*, Iaşi.

Braun 1983 — Braun, D.P., *Pots as tools*, în Moore, J.A., Keene, A.S. (eds.), *Archaeological Hammers and Theories*, New York – London, p. 107–134.

Bronitsky, Hamer 1986 — Bronitsky, G., Hamer, R., *Experiments in Ceramic Technology: The Effects of Various Tempering Materials on Impact and Thermal-Shock Resistance*, AmerAnt 51, 1, p. 89–101.

[44] Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970; Păunescu, Şadurschi, Chirica 1976; Coman 1980; Chirica, Tanasachi 1984; Chirica, Tanasachi 1985; Monah, Popovici, 1985; Şovan 2013.

Chirica, Tanasachi 1984 — Chirica, V., Tanasachi, M., *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I, Iași.

Chirica, Tanasachi 1985 — Chirica, V., Tanasachi, M., *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. II, Iași.

Coman 1980 — Coman, G., *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București.

DeBoer, Lathrap 1979 — DeBoer, W.R., Lathrap, D.W., *The Making and Breaking of Shipibo-Conibo Ceramics*, în Kramer, C. (ed.), *Ethnoarchaeology. Implications of Ethnography for Archaeology*, New York, p. 102–138.

Dumitroaia *et alii* 2009 — Dumitroaia, G., Munteanu, R., Preoteasa, C., Garvăn, D., *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din Caseta C. 2005–2009* (BMA XXII), Piatra Neamț.

Ellis 1984 — Ellis, L., *The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society* (BAR IntSer 217), Oxford.

Feathers 1989 — Feathers, J.K., *Effects of Temper on Strength of Ceramics: Response to Bronitsky and Hamer*, AmerAnt 54, 3, p. 579–588.

Frink, Harry 2008 — Frink, L., Harry, K.G., *The Beauty of "Ugly" Eskimo Cooking Pots*, AmerAnt 73, 1, p. 103–120.

Hally 1983 — Hally, D.J., *The interpretative potential of pottery from domestic contexts*, Midcontinental Journal of Archaeology 8, 2, p. 163–196.

Hally 1986 — Hally, D.J., *The Identification of Vessel Function: A Case Study from Northwest Georgia*, AmerAnt 51, 2, p. 267–295.

Hein, Müller, Kilikoglou 2009 — Hein, A., Müller, N.S., Kilikoglou, V., *Great pots on fire: thermal properties of archaeological cooking ware*, în Biró, K.T., Szilágyi, V., Kreiter, A. (eds.), *Vessels: Inside and Outside. Proceedings of the Conference EMAC '07. 9th European Meeting on Ancient Ceramics*, Budapest, p. 15–19.

Henrickson, McDonald 1983 — Henrickson, E.F., McDonald, M.M.A., *Ceramic Form and Function: An Ethnographic Search and an Archaeological Application*, AmerAnthropol 85, p. 630–643.

Lesure 1998 — Lesure, R.G., *Vessel Form and Function in an Early Formative Ceramic Assemblage from Coastal Mexico*, Journal of Field Archaeology 25, 1, p. 19–36.

Linton 1944 — Linton, R., *North American Cooking Pots*, AmerAnt 9, 4, p. 369–380.

Lis 2008 — Lis, B., *Cooked Food in the Mycenaean Feast – Evidence from the Cooking Pots*, în Hitchcock, L.A., Laffineur, R., Crowley, J. (eds.), *Dais. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre égéenne internationale, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25–29 March 2008*, Aegeum 29, p. 141–150.

Lis 2010 — Lis, B., *Let's Start From (a) Scratch: New Ways of Looking at Vessels' Function*, ArchWarszawa 61, p. 7–14.

Matasă 1946 — Matasă, C., *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord Roumanie*, București.

Monah *et alii* 2003 — Monah, D., Dumitroaia, G., Monah, F., Preoteasa, C., Munteanu, R., Nicola, D., *Poduri-Dealul Ghindaru, o Troie în Subcarpații Moldovei* (BMA XIII), Piatra Neamț.

Monah, Popovici 1985 — Monah, D., Popovici, D.N., *Corpus-ul descoperirilor*, în Monah, D., Cucoş, Ş. *Aşezările culturii Cucuteni din România*, Iaşi, p. 52–177.

Müller *et alii* 2009 — Müller, N.S., Kilikoglou, V., Day, P.M., Hein, A., Vekinis, G., *The Influence of Temper on Performance Characteristics of Cooking Ware Ceramics*, Biró, K.T., Szilágyi, V., Kreiter, A. (eds.), *Vessels: Inside and Outside. Proceedings of the Conference EMAC '07. 9th European Meeting on Ancient Ceramics*, Budapest, p. 145–149.

Munteanu, Garvăn 2015 — Munteanu, R., Garvăn, D., *Câteva date despre o structură neincendiată Cucuteni A-B descoperită la Bodeştii de Jos 'Cetățuia Frumuşica'*, BMJT 7, p. 117–132.

Nestor 1944 — Nestor, I., *Raport general asupra săpăturilor dela Sărata Monteoru*, în *Raport asupra activității ştiințifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 şi 1943*, Bucureşti, p. 20–29.

Nestor, Zaharia 1955 — Nestor, I., Zaharia, E., *Şantierul arheologic de la Sărata Monteoru (1954)*, SCIV 6, 3–4, p. 497–499.

Orton, Tyers, Vince 1993 — Orton, C., Tyers, P., Vince, A., *Pottery in archaeology*, Cambridge.

Păunescu, Șadurschi, Chirica 1976 — Păunescu, A., Șadurschi, P., Chirica, V. *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. I-II, 1976, București.

Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004 — Petrescu-Dîmbovița, M., Văleanu, M.C., *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică* (BMA XIV), Piatra Neamț.

Rice 1987 — Rice, P.M., *Pottery Analysis. A Sourcebook*, Chicago.

Rye 1981 — Rye, O.S., *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*, Washington.

Schiffer, Skibo 1997 — Schiffer, M.B., Skibo, J.M., *The Explanation of Artifact Variability*, AmerAnt 62, 1, p. 27–50.

Schiffer *et alii* 1994 — Schiffer, M.B., Skibo, J.M., Boelke, T.C., Neupert, M.A., Aronson, M., *New Perspectives on Experimental Archaeology: Surface Treatments and Thermal Response of the Clay Cooking Pot*, AmerAnt 59, 2, p. 197–217.

Shepard 1985 — Shepard A.C., *Ceramics for the archaeologist* (5th edition), Washington DC.

Skibo 1992 — Skibo, J.M., *Pottery Function. A Use-Alteration Perspective*, New York.

Skibo 2013 — Skibo, J.M., *Understanding Pottery Function*, New York.

Skibo 2015 — Skibo, J.M., *Pottery Use-Alteration Analysis*, în Marreiros, J.M., Gibaja Bao, J.F., Ferreira Bicho, N. (eds.), *Use-Wear and Residue Analysis in Archaeology*, Cham – New York, p. 189–198.

Spagnoli 2010 — Spagnoli, F., *Cooking pots as an indicator of cultural relations between Levantine Peoples in Late Bronze and Iron Ages. Origins, diffusion and typological development*

of cooking ware in Levantine and Cypriot repertories (14th–7th centuries BC), Roma.

Steponaitis 1984 — Steponaitis, V.P., *Technological Studies of Prehistoric Pottery from Alabama: Physical Properties and Vessel Function*, în Van Der Leeuw, S.E., Pritchard, A.C. (eds.), *The Many Dimensions of Pottery. Ceramics in Archaeology and Anthropology*, Amsterdam, p. 79–128.

Şovan 2013 — Şovan, O.L. *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani*, Bibliotheca Arheologica „Hierasus” (Monographica IV), Botoşani.

Urem-Kotsou, Kostakis, Stern 2002 — Urem-Kotsou, D., Kostas Kostakis, K., Stern, B., *Defining function in Neolithic ceramics: the example of Makriyalos, Greece*, Documenta Praehistorica 29, p. 109–118.

Ursachi 1968 — Ursachi, V., *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman*, Carpica 1, p. 111–188.

Vieugué 2014 — Julien Vieugué, *Use-wear analysis of prehistoric pottery: methodological contributions from the study of the earliest ceramic vessels in Bulgaria (6100–5500 BC)*, J.Archaeol.Sci 41, p. 622–630.

Vieugué, Mirabaud, Regert 2008 — Vieugué, J., Mirabaud, S., Regert, M., *Funcions dels recipients en terra cuita en context d'hàbitat neolític: noves aproximacions*, Cota Zero 23, p. 100–114.

Young, Stone 1990 — Young, L.C., Stone, T., *The Thermal Properties of Textured Ceramics: An Experimental Study*, Journal of Field Archaeology 17, 2, p. 195–203.

Zaharia 2013 — Zaharia, E., *The Cucuteni B from Sărata Monteoru, Merei Commune, Buzău County, Romania*, în Comşa, A., Bonsall, C., Nikolova, L. (eds.), *Facets of the Past. The Challenge of the Balkan Neo-Eneolithic Proceedings of the International Symposium Celebrating the 85th Birth Anniversary of Eugen Comşa*, Bucureşti, p. 489–495.

Zaharia, Petrescu-Dîmboviţa, Zaharia 1970 — Zaharia, N., Petrescu-Dîmboviţa, M., Zaharia, E. *Aşezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti.

PARTICULAR FUNCTION-RELATED TRACES ON SOME CUCUTENI C POTS

ABSTRACT

The paper points out the existence of soot and carbonization on several Cucuteni C fragmentary vessels – belonging both to shell-tempered and grog-tempered categories. The main part of the analyzed material comes from the eponymous site of Cucuteni culture (A-B and B phases) and the results are verified with data obtained from similar ceramic assemblages: Aldeşti and Poduri (Bacău county), Bodeşti (Neamţ county), Sărata Monteoru (Buzău County).

The fire traces – chromatic alterations visible on the external and interior surfaces of the vessels – were observed on 75 from the 147 ceramic pieces. Beside colour changes, an amount of external sooting is indicated by various small patches. The carbonization patterns are taken into account in relation with the shape of the vessels and the technological characteristics of the shell-tempered pottery. The use of the Cucuteni C analyzed vessels as cooking pots is inferred.

Keywords: Cucuteni C, shell tempered pottery, sooting and carbonization, cooking pots.

LIST OF CAPTIONS

Graph 1. Cucuteni - *Cetăţuie*. Cucuteni C vessels with and without carbonization patterns.

Chart 2. Cucuteni - *Cetăţuie*. The degree of fragmentation of the C type pottery with carbon deposits [f.c. = potsherd(s)].

Chart 3. Cucuteni - *Cetăţuie*. Mouth diameter of the analyzed vessels.

Table 1. Correspondence between the physical and functional characteristics.

Table 2. Cabonization patterns on C type pottery from Cucuteni - *Cetăţuie*.

Fig. 1. Carbonization patterns on the upper part of a cooking pot.

Fig. 2. Cucuteni – *Cetăţuie*. Fragmented pot with carbonization traces.

Fig. 3. Cucuteni – *Cetăţuie*. External (a) and interior (b) carbonization patterns.

Fig. 4. Cucuteni – *Cetăţuie*. Vessels with carbonization traces.

Fig. 5. Cucuteni – *Cetăţuie*. Vessels with carbonization traces.

Fig. 6. Cucuteni – *Cetăţuie*. Vessels with carbonization traces.

Fig. 7. Cucuteni – *Cetăţuie*. Potsherds with carbonization traces.

Fig. 8. Carbonization traces on ceramics from: 1–2. Aldeşti; 3–5. Sărata Monteoru.

Fig. 9. Carbonization traces on ceramics from: 1–3. Poduri; 4–5. Bodeşti.

PE URMELE TEZAURULUI DE LA AȚEL. SCURTĂ CONTRIBUȚIE LA STUDIUL FIBULELOR ANCORĂ DIN DACIA ROMANĂ

DANIEL SPÂNU*

Rezumat: Tezaurul de la Ațel conține trei fibule ancoră, una în forma literei „T” cu șarnieră, un lanț cu pandantiv, două brățări, două inele, toate de argint, și 376 de monede, în special denari imperiali romani de la începutul secolului al III-lea p.Chr. Astăzi, monedele, una dintre fibulele ancoră și sistemul de închidere a lanțului nu mai există. Descoperit în anul 1905, tezaurul a fost publicat pentru prima dată cinci decenii mai târziu (1958) de către I.H. Crișan. Desenele sale imprecise (reproduceri după fotografii și nu după original!) sunt cauza principală pentru unele greșeli perpetuate până în prezent în literatura de specialitate. Tezaurul poate fi interpretat ca o depunere votivă împreună cu alte tezaure similare din provinciile balcano-danubiene (Dalmatia, Pannonia, Moesia Superior și Dacia). Îngropate în mod constant departe de centrele provinciale urbane, depunerea lor reflectă exprimarea prin intermediul practicilor votive de posibile ritualuri agrare încă celebrate în pragul crizei secolului al III-lea p.Chr.

Cuvinte-cheie: depunere votivă, tezaur, fibule ancoră, provinciile balcano-danubiene, ritualuri agrare, secolul al III-lea p.Chr.

INTRODUCERE

Cu acordul conducerii Muzeului Național de Istorie a României, autorul acestor rânduri a avut prilejul să documenteze, în data de 2 septembrie 2015, podoabele tezaurului de la Ațel[1]. Cu acest prilej, au fost remarcate câteva nelămuriri privind integritatea tezaurului, precum și unele particularități semnificative ale podoabelor, trecute cu vederea în cercetarea de până acum. Iată unele dintre motivele pentru care reluarea dezbaterii asupra tezaurului de la Ațel poate fi considerată oportună.

În anul 1905, adolescenta Regina Pitters descoperea, cu ocazia unor lucrări într-o vie aflată la jumătatea distanței dintre Ațel (germ. Hetzeldorf, mag. Ecel, astăzi în jud. Sibiu) și Dupuș (germ. Tobsdorf, mag. Táblás; fig. 1), un tezaur format din 376 de monede (astăzi toate pierdute), trei fibule ancoră, o fibulă în

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; email: hazdrik@yahoo.com.

[1] Recunoștința mea se îndreaptă către toți cei care mi-au înlesnit documentarea tezaurului de la Ațel și m-au sprijinit în elaborarea acestui studiu: dr. E. Oberländer-Târnoveanu, dr. Christina Știrbulescu (MNIR-București), dr. Raluca Frîncu (Muzeul de Istorie-Casa Altemberger, MNB-Sibiu), dr. Cristina Alexandrescu și dr. C.E. Ștefan (Institutul de Arheologie, București).

forma literei „T” cu şarnieră, un lanţ cu pandantiv circular filigranat, două brăţări şi două inele cu gemă (fig. 2–7)[2]. Cu excepţia unei singure monede din bronz, celelalte monede şi podoabele erau din argint şi toate fuseseră adăpostite într-o oală lucrată la roată, din care nu s-a mai păstrat decât partea inferioară. După descoperire, tezaurul a fost păstrat la Muzeul (Naţional) Brukenthal (în continuare MNB-Sibiu) până în anul 1973, când a fost transferat la Muzeul de Istorie a R.S.R. (astăzi Muzeul Naţional de Istorie a României, în continuare MNIR-Bucureşti)[3].

Tezaurul a fost menţionat în literatura de specialitate încă din perioada interbelică[4], dar prima publicare detaliată o datorăm lui I.H. Crişan, la mai bine de jumătate de secol după descoperire[5]. Ulterior, tezaurul a mai fost prezentat în catalogul expoziţiei *Civilta’ romana in Romania*[6] şi a fost evocat în diferite contribuţii numismatice[7] sau în studii dedicate tezaurelor „balcano-danubiene” cu podoabe de epocă imperială[8].

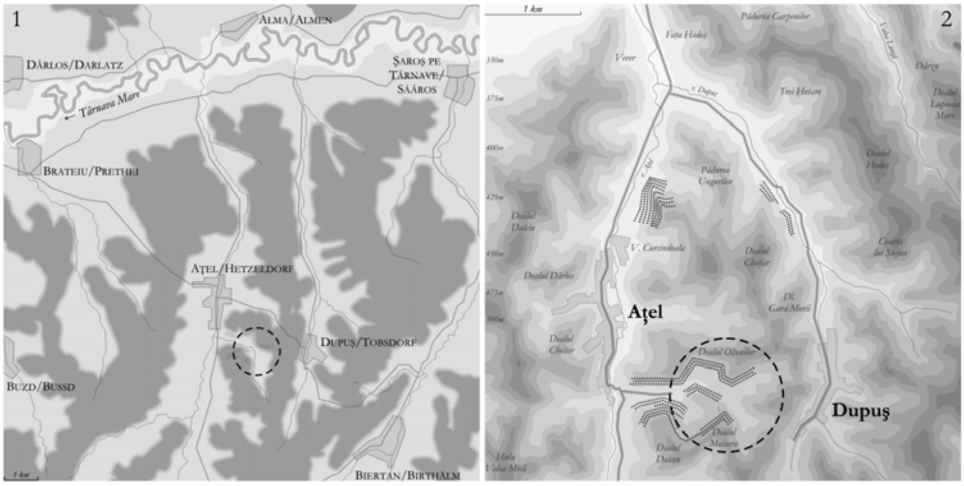

Fig. 1. 1. Prelucrare a hărţii iosefine a Transilvaniei (*Die Jospehinische Landaufnahme*, planşele 174 şi 190) cu indicarea zonelor împădurite de la sfârşitul secolului al XVIII-lea (petele de gri intens). 2. Prelucrare a unei hărţi topografice militare realizate în 1981/1984 (proiecţie cilindrică transversală Gauss-Krüger, sistem de coordonate 1942, sistem de referinţe altimetric – Marea Baltică) a regiunii Aţel-Dupuş, cu indicarea toponimelor recente. În ambele hărţi, cercul cu linie întreruptă indică zona dintre Aţel şi Dupuş, în care au fost amenajate în epocă modernă terase pentru vie (indicate cu aproximaţie prin grupe de linii punctate) şi unde poate fi presupus amplasamentul descoperirii tezaurului (fie pe panta sudică a *Dealului Oltenilor*, fie pe cea nordică *a Dealului Moiser*).

[2] Informaţii din registrul inventar al MNB-Sibiu reproduse de Crişan 1959, p. 353, nota 3.

[3] Acest transfer nu îi este cunoscut lui S. Cociş (2004, p. 203, nr. 1330–1332), care plasează tezaurul în patrimoniul MNB-Sibiu; informaţia potrivit căreia fibula ancoră de la nr. 1331 ar măsura 7 cm lungime este probabil o eroare de frapă: „(5,)7 cm” (cf. Crişan 1959, p. 356, nr. 2b).

[4] Pârvan 1926, p. 553, nota 5; Severeanu 1935, p. 209; Horedt 1944, p. 110.

[5] Crişan 1959, p. 353–357.

[6] L. Ţeposu-David (1970, p. 151–152) rezumă, de fapt, prezentarea din Crişan 1959.

[7] Macrea, Protase 1954, p. 555, nr. 3; Protase 1958, p. 254, nota 1, nr. 2; Suciu 2000, p. 23.

[8] Popović 1996, p. 139–144 (în special p. 140, nota 4).

PE URMELE PODOABELOR DISPĂRUTE

După descoperire, integritatea tezaurului nu a putut fi asigurată. Cele 376 de monede ale tezaurului s-ar părea că s-au amestecat cu alte monede de la MNB-Sibiu în timpul Primului Război Mondial[9] şi nu au mai putut fi reidentificate. La ora actuală, din tezaur mai lipsesc: (a) una dintre fibule (fig. 4) şi (b) manşoanele cu bucle continuate cu cârlige care alcătuiau sistemul de închidere a lanţului (fig. 7/1). Apartenenţa celor două piese la tezaur este, însă, confirmată de însemnările din vechiul registru de inventare al MNB-Sibiu, reproduse de I.H. Crişan, precum şi de ilustraţiile publicate de către acelaşi autor[10]. Fibula pierdută (fig. 4) se individualizează prin piciorul conturat asemeni unei clepsidre, cu partea inferioară canelată, spre deosebire de celelalte două fibule ancoră cu piciorul trapezoidal, neornamentat şi neted (fig. 2–3)[11]. În ilustraţia publicată de I.H. Crişan, sistemul de închidere a lanţului apare separat (desprins) de lanţ[12]. Din corespondenţa pe care am purtat-o cu dna Raluca Frîncu, cele două piese absente la MNIR-Bucureşti nu se mai află nici la MNB-Sibiu. Pentru lămurirea împrejurărilor în care piesele s-au pierdut, o incursiune în istoricul cercetării tezaurului este necesară.

Într-o fotografie, publicată în anul 1926 de către Vasile Pârvan[13], apar numai două dintre fibulele ancoră de la Aţel: niciuna dintre fibule nu prezintă ornamentele complexe ale exemplarului astăzi pierdut. Să fi dispărut deci fibula înaintea publicării *Geticii*? În textul prestigioasei sale monografii, V. Pârvan pomenea, totuşi, „mai multe exemplare” de fibule ancoră, iar într-o notă indica *patru* numere de inventar corespunzătoare fibulelor de la Aţel: „no. 7150–53”. Primul număr (7150) corespunde însă fibulei cu şarnieră (anexa 1), iar celelalte trei numere putem deduce că indică fibulele ancoră. Cu alte cuvinte, V. Pârvan era la curent cu informaţiile din registrul inventar al MNB-Sibiu, dar nu dispunea de o documentaţie completă a tezaurului.

Deşi ar putea să pară neverosimil, ilustrarea celor trei fibule ancoră de către I.H. Crişan în anul 1959 nu implică pierderea uneia dintre ele *după* această dată! Examinarea atentă a desenelor lui I.H. Crişan m-a condus la concluzia că acestea au fost realizate după fotografii (foarte probabil antebelice!) şi nu după originale[14].

---

[9] Protase 1958, p. 254, nr. 2; Crişan 1959, p. 354; cf. Ţeposu-David 1970, p. 152; Suciu 2000, p. 23. Potrivit unei menţiuni a lui M. Csàki (Crişan 1959, p. 354, nota 4), tezaurul ar fi conţinut monede de la Elagabalus, Iulia Paula, Iulia Soæmias Bassiana, Maximinus Thrax şi Gordianus al III-lea.

[10] Crişan 1959, p. 356, nr. 2b, 3 şi nota 11, fig. 2/3 şi 2/5 sus.

[11] Crişan 1959, p. 356–357, nr. 2.b, fig. 2/3.

[12] Crişan 1959, p. 356–357, nr. 3, fig. 2/5 sus (autorul îşi susţine ferm interpretarea la p. 356 în nota 11).

[13] Pârvan 1926, p. 553, pl. XXXVII/r. 1 dr. şi 2 st. Datarea monedelor de la Aţel îi era necunoscută lui Pârvan, care atribuia eronat fibulele ancoră orfevreriei dacice!

[14] Solicitarea de a consulta vechile registre şi arhiva fotografică de la MNB-Sibiu în vederea regăsirii presupuselor clişee antebelice (cerere înregistrată cu nr. 2850/29.09.2015) a fost întâmpinată cu următorul răspuns din partea domnului manager dr. S.A. Luca: „Piesele trebuie supuse procesului de retrocedare. Până atunci mai discutăm”.

Către o astfel de presupunere ne îndeamnă absența vederilor din profil şi a secțiunilor. De asemenea, desenul fibulei cu şarnieră nu este frontal, ci într-un uşor semiprofil şi într-un uşor *raccourci* – o vedere care, iarăşi, trădează desenul după fotografie. Totodată, în descrierile oferite de I.H. Crişan nu se face nicio referire la detalii ale reversului fibulelor ancoră sau la sistemul de racordare a resorturilor la arcul pieselor. Proeminența care separă arcul de picior, puternic reliefată şi profilată în cazul ambelor două fibule ancoră păstrate (fig. 2–3), nu a fost indicată explicit şi corespunzător în desen, iar menționarea ei lipseşte şi din descrierea lui I.H. Crişan[15]. Prin urmare, piesele au fost descrise după desenele în peniță ale unui grafician rămas anonim care, la rândul său, le realizase, foarte probabil, după fotografii de o claritate îndoielnică[16]. În orice caz, I.H. Crişan pare să nu fi examinat niciodată originalele. În acest sens pledează şi omiterea greutății pieselor (anexa 1). Stranie mai este şi omiterea de către I.H. Crişan a numerelor de inventar ale fibulelor ancoră[17], în condițiile în care, pentru toate celelalte piese din tezaur (inclusiv pentru recipientul ceramic), numerele de inventar au fost conştiincios indicate. Foarte probabil, I.H. Crişan a rezolvat, trecând sub tăcere, dilema corespondenței dintre numerele de inventar din registrul MNB-Sibiu (7151, 7152 şi 7153) şi cele trei fibule ancoră, dintre care una, cel mai probabil, lipsea deja.

În fotografia publicată în anul 1970[18], pe când piesele de la Ațel aparțineau încă MNB-Sibiu, regăsim aceleaşi două fibule ilustrate şi în clişeul reprodus de V. Pârvan. În vocea redactată de Lucia Țeposu-David sunt amintite însă „tre fibule ad ancora ... (in esposizione due)"[19]. Prin urmare, atât V. Pârvan şi I.H. Crişan, cât şi Lucia Țeposu-David au evocat trei fibule pe baza informațiilor din registrul MNB-Sibiu, cu toate că unul dintre exemplare era mereu absent. Se poate pune întrebarea dacă fibula ancoră pierdută a dispărut în aceleaşi condiții în care s-au risipit şi monedele, în timpul Primului Război Mondial. Autorii care au evocat tezaurul ar fi trebuit să semnaleze dispariția fibulei şi să lămurească împrejurările pierderii ei.

Cea mai recentă reilustrare a fibulelor ancoră de la Ațel o datorăm lui Sorin Cociş, în repertoriul său dedicat fibulelor din Dacia romană[20]. Reproduse după

---

15 Crişan 1959, p. 356.

16 Realizarea unor desene în peniță după fotografii, ca principal (!) mijloc de ilustrare a documentației arheologice, a fost practicată şi de alți autori din anii '50; de exemplu: Daicoviciu *et alii* 1953, p. 155, fig. 3, 159, fig. 7, p. 162, fig. 13, p. 176, fig. 27, 177, fig. 28.

17 Anterior, atât Pârvan (1926, p. 553, nota 5), cât şi Severeanu (1935, p. 209) amintiseră numerele de inventar ale fibulelor de la MNB-Sibiu, fără precizarea corespondenței lor cu fiecare piesă în parte.

18 Țeposu-David 1970, pl. XIV.

19 Țeposu-David 1970, p. 151 (nr. cat. D58-60).

20 Ilustrațiile lui S. Cociş (2004, p. 203, nr. 1330–1332, pl. XCIII/1330–1332) sunt reproduceri aproximative ale desenelor publicate de I.H. Crişan (1959, p. 357, fig. 2/2–4). Nu acelaşi lucru se poate afirma despre fibula cu şarnieră, pentru care Cociş (2004, p. 227, nr. 2154 pl. CLXII/2154) oferă şi o vedere laterală (absentă la Crişan!). Potrivit lui Cociş, nr. de inv. al acestei piese ar fi „29253"/MNB-Sibiu (de fapt 39253/MNIR-Bucureşti). Foarte probabil, S. Cociş (2004) a beneficiat de unele informații ulterioare transferării tezaurului la MNIR-Bucureşti, nu şi de o documentație completă a fibulelor ancoră. În contribuția ulterioară a aceluiaşi autor (Cociş 2006) nu au mai fost ilustrate fibulele ancoră de la Ațel.

ilustraţiile lui I.H. Crişan, noile desene au o valoare documentară diminuată. Omiterea examinării originalelor l-a împiedicat pe S. Cociş să sesizeze dispariţia uneia dintre fibule, să indice corect instituţia în care sunt păstrate piesele şi să remarce anumite particularităţi morfologice pe care le voi prezenta mai jos.

Dezbaterea integrităţii tezaurului de la Aţel nu poate fi încheiată fără discutarea stării de conservare a lanţului. Dacă, în fotografia publicată în anul 1970, fibula ancoră cu picior-clepsidră este absentă, sistemul de închidere a lanţului este însă vizibil. Dispariţia lui este deci ulterioară acestei date. La MNIR-Bucureşti, în 1973, lanţul nu a mai ajuns însă cu sistemul său de închidere[21]. Dispariţia acestui element poate fi deci încadrată în răstimpul 1970–1973.

După integrarea tezarului de la Aţel în patrimoniul MNIR-Bucureşti, interesul pentru această descoperire s-a estompat. Menţionat şi publicat în mai multe rânduri, înainte de anul 1973, inventarul tezaurului părea probabil lipsit de orice taină. Dacic (şi totodată preroman!) pentru Pârvan, tezaurul a devenit sub pana autorilor postbelici un indicator al persistenţei elementului autohton în epoca imperială[22], iar îngroparea lui a fost explicată în contextul invaziilor carpice în provincie[23]. Absenţa unei fibule şi a sistemului de închidere a lanţului păreau detalii prea puţin semnificative în comparaţie cu relevanţa etno-istorică a descoperirii. Vom vedea în continuare că, atât în privinţa morfologiei, cât şi a ornamenticii, piesele tezaurului nu şi-au dezvăluit încă deplina complexitate.

PARTICULARITĂŢI MECANICE ŞI MORFOLOGICE ALE FIBULELOR ANCORĂ DE LA AŢEL

În literatura de până acum, nu a fost niciodată prezentat satisfăcător sistemul de racordare a resortului la restul corpului fibulelor ancoră de la Aţel[24]. Examinarea originalelor aflate la MNIR-Bucureşti mi-a îngăduit lămurirea acestei chestiuni. În partea opusă piciorului, arcul celor două fibule (fig. 2–3) formează o placă lată trapezoidală sau elicoidală menită să mascheze resortul. În spatele acestei plăci şi în continuarea arcului, regăsim o consolă rotunjită, prevăzută cu o perforaţie destinată fixării axului resortului şi un cârlig destinat stabilizării coardei. Braţul cârligului a fost însă lăţit, aplatizat şi răsfrânt, astfel încât suprapune şi cuprinde coarda pe o lungime de 1,7 cm (în cazul fibulei cu nr. inv. 39254: fig. 8/3), respectiv 2,3 cm (în cazul fibulei cu nr. inv. 39255), şi se reazemă pe muchia superioară a plăcii late care maschează resortul.

Resorturile şi axele au fost realizate separat de corpul celor două fibule. Fiecare fibulă este deci alcătuită din trei elemente distincte (corp, resort şi ax).

[21] Informaţii dr. Christina Ştirbulescu (pe baza clişeelor din fototeca MNIR).
[22] Crişan 1959, p. 367; Popilian 1998, p. 67.
[23] Macrea, Protase 1954; Protase 1958; Preda 1968.
[24] Doar S. Cociş (2006, p. 393) face referiri generale la stabilizarea coardei printr-un cârlig lăţit.

Resortul fibulei cu nr. inv. 39255 s-a păstrat în cea mai mare parte şi numără 8–9 spire. Spira din care se continua acul fibulei s-a rupt, iar acul s-a pierdut. Una dintre terminaţiile axului a fost uşor aplatizată şi îndoită astfel încât să formeze o buclă, iar terminaţia opusă, ascuţită, a fost îndoită peste spirele resortului (fig. 2 şi 8/1). Din resortul fibulei cu nr. inv. 39254 s-a păstrat numai jumătate, respectiv 10 spire. Cealaltă jumătate (probabil simetrică, poate tot 10 spire?) şi acul s-au pierdut. Între spira a şaptea şi a opta, sârma resortului este ruptă. Axul acestei fibule s-a păstrat integral. Una dintre extremităţile sale a fost uşor aplatizată şi lăţită, cealaltă se termină drept. Nu dispunem de niciun indiciu al formării unor bucle. Axele ambelor fibule au o secţiune pătrată. Foarte probabil, cele două ace ale fibulelor şi jumătatea lipsă din resortul exemplarului cu nr. inv. 39254 lipsesc din vechime şi reflectă o deteriorare intenţionată, probabil anterioară depunerii.

Una dintre surprizele examinării fibulei cu nr. inv. 39255 a constituit-o identificarea unui element morfologic particular, rămas neobservat în cercetarea de până acum. Pe reversul piesei (fig. 2 şi 8/1), poate fi observată o placă care dublează şi consolidează arcul asemeni unui tirant. Acest element este absent pe cealaltă fibulă ancoră de la Aţel (nr. inv. 39254, fig. 3). După toate aparenţele, aliajul din care a fost realizată această placă-tirant este uşor diferit de restul piesei şi are pe alocuri o tentă mai albă (probabil conţine mai mult staniu). De asemenea, această placă nu a fost atent şlefuită şi netezită, asemeni restului piesei. Foarte probabil, ne aflăm în faţa unei intervenţii antice destinate fie consolidării arcului fibulei (în acest caz, intervenţia echivalează cu o reparare), fie creării unui element suplimentar (similar unei toarte) prin care putea fi petrecut un eventual lanţ. De altfel, seturile de fibule ancoră de argint din tezaurele „balcano-danubiene" erau adesea conectate la lanţuri ornamentale[25]. Aspectul relativ neîngrijit al intervenţiei sugerează că aceasta nu a fost efectuată probabil de creatorul fibulei, ci de un alt orfevru, poate mai puţin experimentat. Fibula ancoră (nr. inv. 39255) va trebui supusă unor analize pluridisciplinare: (a) o radiografie, pentru studierea legăturii dintre placa-tirant şi arc (probabil o sudură), precum şi (b) o analiză elementală minuţioasă, pentru determinarea eventualelor aliaje diferite folosite pentru corpul fibulei şi pentru placa amintită.

O dublare similară a arcului printr-o placă-tirant poate fi sesizată şi în desenul reversului şi în secţiunea uneia dintre fibulele de la Vârtop, probabil şi în secţiunea unei alte fibule din acelaşi tezaur[26], precum şi în secţiunile fibulelor de la Urdiniţa şi Moţăţei[27]. Un tirant pare să fie indicat şi în vederile laterale, ambiguu desenate, ale unora dintre fibulele de la Drănic (A)[28]. Asemeni lui I.H. Crişan, G. Popilian pare să fi descris obiectele după desenele realizate de un grafician al

[25] Popović 2010b, p. 95.

[26] Popilian 1998, p. 53, fig. 1/1 şi 3/1.

[27] Popilian 1998, p. 56, fig. 6/1–2. Cea din urmă dintre reproduceri este republicată de Bondoc 2007, p. 52–53, nr. 43, în condiţii grafice îmbunătăţite, dar secţiunea prin arc a fost eliminată.

[28] Bălăcescu 2003, p. 137, nr. 88, 163, pl. XV/3 şi Bondoc 2007, p. 42–43, nr. 29, fig. 29.

cărui nume l-a trecut sub tăcere[29] şi nu a examinat originalele. Altminteri, ar fi menționat explicit existența plăcii-tirant din interiorul arcului *unora* dintre fibulele evocate. Indiciul descrierii pieselor după reproduceri şi nu după originale îl mai putem recunoaşte şi în semnalarea ambiguă şi neconcludentă a deosebirii dintre secțiunile fibulelor de la Vârtop: „O altă mică deosebire este forma secțiunii din zona terminală a arcului”[30]. Dublarea la interior a arcului printr-un tirant, ca variabilă morfologică, nu a fost observată nici de I.H. Crişan, G. Popilian sau S. Cociş şi nici de alți autori care au descris fibulele de la Ațel, Vârtop, Urdinița, Moțăței ş.a.[31].

Se poate pune întrebarea câte fibule ancoră cunoscute până acum prezintă un arc dublat la interior de o placă-tirant. Modul incomplet şi nelămuritor de ilustrare şi de descriere a fibulelor ancoră nu permite evaluarea ponderii precise a exemplarelor care prezintă acest element constructiv[32]. Totalitatea pieselor va trebui, deci, redocumentată. Totuşi, conjunctura potrivit căreia fibula de la Ațel nu este singurul exemplar cu arcul consolidat printr-un tirant sugerează că nu ne aflăm în fața unei intervenții (reparări?) accidentale. De altfel, aversul arcului acestei fibule nu prezintă nicio urmă de deformare sau de crăpare. Prin urmare, placa-tirant corespundea anumitor deziderate tehnice şi/sau formale: fie avea rolul de a consolida arcul concav, fie avea un rol legat de asamblarea fibulei la alte podoabe (printre tirant şi arc putea fi petrecut un lanț sau un şnur).

Examinarea ornamentației celor două fibule din tezaurul de la Ațel dezvăluie absența tehnicii granulației (fig. 8/2–3). Presupunerea, eronată, privind folosirea acestei tehnici[33] se datorează desenării distorsionate şi totodată inexacte a brâielor

---

[29] Autoarea ilustrației din Popilian 1998 este Angela Ciocâlteu (informație D. Bondoc) care îşi merită pe deplin laudele pentru acuratețea şi acribia reproducerilor. Condițiile grafice modeste ale publicației umbresc însă calitatea descriptivă a desenelor ei. Din păcate, numai pentru una dintre fibule a fost reprodusă şi o vedere a reversului (Popilian 1998, p. 51, fig. 1/1). Desenul acestei fibule a fost copiat prin redesenare în publicații ulterioare, dar vederea reversului fie lipseşte (Cociş 2004, pl. XCI/nr. 1318; Cociş 2006, p. 412, pl. IX/3), fie a fost simplificată într-atât încât placa-tirant nu a mai fost indicată (Bondoc 2007, p. 61, nr. 54.1-jos).

[30] Popilian 1998, p. 48 (ultimul aliniat).

[31] Crişan 1959; Țeposu-David 1970; Gherghe O., Gherghe P. 1977; Popilian 1998; Cociş 2004, p. 105–111; Bondoc 2007; Bondoc 2013a–d; Stîngă 2013; Dumitrescu, Rădulescu, Bondoc 2013 ş.a.

[32] Majoritatea reproducerilor de fibule – Cociş 2004, pl. LXXXII-XCIV (74 de fibule!), Gherghe O., Gherghe P. 1977, fig. 3/1–4 (fibulele de la Bumbeşti), Bondoc 2007, p. 63, 68–70, nr. 54.2–54.7 (copii după ilustrațiile lui Popilian 1998!), nr. 55 şi 57 – sunt lipsite de secțiuni. Fotografiile artistice din catalogul expoziției *Aurul şi argintul antic din România*, realizate de M. Amarie (Bondoc 2013a-d; Dumitrescu, Rădulescu, Bondoc 2013; Stîngă 2013), sunt atrăgătoare, dar au o valoare euristică limitată.

[33] Crişan 1959, p. 356: „deux rangées de petits grains en relief”. O confuzie similară şi la Bondoc 2007, p. 52–53 (retractată ulterior: Bondoc 2013b, p. 459) în cazul fibulei de la Moțăței. Presupusa ornamentație granulată îl determină pe S. Cociş (2004, p. 109) să grupeze fibulele de la Ațel într-o variantă separată: „20b4b2”. Ulterior, acelaşi autor avea să-şi modifice clasificarea şi fibulele de la Ațel au fost incluse în varianta „c1b1c” (Cociş 2006, p. 394–395: „Differentiates from the previous type by an additional ornament onto the brooch foot. A zoomorphic element (a bird) was

decorative care mărginesc arcul şi butonul terminal al piciorului din reproducerile publicate de I.H. Crişan. De fapt, elementele interpretate ca granulaţie, atât de către Crişan, cât şi de către Cociş, nu sunt decât brâie reliefate, prelucrate apoi prin gravare şi poansonare, astfel încât să sugereze prin incizii repetate, aplicate la distanţe relativ egale, o succesiune de perline. Ne aflăm, deci, în faţa unui ornament pseudo-granulat, nicidecum granulat. Foarte probabil, fibula astăzi pierdută din tezaurul de la Aţel prezenta o ornamentaţie similară, realizată nu prin granulaţie, ci tot prin reliefare, gravare şi poansonare. Astfel, din perspectiva tehnicii decorative, fibulele de la Aţel nu diferă cu nimic faţă de celelalte exemplare din argint de la Vârtop, Moţăţei sau Bălăciţa şi din alte tezaure sud-dunărene, precum cel de la Janja[34]. Includerea fibulelor de la Aţel într-o variantă tipologică şi tehnologică aparte nu ar reprezenta doar o exagerare clasificatorie, ci ar trăda şi o eroare în lectura materialului arheologic.

Fibulele ancoră din argint – accesorii predilecte ale unor practici votive

Se împlineşte mai bine de un deceniu de la publicarea repertoriului de fibule din Dacia romană semnat de S. Cociş. Pe lângă meritele incontestabile ale acestei lucrări, trebuie semnalată absenţa unei evaluări statistice cuprinzătoare şi nuanţate a imensului material adunat. Nimic nu îl împiedică însă pe cititor să întreprindă un astfel de demers. Dintre fibulele Daciei romane, exemplarele din argint sau din aur formează o infimă minoritate: dintre cele 2318 fibule repertoriate, doar 42 sunt din argint (1,8%) şi numai una este integral din aur[35]. Elemente sau intarsii din argint mai prezintă alte trei fibule din bronz şi una din fier. Alte 2099 de fibule sunt din bronz, 67 din fier, iar pentru 105 nu se cunoaşte metalul. Se poate conchide că recursul la metale preţioase constituie o alegere relativ rară a creatorilor de fibule din Dacia provincială.

Potrivit stadiului documentaţiei reunite de S. Cociş în anul 2004, dintre cele 42 de fibule din argint repertoriate, majoritatea era deţinută tocmai de tipul fibulelor ancoră (32 de piese: 76%). Alte tipuri din Dacia sunt ilustrate printr-un număr modest de exemplare din argint: fibule în forma literei „T” – cinci exemplare; fibule trompetă şi fibule cu genunchi – câte două exemplare; fibule

soldered ...”); la p. 395, nota 11, se mai precizează că: „pieces from fig. 2/2–3 (trimitere la ilustraţia din Crişan 1959, p. 357) exhibit soldering traces both on antennas and the foot”. În cazul fibulei pierdute („fig. 2/3”), afirmaţia are temei fictiv şi nu poate fi verificată. În cazul celeilalte piese („fig. 2/2”), pe picior se observă, într-adevăr, o exfoliere a suprafeţei exterioare (Fig. 8/2), absentă însă pe „antene”. Această exfoliere putea fi provocată însă de cristalizarea superficială, specifică argintului antic. Ezitările de clasificare ale lui S. Cociş (Cociş, Man 2008, p. 86 şi Cociş, Gaiu, Zăgreanu 2010, p. 205 reţin terminologia din Cociş 2004, uitând de revizuirea din Cociş 2006) derivă din documentaţia grafică deficitară a lui I.H. Crişan.

[34] Popović 1996, p. 146, fig. 9 şi 11/1.

[35] Asupra rarităţii aurului în orfevreria tezaurelor „balcano-danubiene”: Popović 2010a, p. 58.

puternic profilate şi cu piciorul întors pe dedesupt – câte un exemplar). Descoperirile din ultimul deceniu, ulterioare apariţiei monografiei lui S. Cociş, nu sunt în măsură să schimbe flagrant aceste proporţii. Potrivit repertoriului din anul 2006, raportul dintre fibulele ancoră din bronz şi din argint descoperite în Dacia romană este 53/40[36]. Un astfel de raport relativ echilibrat nu se regăseşte în cazul niciunuia dintre celelalte tipuri de fibule din provincie. Nu ar trebui pierdute din vedere însă nici acele exemplare din bronz care prezintă ornamente filigranate din argint, precum cele de la Săcădat şi Roşia Montană – *Pârâul Porcului*[37]. Prin urmare, fibulele ancoră formează tipul predilect şi cel mai reprezentativ al orfevreriei Daciei provinciale şi forma, prin excelenţă, cea mai decorativă şi cea mai prestigioasă. Această preţuire a fibulelor ancoră nu constituie o particularitate locală, ci se înscrie într-o modă supraregională, comună şi provinciilor ilirice[38].

Condiţiile de descoperire şi contextele arheologice din care provin fibulele ancoră de argint din Dacia romană (fig. 9 şi anexa 2) sunt, într-adevăr, incerte[39]. Puţine fibule ancoră din argint sunt susceptibile (!) să fi fost descoperite în centrele urbane de la Alba Iulia – *Partoş* şi Turnu Severin (câte două exemplare)[40]. O singură fibulă ancoră din argint a fost identificată într-un castru (Gherla). La Drănic (B), o fibulă ancoră a fost identificată în imediata vecinătate a două morminte de incineraţie. Se poate pune întrebarea dacă fibula nu a fost deplasată (înaintea sau în timpul descoperirii) din mormântul nr. 1, din inventarul căruia făceau parte un fragment de lanţ şi un pandantiv filigranat din argint[41]. Interpretarea unei

[36] La lista fibulelor ancoră din Dacia romană, reactualizată şi corectată de S. Cociş (2006, p. 399), mai pot fi adăugate: exemplarele din bronz de la Cristeşti, Ilişua şi Boroşneul Mare (Cociş, Man 2008, p. 88, nr. 16–17; Cociş, Gaiu, Zăgreanu 2010, p. 209, nr. 17–18), fibula din bronz cu intarsii filigranate din argint descoperită recent (2013) între localităţile Săcădat şi Eremitu/Tompa în jud. Mureş (www.archaeologie.hu-berlin.de/de/projekte/dacian-eastern-limes/Kampagne 2013/Abschluss bericht 2013) şi fibulele din argint publicate de D. Bondoc (2007, p. 69, nr. 57; Bondoc 2013c, p. 459, nr. 110) şi Bălăcescu (2003, p. 138, nr. 109). Astfel, raportul bronz–argint actualizat este de 57/42.

[37] Exemplarul din bronz, ornat cu un coşuleţ filigranat din argint (!), dintr-un mormânt de incineraţie de la Roşia Montană – *Pârâul Porcului* (inedit; menţiuni Zirra *et alii* 2005, p. 187 şi Cociş 2006, p. 399, nr. 30), infirmă opinia potrivit căreia „nu s-a descoperit nicio fibulă şi nici tezaure în zona minieră" (Cociş 2004, p. 111; cf. Popilian 1998, p. 65 şi Cociş 2006, p. 397, nota 148). Pe de altă parte, nu trebuie să ne aşteptăm ca minerii dintr-o regiune auriferă, precum Munţii Apuseni, să fi beneficiat cu prioritate de produsele unei arte în argint.

[38] Popović, Borić-Brešković 1994, p. 69: „*These ornaments, primarily the anchor-like fibula (...), make up the standard repertoire of jewellry in the Balkan-Danubian area...*". Cf. Cociş 2004, p. 110–111; Cociş 2006, p. 418, pl. XV.

[39] Cociş 2006, p. 398.

[40] Dintre cele trei fibule ancoră semnalate la Turda de Cociş 2006, p. 399, nr. 36, cele două evocate anterior în literatură (Crişan 1979, p. 306, pl. III/1 = Cociş 2004, p. 202, nr. 1292 şi Nemeti 2004, p. 92, pl. V/49 = Cociş 2004, p. 201, nr. 1285) sunt din bronz. Existenţa celei de-a treia fibule din argint (citată de S. Cociş ca informaţie de la S. Nemeti) pare să constituie o eroare (sugestie Cristina Alexandrescu).

[41] Negru 1994, p. 71–73, pl. III/12–14.

proeminenţe ornamentale din inventarul unui mormânt de la Caşolţ[42] ca fragment al unei fibule ancoră are o plauzibilitate relativă, dacă nu îndoielnică: şi alte forme de fibule sau chiar obiecte diferite de epocă romană pot prezenta un asemenea ornament. În literatura de specialitate lipsesc orice date contextuale pentru descoperirile singulare de fibule ancoră de la Boarta, Cătina şi Răcari (cf. anexa 2). În toate aceste cazuri evocate regăsim, însă, câte o singură fibulă ancoră din argint.

În schimb, în numai şase tezaure (Aţel, Bălăciţa, Beia, Bumbeşti, Moţăţei şi Vârtop) regăsim jumătate dintre fibulele din argint din Dacia romană (20 de exemplare), de fiecare dată integrate în asocieri complexe din care pot face parte lanţuri, brăţări, colane, inele, dar şi loturi monetare (fig. 10). Alături de acestea, mai pot fi adăugate şi câteva cazuri obscure. Foarte probabil, şi fibulele de la Târgu-Jiu formau o pereche şi, împreună cu lanţurile păstrate, o garnitură unitară, toate aparţinând unui singur tezaur. Se pot pune întrebările dacă cele două fibule pierdute de la Urdiniţa erau similare tipologic celei păstrate şi dacă toate formau împreună un tezaur. De asemenea, numărul ridicat de fibule ancoră din argint, identificate la Drănic A (lotul „Drănic ante 1976”, cf. anexa 2), ar putea fi rezultatul descoperirii întâmplătoare a unui tezaur similar celui de la Bumbeşti, Arčar sau Vârtop, de unde provin patru, respectiv şapte, astfel de exemplare asociate. Astfel, îngroparea unui tezaur cu mai multe fibule ancoră la Drănic se conturează ca o ipoteză a cărei verosimilitate nu trebuie pierdută din vedere. Foarte probabil, integrarea în tezaurele Daciei romane a fibulelor ancoră din argint depăşeşte pragul unei majorităţi simple.

Trebuie subliniat faptul că niciuna dintre descoperirile cu fibule ancoră şi podoabe din argint nu a fost identificată în interiorul sau, măcar, în imediata vecinătate a vreunui centru urban. Cu excepţia tezaurului de la Bumbeşti, descoperit în interiorul unui castru, celelalte cinci tezaure – Aţel, Bălăciţa, Beia, Moţăţei şi Vârtop – constituie cu mare probabilitate depuneri efectuate în regiuni agricole sau chiar în mediul natural şi sălbatic al provinciei[43]. Un exemplu elocvent este oferit tocmai de tezaurul de la Aţel, descoperit între această localitate şi satul Dupuş, într-o zonă deluroasă şi împădurită care, probabil, în epocă provincială, nu fusese nici măcat defrişată şi convertită în teren agricol, ci era încă dominată de natura virgină (fig. 1). De altfel, colinele Târnavei Mari şi ale Hârtibaciului au fost mai intens populate abia în Evul Mediu prin colonizarea săsească şi formează, până astăzi, o regiune preponderent rurală.

O concentrare semnificativă de descoperiri cu fibule ancoră din argint (tezaure sau piese descoperite întâmplător) o regăsim în sud-vestul Olteniei[44], între

---

42 Macrea 1960, p. 415, fig. 12/5.

43 Tezaurele de la Vârtop şi Moţăţei au fost descoperite cu ocazia unor lucrări agricole (Popilian 1998, p. 44 şi 50; Bondoc 2013b; Dumitrescu, Rădulescu, Bondoc 2013, p. 464), iar cele de la Bălăciţa şi Urdiniţa au fost descoperite tot în mod întâmplător (Davidescu 1980, p. 130–131; Bondoc 2013d; Stîngă 2013, p. 461).

44 Cf. Cociş 2004, p. 110, pl. CLXXXIII.

râurile Drincea şi Jiu (fig. 9). Numai din descoperirile acestei regiuni provin cca 18–20 de fibule ancoră din argint[45]. Castrele de aici (Desa, Bistreț şi Cioroiu Nou) se situează aproape de Dunăre, în Câmpia Desănțuiului, în timp ce descoperirile cu fibule ancoră din argint se regăsesc în colinele aflate la nord, în Podişul Bălăcița. În această regiune, oraşele romane lipsesc, iar puținele vestigii provinciale identificate în vecinătatea locurilor de descoperire a fibulelor ancoră din argint (Bălăcița, Drănic A, Moțăței şi Urdinița) pot fi omologate cel mult unor aşezări rurale[46].

În cazul Daciei romane, Kurt Horedt a relevat o subtilă diferențiere culturală între un areal vestic, urbanizat, străbătut de axa Sarmizegetusa – Apulum – Napoca – Porolissum (coloana vertebrală a provinciei), şi un areal răsăritean, profund rural – „cultura Sfântu Gheorghe"[47]. Diferențierile culturale sesizate de K. Horedt în Transilvania pot fi comparate cu evidența arheologică din Oltenia romană[48]: cu excepția Drobetei şi a Romulei, centrele urbane lipsesc din Oltenia. Majoritatea descoperirilor din Dacia cu fibule ancoră din argint şi toate tezaurele care conțin astfel de piese se situează tocmai în regiunile neurbanizate şi profund rurale ale provinciei (fig. 9).

În aceste condiții, se poate bănui că, în ciuda prețioasei materii prime, fibulele ancoră din argint nu pot fi atribuite precumpănitor elitelor urbane provinciale sau militarilor, ci unor segmente sociale, poate mai înstărite, dar aparținând mediului rural provincial. Exemple relevante pentru orfevreria elitei urbane provinciale sunt oferite, de exemplu, de inventarele funerare de la Šarkamen[49] sau Drobeta – *Parcul rozelor* şi *Curtea lui Metzger*[50]. În astfel de contexte, din vecinătatea centrelor urbane, regăsim podoabe din aur cu intarsii policrome şi filigran. Prin materialele folosite şi, mai ales, prin rafinamentul lor tehnologic, aceste podoabe diferă fundamental de piesele tezaurelor de tip Ațel-Vârtop[51]. Foarte probabil, distribuția produselor din aur şi a celor din argint în mediile provinciale nord-dunărene era condiționată social şi cultural.

În literatura de specialitate de până acum, îngroparea tezaurelor din epoca imperială a fost interpretată neabătut ca o ascundere de bunuri cauzată de pericolul

[45] Pe lângă fibulele din tezaurele de la Bălăcița (trei), Moțăței (una) şi Vârtop (şapte) şi cele de la Urdinița (un exemplar cert, două incerte) şi Drănic A şi B (în total şase exemplare), poate fi adăugată şi piesa din Colecția Severeanu, descoperită „la sud de Craiova" (Severeanu 1935, p. 206–207, nr. 38, fig. 55). Se poate pune întrebarea dacă la Urdinița toate cele trei fibule descoperite (Popilian 1998, p. 60–61) erau fibule ancoră.

[46] Toropu, Ciucă, Voicu 1976, p. 93–94; Popilian 1998, p. 60–61, nota 25; Bondoc 2013a-b, d; Stîngă 2013.

[47] Horedt 1982, p. 70–82. O repertoriere critică a aşezărilor urbane din Dacia: Petolescu 2011.

[48] Tudor 1978, p. 234–235.

[49] Popović 2005, p. 77–82, 153–160, pl. I–VI; Popović 2010a, p. 61–62, fig. 8;

[50] Davidescu 1980, p. 129–130, fig. nenumerotată; Dumitraşcu, Oanță-Marghitu 2013, p. 488–489, nr. 119 (cu literatura anterioară).

[51] Inelele de deget de la Ațel sunt singurele podoabe cu elemente „policrome" (carneol) aparținând tezaurelor cu podoabe din argint din Dacia romană.

barbar sau de tulburările interne din Imperiu. În particular, tezaurele de tip Ațel-Vârtop ar fi fost ascunse în contextul invaziei carpilor, goților sau marcomanilor de la mijlocul secolului al III-lea[52]. Argumentul principal al acestei interpretări decurgea din datarea celor mai târzii monede din tezaure tocmai în vremea primelor pătrunderi carpice şi gotice în Imperiu (cca 238–260). „Călcâiul lui Ahile” al acestei optici este indicat însă de îngroparea unor tezaure cu o datare fie mai timpurie[53], fie similară[54], dar în regiuni montane, precum cele din Dalmația, puțin probabil să fi fost afectate de migrațiile carpică şi gotică, cvadă sau marcomanică de la mijlocul secolului al III-lea[55]. Pe de altă parte, îngroparea de tezaure, chiar dacă s-a petrecut într-o epocă zbuciumată, putea avea şi alte motivații decât ascunderea bunurilor în speranța recuperării lor ulterioare.

Predominanța fibulelor ancoră din argint tocmai în tezaure, precum şi structura relativ standardizată a acestora, aruncă o lumină particulară asupra motivelor îngropării lor. Să fi fost toate aceste fibule ascunse şi majoritatea lor niciodată regăsită?

Printre formele specifice de manifestare a practicilor cultice ale populațiilor provinciale, cercetarea occidentală recentă a evidențiat amploarea particulară a îngropării de tezaure monetare şi/sau cu podoabe[56]. Interpretarea tezaurizării şi îngropării imenselor cantități de monedă ca rezultat al unor repetate ascunderi în vederea regăsirii lor ulterioare se dovedeşte nesatisfăcătoare. Valoarea şi semnificația monedei, asigurate de autoritățile oficiale emitente, se modifică odată aceasta ajunsă în afara sistemului pentru care a fost emisă. Este cazul tezaurelor monetare îngropate dincolo de *limes*, dar şi acela al multora dintre depunerile efectuate în mediile rurale, marginale şi autarhice ale Imperiului. În aceste medii prevala o economie închisă, de subzistență, iar influența economiei monetare, specifică mediilor urbane, era limitată. Strategiile de subzistență ale periferiilor provinciale erau întemeiate pe principiile redistribuției şi reciprocității[57] care, la rândul lor, puteau avea un ecou în plan ritual, prin manifestări ale „economiei bunurilor de prestigiu”[58] şi prin recursul frecvent la practici simbolice specifice societăților „primitive”, de tipul dar–contradar, ofrande cu caracter votiv menite reechilibrării coeziunii comunitare ş.a. Aici, „bogăția” romană se subordona viziunii rituale, tradiționale şi conservatoare a comunităților locale[59].

---

[52] Crişan 1959, p. 354; Macrea, Protase 1954, p. 549; Petolescu 1968; Cociş 2004, p. 111; Cociş 2006, p. 398; Petolescu 2010, p. 281–282 ş.a.

[53] Emisiuni Commodus (182) în tezaurul de la Bela Reka: Popović, Borić-Brešković 1994, p. 145.

[54] Popović 1996, p. 140, fig. 1 (coloana XIII din tabel).

[55] Pentru justificarea îngropării unor tezaure, I. Popović (1996, p. 154) invocă invazia marcomanică din 254 şi alte tulburări ulterioare din Pannonia, nu şi din Dalmatia (cf. Cociş 2006, p. 398).

[56] Reece 1988, p. 262–267; Rieckhoff 1997, p. 491; Berti 2014; Guest 2015.

[57] Polanyi 1957, p. 250–256. Asupra caracterului predominant autarhic al economiei Daciei romane, se pronunță Petolescu 2010, p. 250.

[58] Asupra noțiunii: Champion 1995, p. 12 cu literatura.

[59] Aitchison 1988, p. 270–278.

Ca şi în pre- şi protoistorie, depunerile cu caracter votiv din lumea provincială romană nu au fost rezervate exclusiv spațiilor consacrate (sanctuarelor). Prin depuneri de bunuri de preț puteau fi venerate divinități campestre, divinități ale drumurilor şi răspântiilor sau ale naturii sălbatice. Epifania lor putea fi corelată unor repere foarte variate din peisaj (copaci, stânci, izvoare ş.a.). Unele dintre aceste divinități puteau rămâne în afara evidenței epigrafice. Invocarea spiritelor protectoare şi venerarea lor prin ofrande se puteau intensifica tocmai în condițiile vitrege ale invaziilor şi războaielor. Caracterul votiv al depunerilor poate fi sugerat de ireversibilitatea abandonării de bunuri personale, uneori confirmată şi de dedicațiile de pe anumite piese, alteori de deteriorările intenționate ale obiectelor din inventar. Reunirea şi îngroparea unor obiecte, cu un conținut simbolic care depăşea sfera utilitară cotidiană, pot reflecta dimensiunea votivă a depunerilor[60].

Fibulele ancoră sunt obiecte cu o morfologie complexă, înzestrate cu valențe ornamentale sporite. Frecvența reproducerii lor în argint indică preocuparea pentru realizarea unor piese de port cu o estetică deosebită. Mai maleabil decât bronzul, argintul permitea realizarea unor profilări şi a unor detalii ornamentale rafinate. Astfel de fibule puteau fi integrate în eşalonul principal de obiecte destinate practicilor simbolice şi votive[61]. Integrarea fibulelor ancoră în seturi complexe de podoabe (brățări, inele şi lanțuri) subliniază tocmai această menire.

Aşa-numitele tezaure „balcano-danubiene” (fig. 10–11) reunesc fibule ancoră şi podoabe – în special lanțuri şi brățări. Uneori au fost adăugate şi colane (patru cazuri), alteori inele de deget (Ațel, Moțăței), cercei (Szalacska I şi Nova Božurna) sau ace de păr (Bukovica şi Janja). Absența colanelor pare să fie compensată prin includerea podoabelor capului sau ale degetelor. Aceste asocieri reflectă intenționalitatea organizării şi depunerii unor garnituri de port realizate constant din argint. Podoabele de aur sunt extrem de rare (o brățară la Bela Reka, un colier la Nova Božurna), iar piesele de port din bronz lipsesc cu desăvârşire. Totodată, includerea în inventare a altor forme de fibule decât cele ancoră este izolată (la Ațel şi la Nova Božurna). Termenii *post quem* ai loturilor monetare se încadrează între sfârşitul secolului al II-lea şi mijlocului secolului al III-lea. Prin urmare, tezaurele „balcano-danubiene” nu ni se dezvăluie ca acumulări eterogene de obiecte, realizate de-a lungul unor perioade îndelungate de timp, ci ca seturi fastuoase de podoabe constituite într-un interval cronologic care corespunde aproximativ epocii Severilor (193–235), ultima perioadă de stabilitate din istoria Principatului.

Similaritatea surprinzătoare a structurii inventarelor acestor tezaure (fig. 10) ar putea reflecta un cod simbolic particular. În orice caz, aceste inventare nu ni se dezvăluie ca reuniri aleatorii de bunuri de preț adunate şi ascunse în grabă. Trebuie

[60] Rieckhoff 1997, p. 491–492; cf. Pauli 1986; Guest 2015, p. 112.

[61] Huizinga 1949, p. 27: „play consecrated to the Deity is the highest goal of man's endeavor”.

subliniată şi absenţa unor asocieri similare în inventarele funerare din imediata vecinătate a centrelor urbane din Dacia romană. Îngroparea unor astfel de tezaure în mediile rurale provinciale ar putea reflecta o practică votivă de venerare a divinităţilor agricole sau ale naturii. Posibilul caracter ireversibil al depunerii acestor tezaure ar mai putea fi indicat de deteriorarea resorturilor, de absenţa acelor unora dintre fibulele ancoră de la Aţel, Bălăciţa, Urdiniţa şi Vârtop, dar şi de fragmentarea unora dintre podoabele aceloraşi descoperiri. Exemple grăitoare sunt oferite şi de piesele din tezaurele sud-dunărene de la Janja şi Dvorska, în majoritatea lor fragmentate înaintea îngropării[62].

Recunoaşterea reprezentării unor fibule ancoră pe reliefuri funerare romane din Dalmaţia, Moesia Superior sau Dacia[63] subliniază caracterul fastuos al fibulelor ancoră. Nu trebuie însă pierdut din vedere că astfel de reliefuri sunt manifestări ale nivelului integrator al culturii provinciale romane – o expresie a romanizării. În mediile rurale ale provinciilor, pentru care evidenţa epigrafică este atât de săracă şi unde modelele culturale integratoare aveau un ecou mai scăzut[64], semnificaţia simbolică şi rituală a unor obiecte fastuoase putea fi modificată, amplificată sau, chiar, redefinită. Recuzita ornatului funerar putea fi reconvertită în recuzita unui ornat votiv.

Fibulele ancoră au fost percepute cu precădere ca podoabe feminine, mai ales pe baza reprezentărilor de pe reliefurile funerare provinciale[65]. În cazul depunerilor votive de exemplare din argint, conexiunea feminină nu era probabil anulată, ci transferată în plan simbolic şi mitologic: depunerile de garnituri de port, precum cele de la Vârtop sau Aţel, puteau fi adresate unor divinităţi feminine ale naturii.

Atât în Moesia Superioară şi Dalmaţia, de unde, foarte probabil, sunt originare[66], cât şi în regiunile rurale ale Daciei, fibulele ancoră au fost preţuite ca accesorii de reprezentare funerară şi votivă. În ambianţa integratoare a epocii imperiale, recursul la aceste fibule ar putea oglindi solidaritatea rituală dintre comunităţi cu identităţi etnice diferite, dar cu statute sociale comparabile şi cu afinităţi cultice comune. Îngroparea tezaurelor de la Aţel, Vârtop ş.a. constituie, probabil, cea din urmă amprentă de strălucire a unui fast redistribuit segmentelor rurale ale societăţii provinciale şi reprezintă, totodată, cea din urmă manifestare votivă a unor rituri campestre în ajunul epocii migraţiilor. Dincolo de motivele îngropării lor, tezaurelor de tip Aţel-Vârtop li se poate recunoaşte o identitate arheologică particulară, ca monumente specifice, distincte şi caracteristice ale expresiei culturale rurale din Dacia provincială.

---

[62] Popović 1996, p. 146–149, fig. 9–15.

[63] Popović, Borić-Brešković 1994, p. 34–35, 61, fig. 6/3; Popović 1996, p. 143–145, fig. 3–8; Popilian 1998, p. 65, nota 67; Cociş 2004, p. 110–111; Cociş 2006, p. 416–417, pl. XIII–XIV; Popović 2010b, p. 95–97, fig. 2.

[64] Cf. Stipčević 1974, p. 70.

[65] Cf. *supra*, nota 63 şi Vass 2010, p. 130–131.

[66] Popović 1996, p. 149–150 – vezi critica lui G. Popilian (1998, p. 64–65); Cociş 2006, p. 397; Popović 2010a, p. 56.

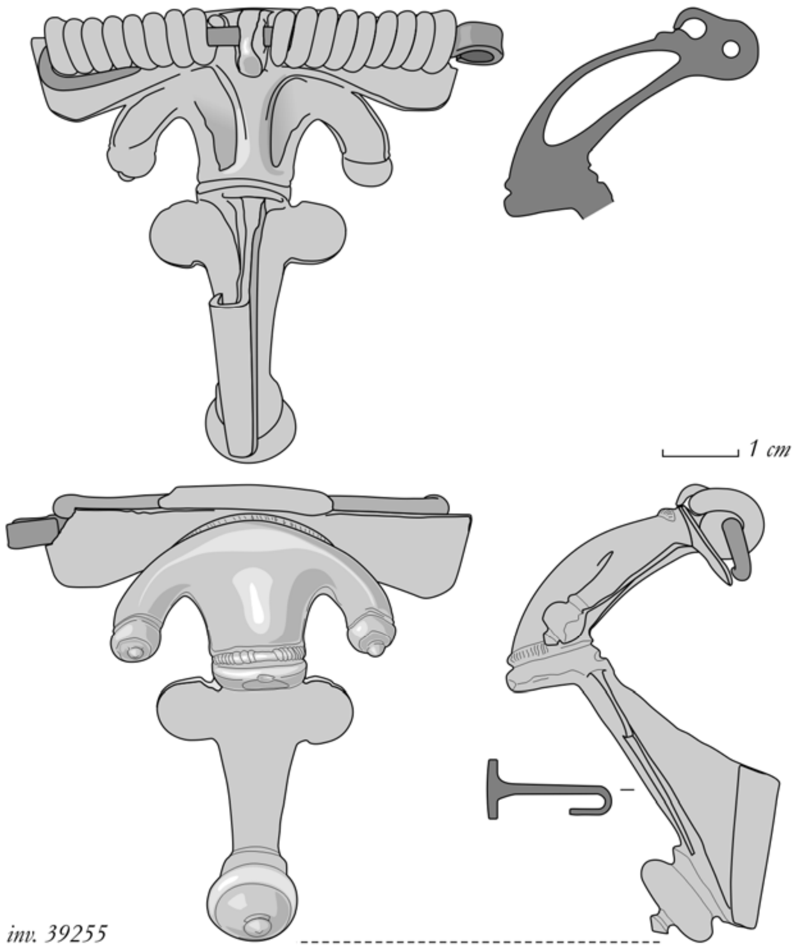

Fig. 2. Fibula ancoră, MNIR inv. 39255; argint; după original.

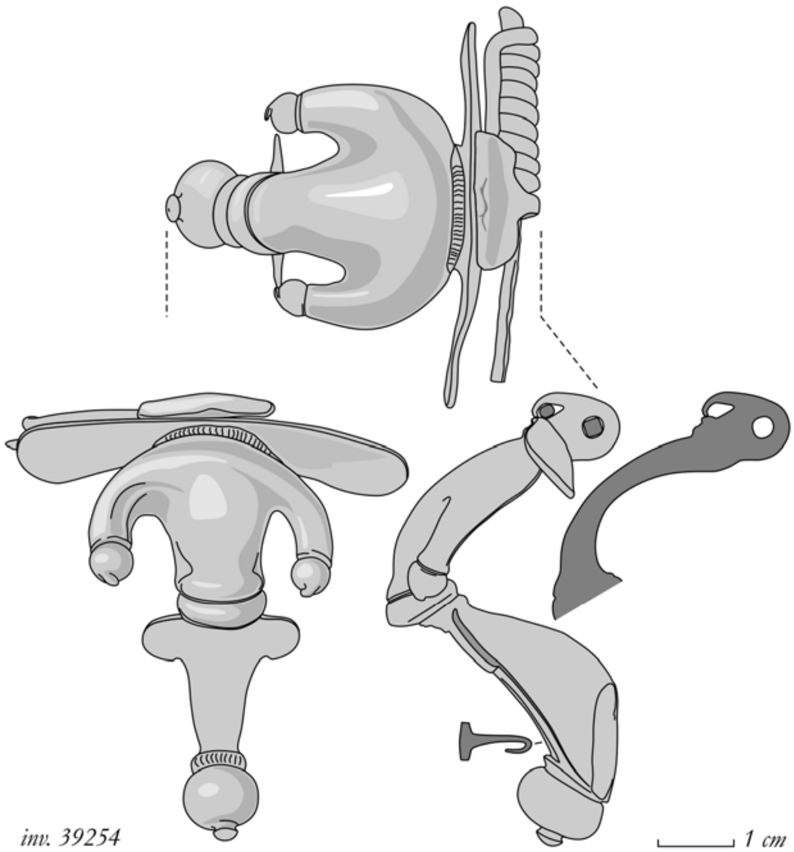

Fig. 3. Fibula ancoră, MNIR inv. 39254; argint; după original.

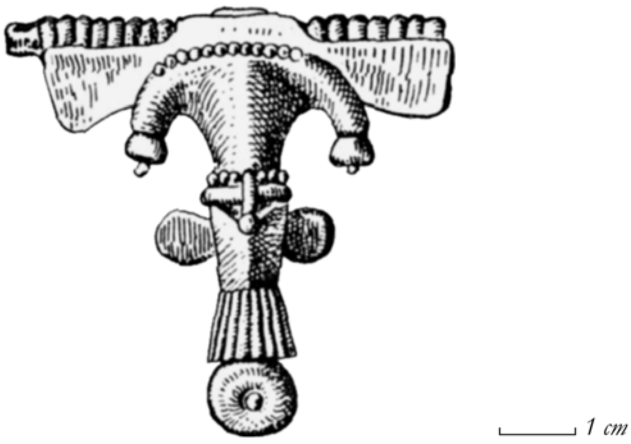

Fig. 4. Fibula ancoră pierdută (argint; după Crişan 1959, p. 356, fig. 2/3).

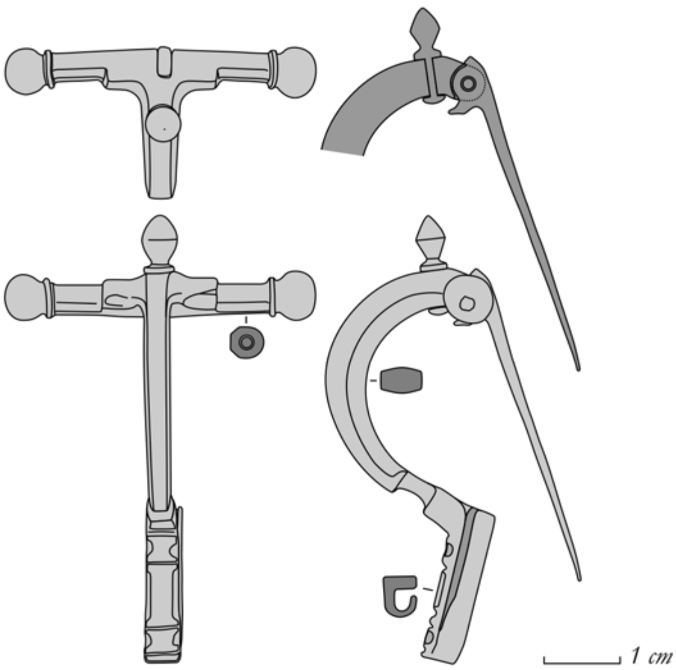

Fig. 5. Fibula cu şarnieră, MNIR inv. 39253 (argint; după original).

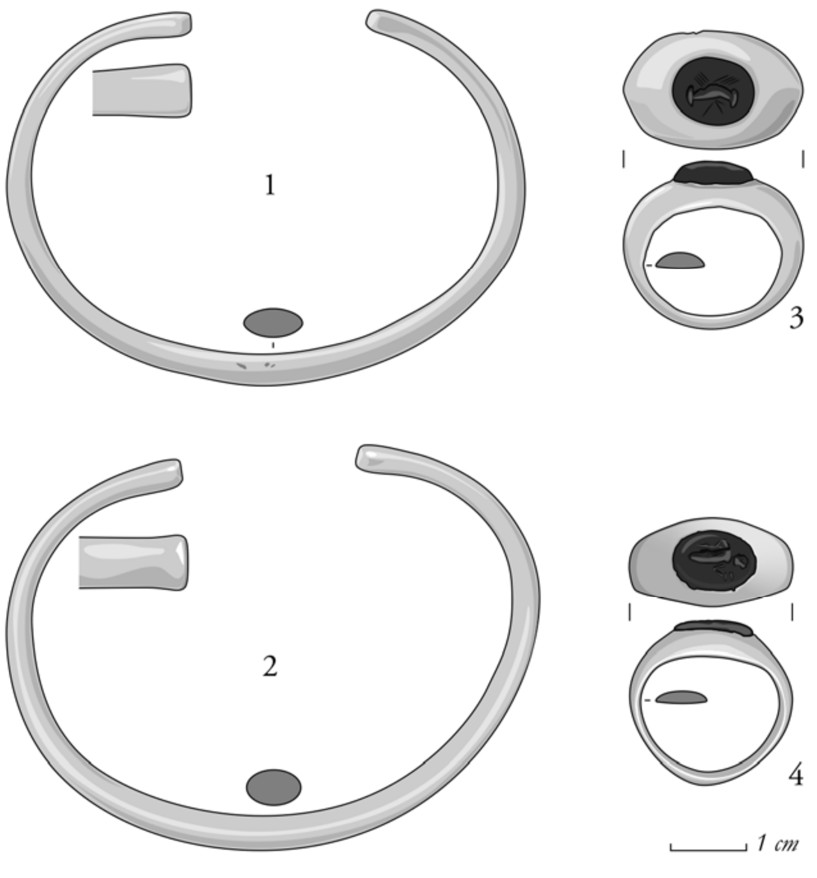

Fig. 6. 1–2. Brățările, MNIR inv. 39256–39257; 3–4. inelele de deget, MNIR inv. 39251 şi 39252; toate piesele din argint; gemele inelelor – din carneol roşu; după originale.

Fig. 7. 1. Elementele pierdute ale sistemului de închidere; argint; după Crişan 1959, p. 356, fig. 2/5 sus); 2. lanțul propriu-zis cu pandantivul din care s-a desprins discul cu ornamentație filigranată din argint (fotografie D. Spânu, cu acordul conducerii MNIR Bucureşti).

Fig. 8. Detalii ale celor două fibule ancoră păstrate. 1. Reversul fibulei MNIR inv. 39255: se poate observa placa-tirant din interiorul arcului; 2. aversul piciorului fibulei MNIR inv. 39255, cu exfolierea suprafeței exterioare; sus se poate observa ornamentul gravat (pseudofiligranat), deasupra proeminenței dintre arc şi picior; 3. ornamentul pseudofiligranat de la capătul arcului fibulei MNIR inv. 39254 şi placa trapezoidală a cârligului, răsfrântă peste coarda resortului şi peste placa arcului (fotografii D. Spânu, cu acordul conducerii MNIR Bucureşti).

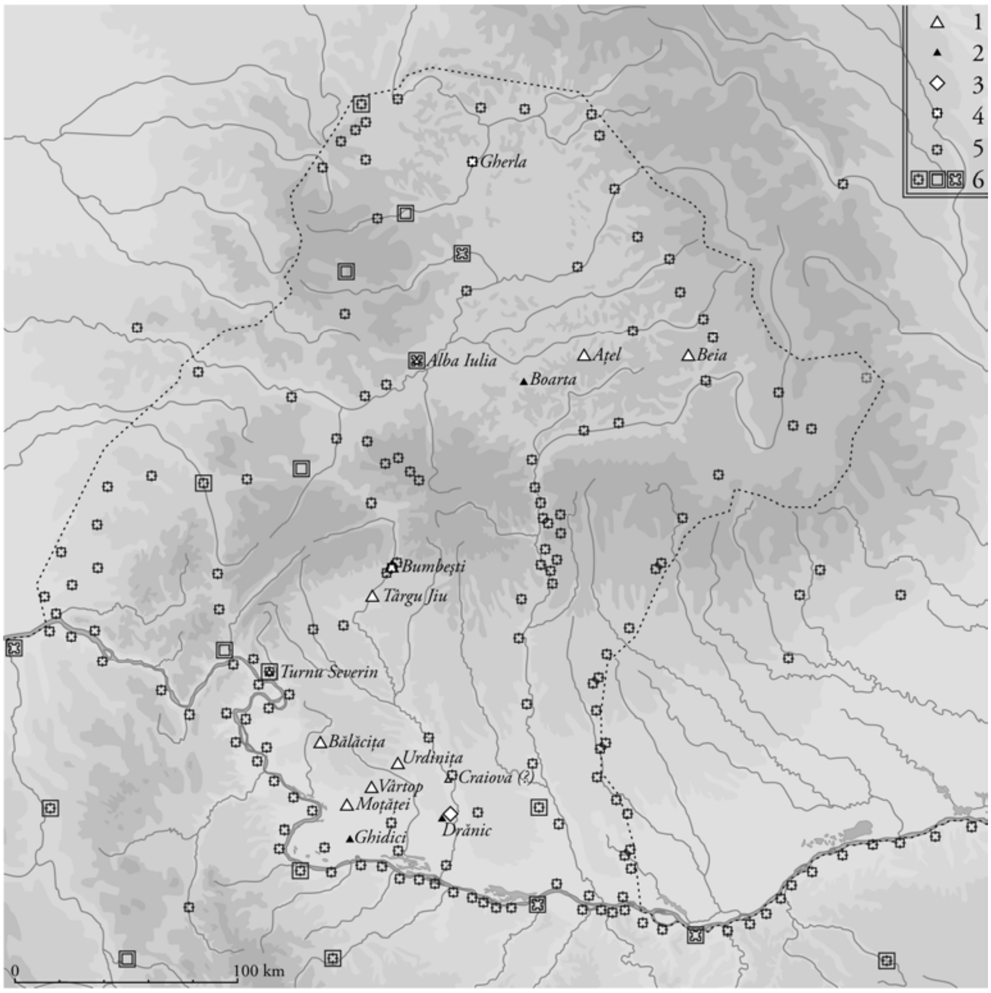

Fig. 9. Fibulele ancoră din argint în Dacia romană: 1. în tezaure; 2. în context incert; 3. în context funerar; 4. în castru; 5. castrele provinciei; 6. centre urbane (Cf. Anexa 2).

	fibule ancoră	*lanțuri*	*brățări*	*colane*	*inele*	*cercei*	*ace de păr*	*monede*
Moțăței	1				1			●
Beia	2							●
Urdinița	3							
Janja	2	1					1	●
Szalacska II	1	1						●
Bukovica	2	4					1	
Târgu Jiu	2	4						
Gornji Vakuf	1	1	1					
Nova Božurna	1	4	1			1		
Szalacska I	1	12	1			1		●
Ațel	3	1	2		1			●
Vârtop	7	1	2?					●
Bumbești	4	1	2					●
Bare Tribovo	3		2	1				
Bălăcița	3	4?	2	3				
Bela Reka	2	1	2	1				●
Arčar	7	2		2				

Fig. 10. Principalele categorii de podoabe asociate fibulelor ancoră din argint în tezaurele „balcano-danubiene” (după Popović 1996, p. 140–141, fig. 1 şi nota 4, cu modificări şi adăugiri).

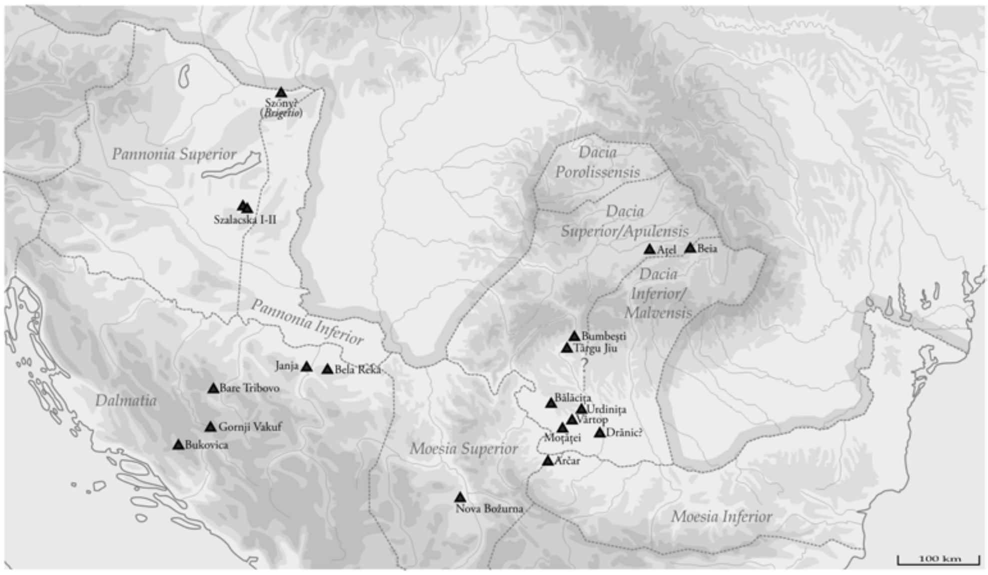

Fig. 11. Cartarea tezaurelor „balcano-danubiene” cu fibule ancoră din argint (după Popović 2010b, p. 96, fig. 1).

ANEXE

Anexa 1. Datele tehnice ale pieselor din tezaurul de la Aţel

1. Fibulă ancoră, G: 51,25 g; înălţime: 6,03 cm. Fig. 2. Lit.: Crişan 1959, nr. 2b, fig. 2/2. Inv. MNIR 39255, fost MNIR A.3379, fost MNB 7151.
2. Fibulă ancoră, G: 44,98 g; înălţime: 5,91 cm. Fig. 3. Lit.: Crişan 1959, nr. 2b, fig. 2/4. Inv. MNIR 39254, fost MNB 7153.
3. Fibulă ancoră pierdută; înălţime: 5,67 cm. Fig. 4. Lit.: Crişan 1959, nr. 2b, fig. 2/3. Fost MNB 7152.
4. Fibulă în forma literei „T" cu şarnieră, G: 18 g; înălţime: 5,92 cm. Fig. 5. Lit.: Crişan 1959, nr. 2a, fig. 2/1. Inv. MNIR 39253, fost MNIR A.3377, fost MNB 7150.
5. Brăţară, G: 25,97 g; diam. maxim exterior: 6,85 cm. Fig. 6/1. Lit.: Crişan 1959, nr. 5, fig. 2/8. Inv. MNIR 39256, fost MNIR A.3388, fost MNB 7160.
6. Brăţară, G: 27,31 g; diam. maxim exterior: 7,05 cm. Fig. 6/2. Lit.: Crişan 1959, nr. 5, fig. 2/9. Inv. MNIR 39257, fost MNIR A.3387, fost MNB 7161.
7. Inel cu gemă, G: 9,56 g; diam. maxim exterior: 2,37 cm. Fig. 6/3. Lit.: Crişan 1959, nr. 4, fig. 2/6. Inv. MNIR 39251, fost MNB 7155.
8. Inel cu gemă, G: 5,57 g; diam. maxim exterior: 2,15 cm. Fig. 6/4. Lit.: Crişan 1959, nr. 4, fig. 2/7. Inv. MNIR 39252, fost MNB 7156.
9. Lanţ cu pandantiv, G: 43,02 g (fără sistemul de închidere); lungimea lanţului: 34,38 cm; grosime 0,55 cm; înălţimea pandantivului (cu bucla de ataşare): 2,79 cm; diametrul plăcii filigranate desprinse din interiorul pandantivului: 1,65 cm. Fig. 7. Lit.: Crişan 1959, nr. 3, fig. 2/5. Inv. MNIR 39250, fost MNIR T.1126, fost MNB 7157, 7158, 7159.
10. Oală cenuşie la roată; s-a păstrat doar partea inferioară. Lit.: Crişan 1959, nr. 1, fig. 1. Inv. MNIR ? (*non vidi*), fost MNB 7149.

Anexa 2. Contextele şi condiţiile de descoperire a fibulelor ancoră de argint din Dacia romană

Alba Iulia, jud. Alba. **A**. Fibulă descoperită în condiţii incerte. Lit.: Cociş 1989–1993, p. 277, pl. V/5; Cociş 2004, nr. 1312.
B. *Partoş*. Fibulă descoperită în condiţii incerte. Lit.: Crişan 1979, p. 306, pl. III/7; Cociş 2004, nr. 1310.
Aţel, jud. Sibiu. Tezaur descoperit întâmplător într-o vie (1905), compus din trei fibule ancoră, o fibulă în forma literei „T" cu şarnieră, un lanţ cu pandantiv filigranat, două brăţări, două inele cu gemă (carneol) şi 376 monede (una de bronz, celelalte din argint); monedele, una dintre fibule şi sistemul de închidere a lanţului sunt astăzi pierdute. Lit.: Crişan 1959, p. 356, fig. 2/3; Ţeposu-David 1970, p. 151–152; Cociş 2004, nr. 1330–1332.
Bălăciţa, jud. Mehedinţi. Sit *Ştiubee*. Tezaur compus din trei colane, două brăţări, trei fibule ancoră, patru fragmente de lanţ cu pandantive în forma frunzei de iederă, fragmente de podoabe distruse şi şase perle de chihlimbar. În preajmă: fragmente ceramice de factură romană provincială. Lit.: Florescu, Miclea 1980, p. 69, fig. 402–404; Davidescu 1980, p. 130–131; Stîngă 1998, pl. CI/9–11, Cociş 2004, nr. 1328, 1311, 1308; Stîngă 2013.
Beia, jud. Braşov. Tezaur descoperit cu ocazia amenajării unei căi ferate; în inventar: două fibule ancoră şi monede astăzi pierdute (greceşti şi romane). Lit.: Gooss 1876, p. 292, 532, pl. VII/7; Rómer 1886, p. 385; Roska 1942, p. 149, M15; Cociş 2004, nr. 1306; Cociş 2006, p. 399, nr. 5.

Boarta, jud. Sibiu. Fibulă din context incert. Lit.: Crişan 1979, p. 306, pl. III/6; Cociş 2004, nr. 1261.
Bumbeşti, jud. Gorj. Tezaur descoperit întâmplător (1972) în incinta castrului; în inventar: patru fibule ancoră, un lanţ, două brăţări, 185 monede. Lit.: Gherghe O., Gherghe P. 1977, p. 12, fig. 2–3; Cociş 2004, nr. 1307, 1314, 1326-1327.
Caşolţ, jud. Sibiu. Proeminenţă din argint, presupusă a aparţine unei fibule ancoră dintr-un mormânt de incineraţie. Identificarea piesei ca fibulă ancoră este incertă. Lit.: Macrea 1960, p. 415, fig. 12/5; Cociş 2004, nr. 1313.
Cătina, jud. Cluj. Fibulă descoperită între localităţile Cătina şi Feldioara, în condiţii neprecizate şi în context necunoscut. Lit.: Crişan 1979, p. 306, pl. III/8.
Drănic, jud. Dolj. **A**. De pe teritoriul localităţii Drănic provin cinci fibule ancoră din argint, pentru care informaţiile din literatură sunt extrem de incomplete şi confuze. Pe baza celor publicate până acum nu se poate stabili dacă piesele provin din una sau mai multe descoperiri. În orice caz, descoperirea celor cinci fibule este anterioară introducerii lor în literatură (Toropu, Ciucă, Voicu 1976, p. 93), astfel că lotul poate fi denumit „Drănic *ante* 1976”. Potrivit Popilian 1998, p. 60, nota 25, două dintre exemplare, păstrate în colecţia şcolii din Drănic, ar fi fost descoperite în punctul *Zăgoreni*, unde mai fuseseră identificate (prin cercetări de suprafaţă!) materiale *presupuse a aparţine* unei aşezări rurale. Despre celelalte trei fibule, Popilian 1998, nu menţionează nimic. Potrivit lui Cociş 2004, p. 202, nr. 1322–1323, aceleaşi două fibule s-ar afla la Muzeul Olteniei din Craiova (fără nr. inv.) şi ar proveni *în mod cert* dintr-o aşezare rurală. Bondoc 2007, p. 42, nr. 29 şi 2013a, p. 457, descrie una dintre fibulele menţionate de Popilian şi Cociş şi menţionează descoperirea ei întâmplătoare. Aceasta este singura fibulă din lotul „Drănic *ante* 1976” intrată în evidenţa de patrimoniu (MO-Craiova, inv. I 25101). Potrivit Cociş 2006, p. 399, nr. 16, două dintre fibulele ancoră de la Drănic ar fi din argint, alte două din bronz, iar a cincea este confundată cu exemplarul din argint descoperit şi publicat de M. Negru (1994, p. 69, vezi *infra* Drănic B). Anterior, Bălăcescu 2003, p. 137–138, nr. 87–90 şi 109, considera toate fibulele ancoră din argint (fibula de la nr. 109 este omisă de Cociş 2006). Contradicţiile şi parţialitatea documentării lotului de fibule ancoră din argint de la „Drănic *ante* 1976” derivă din absenţa unei anchete arheologice şi din lipsa filtrării şi reproducerii critice a informaţiilor. Lit.: (**A1**) Toropu, Ciucă, Voicu 1976, p. 93, pl. 2/7; Bălăcescu 2003, p. 137, nr. 87, pl. XV/2. (**A2**) Toropu, Ciucă, Voicu 1976, p. 93, pl. 2/6; Bălăcescu 2003, p. 137, nr. 88, pl. XV/3. (**A3**) Toropu, Ciucă, Voicu 1976, p. 93, pl. 2/3; Popilian 1998, p. 60, nota 25; Bălăcescu 2003, p. 137, nr. 89, pl. XV/5; Cociş 2004, p. 202, nr. 1322; Bondoc 2007, p. 42, nr. 29; Bondoc 2013a, p. 457. (**A4**) Toropu, Ciucă, Voicu 1976, p. 93, pl. 2/4; Popilian 1998, p. 60, nota 25; Bălăcescu 2003, p. 137, nr. 90, pl. XV/6; Cociş 2004, p. 202, nr. 1323. (**A5**) Toropu, Ciucă, Voicu 1976, p. 93, pl. 2/5; Bălăcescu 2003, p. 138, nr. 109, pl. XV/4.
B. Fibulă descoperită prin săpături sistematice pe „lotul cetăţeanului Ion Tudoriu (fost al lui Nicolae Mititica)”, în imediata vecinătate a două morminte de incineraţie provinciale, deranjate înaintea sau în timpul descoperirii. Piesa *ar putea* apaţine unuia dintre morminte (probabil mormântul nr. 1). Lit.: Negru 1994, p. 71–73, pl. III/14; Cociş 2004, nr. 1262.
Gherla, jud. Cluj. Fibulă descoperită în castru. Lit.: Temesváry 1897, p. 107, fig. 63; Cociş 2004, nr. 1324.
Ghidici, jud. Dolj. Fibulă descoperită în condiţii incerte. Lit.: Toropu, Ciucă, Voicu 1976, p. 94, fig. 3/5; Cociş 2004, nr. 1309.
Moţăţei, jud. Dolj. Tezaur adăpostit într-o oală: o fibulă ancoră, o verigă şi 39 de monede imperiale (ultima emisiune de la Filip Arabul). Cercetări ulterioare au evidenţiat în preajmă vestigiile unei aşezări rurale. Lit.: Popilian 1998, p. 50, fig. 6/2; Cociş 2004, nr. 1316; Bondoc 2013b, p. 458, nr. 109.

Răcari, jud. Dolj. Fibulă descoperită în condiții incerte. Lit.: Bălăcescu 2003, p. 137, nr. 92; Cociş 2006, p. 399, nr. 29. Nu se poate preciza dacă piesa este una dintre cele două fibule ancoră menționate de Berciu 1939, p. 375.
Târgu Jiu (?), jud. Gorj. Posibil tezaur din care s-au păstrat două fibule ancoră cu lanțuri ataşate. Lit.: Severeanu 1935, p. 207–208, nr. 39–40, fig. 57–61; Cociş 2004, nr. 1325, 1333.
Turda, jud. Cluj. Fibulă inedită semnalată, foarte probabil în mod eronat, de către S. Nemeti. Lit.: Cociş 2006, p. 399, nr. 36.
Turnu Severin, jud. Mehedinți. **A**. Fibulă descoperită în condiții incerte. Lit.: Bălăcescu 2003, p. 137, nr. 86.
B. Fibulă descoperită în condiții incerte. Lit.: Bălăcescu 2003, p. 137, nr. 91.
Urdinița, com. Brabova, jud. Dolj. Sit *Ştiubeiu lui Păsărică*. Într-o oală au fost identificate întâmplător trei fibule din argint dintre care doar una recuperată. În preajmă au fost semnalate fragmente ceramice de factură romană provincială. Lit.: Popilian 1998, p. 61, fig. 6/1, Cociş 2004, nr. 1317; Bondoc 2013d, p. 460, nr. 111.
Vârtop, jud. Dolj. Tezaur adăpostit într-o oală, compus din câteva sute de monede (s-au păstrat 44 denari imperiali şi doi antoninieni de la Gordian III), şapte fibule ancoră (trei dintre ele cu resortul deteriorat), două segmente de lanț, două pandantive cordiforme; fragmente de la două brățări-bandă, fragment de brățară din fir răsucit, fragmente de podoabe incerte. Lit.: Popilian 1998, p. 50–53, fig. 1/1, 2/1–3, 3/1; Cociş 2004, nr. 1303–1304, 1315, 1318–1320, 1329.
Localitate necunoscută din Oltenia (probabil în jud. Dolj). Fibulă descoperită în condiții incerte, context necunoscut, „la sud de Craiova”. Lit.: Severeanu 1935, p. 206–207, nr. 38, fig. 55–56; Cociş 2004, nr. 1305.
Localitate necunoscută din Oltenia. Fibulă descoperită în condiții incerte, context necunoscut din Oltenia. Lit.: Bondoc 2007, p. 69, nr. 57; Bondoc 2013c, p. 459, nr. 110.

BIBLIOGRAFIE

Aitchison 1988	Aitchison, N.B., *Roman Wealth, native ritual: coin hoards within and beyond Roman Britain*, World Archaeology 20, 2, p. 270–279.
Bălăcescu 2003	Bălăcescu, M., *Podoabe în Oltenia romană. Fibule*, Drobeta 13, p. 114–182.
Berciu 1939	Berciu, D., *Arheologia preistorică a Olteniei. Epoca daco-romană*, AO 104–106, p. 372–378.
Berti 2014	Berti, I., *Value for Money: Pleasing the Gods and Impressing Mortals in the Archaic and Early Classical Age*, în Carlà, F., Gori, M. (eds.), *Gift giving and the 'embedded' economy in the ancient world*, Akademiekonferenzen 17, Heidelberg, p. 289–313.
Bondoc 2007	Bondoc, D., *Tezaurul Muzeului Olteniei, Craiova. Antichitatea/The Treasure of the Museum of Oltenia, Craiova. The Antiquity*, Craiova.
Bondoc 2013a	Bondoc, D., *Fibulă cu capul în formă de ancoră, com. Drănic, jud. Dolj*, în Oanță-Marghitu, R. (ed.), *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziție*, Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti, nr. 108, p. 457.
Bondoc 2013b	Bondoc, D., *Fibulă cu capul în formă de ancoră, com. Moțăței, jud. Dolj*, în Oanță-Marghitu, R. (ed.), *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziție*, Muzeul

Național de Istorie a României, București, nr. 109, p. 458–459.

Bondoc 2013c — Bondoc, D., *Fibulă cu capul în formă de ancoră, loc necunoscut, Oltenia*, în Oanță-Marghitu, R. (ed.), *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziție*, Muzeul Național de Istorie a României, București, nr. 110, p. 459.

Bondoc 2013d — Bondoc, D., *Fibulă cu capul în formă de ancoră, Urdinița, com. Brabova, jud. Dolj*, în Oanță-Marghitu, R. (ed.), *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziție*, Muzeul Național de Istorie a României, București, nr. 111, p. 460.

Champion 1995 — Champion, T.C., *Introduction*, în Champion, T.C. (ed.), *Centre and Periphery. Comparative Studies in Archaeology*, One World Archaeology 11, Routledge, p. 1–20.

Cociş 1989–1993 — Cociş, S., *Fibulele romane din Muzeul de Istorie al Transilvaniei (II)*, ActaMN 26–30, p. 269–290.

Cociş 2004 — Cociş, S., *Fibulele din Dacia romană/The brooches from Roman Dacia* (Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3), Cluj-Napoca.

Cociş 2006 — Cociş, S., *Anchor shaped brooches: typology, chronology, diffusion area, style workshops*, Dacia N.S. 50, p. 389–423.

Cociş, Gaiu, Zăgreanu 2010 — Cociş, S., Gaiu, C., Zăgreanu, R., *Fibule romane din Dacia intracarpatică*, Revista Bistriței 24, p. 203–215.

Cociş, Man 2008 — Cociş, S., Man, N., *Fibule romane din colecțiile Muzeului Județean Mureş*, Revista Bistriței 22, p. 85–93.

Crişan 1959 — Crişan, I.H., *Le trésor d'Ațel et ses relations balcano-danubiennes*, Dacia N.S. 3, 1959, p. 353–368.

Crişan 1979 — Crişan, I.H., *Fibulele romane din colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, ActaMP 3, p. 275–320.

Daicoviciu *et alii* 1953 — Daicoviciu, C., Ferenczi, S., Bodor, A., Nicolăescu Plopşor, C., Gostar, N., Radu, D., Detiu, M., Duka, P., *Şantierul Grădiştea Muncelului*, SCIV 4, 1–2, p. 153–218.

Davidescu 1980 — Davidescu, M., *Drobeta în secolele I–VII e.n.*, Craiova.

Dumitraşcu, Oanță-Marghitu 2013 — Dumitraşcu, A., Oanță-Marghitu, R., *Colier cu medalion, Drobeta Turnu-Severin, jud. Mehedinți*, în Oanță-Marghitu, R. (ed.), *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziție*, Muzeul Național de Istorie a României, București, nr. 119, p. 488–489.

Dumitrescu, Rădulescu, Bondoc 2013 — Dumitrescu, R.G., Rădulescu, T., Bondoc, D., *Tezaurul de la Vârtop, jud. Dolj*, în Oanță-Marghitu, R. (ed.), *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziție*, Muzeul Național de Istorie a României, București, nr. 113, p. 464–478.

Florescu, Miclea 1980 — Florescu, R., Miclea, I., *Strămoşii românilor. Vestigii milenare de cultură şi artă. Geto-dacii*, București.

Gherghe O., Gherghe P. 1977 — Gherghe, O., Gherghe, P., *Tezaurul de la Bumbeşti-Jiu*, BMI 47, 2, p. 9–14.

Gooss 1876 — Gooss, C., *Chronik der archäologischen Funde in Siebenbürgen*, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 13, p. 268–338, p. 508–509.

Guest 2015 — Guest, P., *The Burial, Loss and Recovery of Roman Coin Hoards in Britain and Beyond: past, present and future*, în Naylor, J., Bland, R. (eds.), *Hoarding and the Deposition of Metalwork from the Bronze Age to the 20th Century: A British Perspective* (BAR 615), Oxford, p. 101–116.

Horedt 1944 — Horedt, K., *Die vorgeschichtliche und römische Abteilung des Baron Brukenthalischen Museum*, Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museums 9–10, p. 94–113.

Horedt 1982 — Horedt, K., *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest.

Huizinga 1949 — Huizinga, J., *Homo Ludens. A Study of the Play-Element in Culture*, London, Boston, Henley.

Macrea 1960 — Macrea, M., *Şantierul arheologic Caşolţ-Boiţa*, MCA 6, p. 407–443.

Macrea, Protase 1954 — Macrea, M., Protase, D., *Tezaurul de monede romane de la Geomal şi invazia carpilor din anul 242 în Dacia*, StCŞCluj 5, 3–4, p. 495–566.

Negru 1994 — Negru, M., *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Dolj. Cercetări arheologice de suprafață în bazinul inferior al Jiului*, AO 9, p. 61–81.

Nemeti 2004 — Nemeti, S., *Piese de bronz romane din Dacia*, Revista Bistriței 18, p. 89-100.

Pauli 1986 — Pauli, L., *Einheimische Götter und Opferbräuche im Alpenraum*, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, 18, 1, p. 816–871.

Pârvan 1926 — Pârvan, V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti.

Petolescu 1968 — Petolescu, C., *Câteva tezaure monetare şi evenimentele din Câmpia Munteniei la sfârşitul secolului al II-lea e.n.*, Apulum 7, 1, p. 451–460.

Petolescu 2010 — Petolescu, C.C., *Dacia. Un mileniu de istorie*, Bucureşti.

Petolescu 2011 — Petolescu, C.C., *Villes de la Dacie Romaine*, Dacia N.S. 55, p. 83–110.

Polanyi 1957 — Polanyi, K., *The Economy as Instituted Process*, în Polanyi, K, Arensberg, C.M., Pearson, H.W. (eds.), *Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory*, Chicago, p. 243–269.

Popilian 1998 — Popilian, G., *Câteva considerații cu privire la tezaurul de la Vârtop, jud. Dolj*, AO 13, p. 43–70.

Popović 1996 — Popović, I., *Certain traits of the Roman Silver Jewellery Manufacture in the Central Balkans*, Starinar 47, p. 139–154.

Popović 2005 — Popović, I., *The Find of the Crypt of the Mausoleum: Golden Jewellery and Votive Plaques*, în Popović, I. (ed.), *Šarkamen. Eastern Serbia. A Tetrarchic Imperial Palace. The Memorial Complex*, Belgrade, p. 59–82.

Popović 2010a — Popović, I., *Gold and silver jewelry from central Balkan provinces of Roman Empire*, Histria Antiqua 19, p. 55–64.

Popović 2010b — Popović, I., *Silver jewelry of autochthonous style from south and south-east parts of Roman province Dalmatia*, Starinar 60, p. 95–110.

Popović, Borić-Brešković 1994 — Popović, I., Borić-Brešković, B., *Ostava iz Bele Reke/The Bela Reka Hoard*, Beograd.

Preda 1968 — Preda, C., *Tezaurul monetar de la Bârca (jud. Dolj) şi unele probleme privind atacurile carpilor din anii 242 şi 245 în Dacia romană*, SCN 4, p. 175–195.

Protase 1958 — Protase, D., *Tezaurizarea antoninianului în Dacia*, SCN 2, p. 253–268.

Reece 1988 — Reece, R., *Interpreting Roman hoards*, World Archaeology 20, 2, p. 261–269.

Rieckhoff 1997 — Rieckhoff, S., *"Römische Schatzfunde" - ein historisches Phänomen aus prähistorischer Sicht*, în Fritsch, B., Maute,

M., Matuschik, I., Müller, J., Wolf, C. (eds.), *Tradition und Innovation. Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft, Festschrift für Christian Strahm*, Internationale Archäologie, Studia honoraria 3, Rahden, p. 479–542.

Rómer 1886 — Rómer, F.F., *A Nagyváradi ezüstlelet*, ArchÉrt 6, p. 204–207, 385–392.

Roska 1942 — Roska, M., *Erdély Régészeti repertoriuma*, I. Őskor, Kolozsvár.

Severeanu 1935 — Severeanu, G., *Fibules appartenant aux collections du Musée Municipal de Bucarest et du Dr. Severeanu*. Bucureştii 2, p. 184–217.

Stipčević 1974 — Stipčević, A., *Iliri*, Školska knjiga Zagreb.

Stîngă 1998 — Stîngă, I., *Viaţa economică la Drobeta în secolele II–VI p. Ch.* (Bibliotheca Thracologica 26), Bucureşti.

Stîngă 2013 — Stîngă, M., *Tezaurul de la Bălăciţa, jud. Mehedinţi*, în R. Oanţă-Marghitu (ed.), *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziţie*, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti, nr. 112, p. 461–463.

Suciu 2000 — Suciu, V., *Tezaure monetare din Dacia romană* (Bibliotheca Musei Apulensis XIV), Cluj-Napoca.

Temesváry 1897 — Temesváry, J., *Szolnokdobokamegyei Leletek*, ArchÉrt 17, p. 97–107.

Toropu, Ciucă, Voicu 1976 — Toropu, O., Ciucă, V., Voicu, C., *Noi descoperiri arheologice în Oltenia*, Drobeta-Turnu Severin.

Tudor 1978 — Tudor, D., *Oltenia romană*, ed. a IV-a, Bucureşti.

Ţeposu-David 1970 — Ţeposu-David, L., s.v. *Aţel*, în *Civilta' romana in Romania*, Roma, p. 151–152, nr. inv. D57–65, tav. XIV.

Vass 2010 — Vass, L., *Women in a man's world? Female related artefacts from the camps of Dacia*, Marisia 30, p. 127–152.

Zirra *et alii* 2005 — Zirra, V.V., Bîrzescu, I., Comşa, A., Dragoman, R.A., Ioniţă, A., Măgureanu, A.M., Măgureanu, D.D., Matei-Popescu, F., Morintz, A., Panaite, A., Popescu, A.D., Semuc, C., Ştefan, C.E., Toderaş, M., *Roşia Montană – Pârâul Porcului/Tăul Secuilor. Sector IAB*, în *Cronica* CCA, *Campania 2004*, p. 291–292, nr. 187.

ON THE TRAIL OF THE ROMAN HOARD FROM AŢEL. SHORT RESEARCH ON ANCHOR FIBULAE FROM ROMAN DACIA

ABSTRACT

The hoard from Aţel contains three anchor fibulae, a „T"-shaped (or hinge) fibula, a chain with pendant, two bracelets, two fingerings, all on silver, and 376 coins, mainly roman Imperial denarii from the beginning of the third century AD. Today, the coins, one of the anchor fibulae and the locking system of the chain are lost. Discovered in 1905, the hoard was first published only five decades later (1958) by I. H. Crişan. His inaccurate drawings (reproductions after photos and not after original!) are the leading causes of some mistakes perpetrated until present days in the scientific literature. The hoard could be interpreted as a votive deposition together with other similar treasures from the Balkano-Danubian provinces (Dalmatia, Pannonia, Upper Moesia and Dacia). Buried

constantly away from the urban provincial centers, their deposition reflects the expression through votive practices of possible agrarian rituals still celebrated on the eve of the Crisis of the Third Century AD.

Keywords: votive deposition, hoarding, anchor fibulae, Balkano-Danubian provinces, agrarian rituals; 3rd century AD

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. 1. Processing of the Josephinian Map of Transylvania (*Die Jospehinische Landaufnahme*, plates 174 and 190); gray stains: forested areas in late 18th century. 2. Processing of a topographical military map from 1981/1984 (Gauss-Krüger transverse cylindrical projection, coordinate system 1942, altimetry reference system – Baltic Sea) of the Aţel – Dupuş region, with recent place names. In both maps, the dotted line circle indicates the area where in the modern time were arranged vineyard terraces (dotted lines) and where the discovery site of the hoard can be presumed (either the south slope of Dealul Oltenilor hill or the north slope of Dealul Moiser hill).

Fig. 2. Anchor fibula, MNIR inv.no. 39255; silver; after original.

Fig. 3. Anchor fibula, MNIR inv.no. 39254; silver; after original.

Fig. 4. The lost anchor fibula (silver; after Crişan 1959, p. 356, fig. 2/3).

Fig. 5. Hinge fibula, MNIR inv. no. 39253; silver; after original.

Fig. 6. 1–2. The bracelets, MNIR inv. no. 39256 and 39257; 3–4. fingerings, MNIR inv. no 39251 and 39252; all items on silver; the gemstones of the fingerings on red carnelian; after original.

Fig. 7. 1. Lost elements of the locking system of the chain (silver; after Crişan 1959, p. 356, fig. 2/5-up). 2. The chain itself with pendant of which the silver disc with filigree ornamentation was split (author's photography with the courtesy of MNIR-Bucureşti management).

Fig. 8. Details of the two kept anchor fibulae. 1. Rear side of the fibula inv. no. 39255: Inside the bow, one can see the tie rod plate. 2. Foot rear side of the fibula inv. no. 39255 with the peeling of the outer surface; above the prominence between foot and bow: the engraved (pseudo-filigree) ornament (author's photographs with the courtesy of MNIR-Bucureşti management).

Fig. 9. Silver anchor fibulae in Roman Dacia in: 1. hoards; 2. unknown context; 3. funerary context; 4. roman military camp. 5. provincial roman military camps; 6. urban centers. See Annex 2.

Fig. 10. The main categories of ornaments associated with anchor fibulae in the inventories of Balkano-Danubian hoards (after Popović 1996, p. 140–141, fig. 1 and note 4, with changes and additions).

Fig. 11. Distribution map of Balkano-Danubian hoards with silver anchor fibulae (after Popović 2010b, p. 96, fig. 1).

EXPRESIVITATEA AŞEZĂRILOR ÎN DISCUŢIA DESPRE IDENTITATEA ELITELOR (SEC. VI–VII)*

ANDREI MĂGUREANU**

Rezumat: Când se vorbeşte despre elitele secolelor VI–VII, se analizează descoperirile funerare, fiind scoase din discuţie aşezările. Contribuţia de faţă încearcă să aducă argumente în sensul că descoperirile din aşezările epocii nu sunt de neglijat şi că elita îşi poate găsi exprimarea atât prin piese cu semnificaţie socială, cât şi prin elemente constructive speciale. Se încearcă aducerea în discuţia despre elite a „lumii viilor", discuţie dominată de „lumea morţilor".

Cuvinte-cheie: elite, fibulă digitată, aplice de centură, construcţii bicamerale.

INTRODUCERE

Spre sfârşitul secolului al VI-lea, datorită izvoarelor literare bizantine cunoaştem, în spaţiul dintre Carpaţi şi Dunăre, existenţa câtorva lideri sclavini (Dauritas, Ardagast, Musakios sau Peiragast), acestea reprezentând singurele menţiuni directe ale unor elite nord-dunărene[1].

Pe baza descrierii locurilor în care s-au dat luptele dintre armata bizantină şi sclavini, s-a încercat stabilirea zonei controlate de „regii" acestora. Astfel, despre Dauritas se crede că, în anii 578–580, controla zona de nord-est a Munteniei şi sudul Moldovei. Mai târziu, în anul 594, Ardagast controla o regiune din Muntenia apropiată de Dunăre[2], iar Musakios o alta ceva mai depărtată, probabil în zona Buzăului[3]. În ceea ce îl priveşte pe Peiragast, au fost sugerate două teritorii: unul în vestul Munteniei, altul în sudul Olteniei[4].

* Studiu finanţat prin „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi post-doctorală", cod contract POSDRU 159/1.5/S/137832, cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: arheologiemedievala@yahoo.com.

1 Curta 2006, p. 83–91.

2 Teodor 2003, p. 15, nota 39.

3 Teodor 2003, p. 15, nota 39.

4 Teodor 2003, p. 19–20 şi nota 53.

Se poate observa că în izvoarele literare regăsim câte ceva despre elitele din regiunea dintre Carpaţi şi Dunăre, dar nimic despre posibila existenţă a altora în părţile estice, între Carpaţi şi Prut, de exemplu. Este adevărat că armata bizantină a efectuat operaţiuni militare doar în regiunea Dunării, astfel că autorii antici au prezentat faptele respective neavând niciun interes pentru o privire mai depărtată, către alte regiuni.

Este interesant de observat că, ulterior menţionării lui Peiragast, niciun alt *reges* sclavin nu a mai fost amintit, deşi evenimente militare au continuat să fie la nord de Dunăre.

Încercând o abordare arheologică a problemei existenţei acestor elite nord-dunărene, ne întrebăm cum arătau ele şi dacă le putem identifica în urma analizei aşezărilor din spaţiul de la sud şi est de Carpaţi.

În primul rând, se poate observa că atât sursele literare, cât şi cele arheologice sugerează un fals tablou al prezenţei elitei în spaţiul amintit, părând că regiunea din vecinătatea Dunării este mai expresivă: aici apar menţiunile de lideri, aici există cele mai multe „importuri" din imperiu, aici sunt cele mai numeroase descoperiri monetare care ar putea fi interpretate drept *stipendium*.

Dar aceasta este, probabil, doar imaginea generată de vecinătatea imperiului. Nu ştim dacă aceste elite danubiene erau mai puternice sau mai importante decât cele de la est de Carpaţi din punctul de vedere al sclavinilor, anţilor sau al altor „barbari". Tot ce putem observa este că elitele danubiene beneficiază de o atenţie sporită din partea bizantinilor şi, în consecinţă, de un tratament special.

***

În mod tradiţional, se consideră că descoperirile fastuoase (morminte, tezaure), compuse de obicei din obiecte realizate din metale preţioase şi decorate cu pietre semipreţioase, sunt semne evidente ale unei elite. Cel mai adesea, piesele de port şi podoabă sunt considerate ca fiind expresive pentru identificarea unui membru al elitei. Cu cât acestea sunt mai fastuoase, cu atât deţinătorul lor ar fi un personaj mai important sau, oricum, ar aparţine unei familii importante. Sau, cu cât podoabele ar fi aduse de la o mai mare depărtare, cu atât ar fi mai mare influenţa celui care şi le-a putut permite[5].

Din acest punct de vedere, recunoşterea elitelor spaţiului dintre Carpaţi şi Dunăre, în secolele VI–VII, este o provocare, datorită caracterului descoperirilor arheologice, până nu demult exprimându-se opinia că nu există elite, cel puţin nu vizibile arheologic, în spaţiul extracarpatic, din cauza lipsei orizontului funerar[6]. Totuşi, credem că observarea în detaliu a unor caracteristici ale descoperirilor arheologice din suprafaţa aşezărilor cercetate până în prezent ne poate furniza indicii referitoare la identificarea unor elite sau, cel puţin, a unor moduri de exprimare a acestora.

[5] Curta 2006, p. 460.
[6] Harhoiu 1999.

1. AŞEZĂRI VS. NECROPOLE

Când vorbim despre elitele de la nord de Dunăre, suntem conştienţi că ele nu se ridică la nivelul de expresivitate arheologică sesizat pentru elitele gepide, avare sau ale altor populaţii din stepa nord-pontică. Să nu uităm, totuşi, că, între Carpaţi şi Dunăre, au fost cercetate în special aşezări şi nu peste 61000 de morminte avare[7], iar expresivitatea „lumii morţilor" este cu totul alta faţă de cea a „lumii viilor".

Dacă lăsăm deoparte descoperirile funerare şi încercăm identificarea elitei gepide sau avare doar pe baza descoperirilor din aşezări, ajungem într-un impas asemănător celui de la sud de Carpaţi. Vom da doar două exemple în acest sens.

La Moreşti (com. Ungheni, jud. Mureş)[8], din cele 37 de locuinţe care formează aşezarea de la *Podei*, provin, în afara inventarului ceramic, doar o limbă de curea, câteva fragmente de piepteni bilaterali sau cu un singur rând de dinţi, câteva cuţite, o cataramă, o fibulă, un vârf de săgeată. Aceste materiale sugerează imaginea unei comunităţi sărăcăcioase. Spre deosebire de aşezare, cele 81 de morminte din necropola de la *Hulă* prezintă un inventar mult mai bogat în piese de port şi podoabă: fibule, coliere de mărgele, arme, unelte (o foarfecă, un răzuitor de lemn), catarame, cercei...

O situaţie asemănătoare se poate constata şi în cazul siturilor de la Brateiu (jud. Sibiu)[9]. Astfel, dacă în aşezarea 1 (24 de locuinţe) sunt prezente câteva piese de metal (o cataramă, săgeţi) sau din os (piepteni), aşezarea 2 (10 locuinţe) este aproape complet lipsită de astfel de piese. Spre deosebire de aşezări, cimitirul 3 de la Brateiu a livrat multe obiecte de metal, atât piese de port şi podoabă, cât şi de armament[10].

La fel de „sărăcăcios" se prezintă şi aşezările atribuite gepizilor din bazinul Tisei[11], spre deosebire de descoperirile funerare din aceeaşi regiune[12].

Constatăm, astfel, că, numai pe baza descoperirilor din aşezări, fără a lua în considerare descoperirile funerare, ar fi destul de grea identificarea unei elite gepide sau avare conform manierei tradiţionale de abordare, bazate exclusiv pe interpretarea datelor din contexte funerare.

Dar să detaliem cu două exemple. Cerceii cu pandantiv stelat reprezintă una dintre piesele cele mai reprezentative pentru epoca pe care o discutăm. La o primă vedere, cartarea descoperirilor de cercei sugerează o concentrare vădită în spaţiul avar. Dar, dacă ignorăm descoperirile din morminte şi tezaure, vedem cum harta Câmpiei Pannonice se depopulează complet, acelaşi lucru petrecându-se şi în Transilvania şi în cea mai mare parte a zonei de la sud de Carpaţi. Se poate observa

[7] Stadler 2008, p. 52.
[8] Horedt 1979.
[9] Bârzu 1994–1995 (aşezarea 1); Zaharia 1994–1995 (aşezarea 2).
[10] Bârzu 2010.
[11] Tóth 2006.
[12] Bóna, Nagy 2002; Cseh *et alii* 2005.

prezenţa unor descoperiri doar în zonele estice, cele care apar în diferite complexe ale aşezărilor cercetate (*e.g.* Izvoare, com. Bahna, jud. Neamţ).

Situaţia se repetă şi la sud de Carpaţi. Este cazul a două aplice descoperite într-un complex de la Vadu Săpat – *Budureasca 4* (com. Fântânele, jud. Prahova). Prima piesă aparţine tipului cu scut dublu (*Doppelwappenbeschläge*)[13] (fig. 7/2), care reprezintă o apariţie izolată în spaţiul de care ne ocupăm, atât ca formă, cât şi ca tehnică de realizare, fiind obţinută prin presare; cea de-a doua piesă este o aplică având mască umană[14] (fig. 1), realizată tot prin presare, care are o arie de răspândire şi mai restrânsă, fiind, de altfel, singura piesă care depăşeşte Pannonia, apărând la mai multe sute de kilometri distanţă.

În excelenta sa lucrare asupra modului de reflectare a influenţei bizantine în spaţiul avar de la sfârşitul secolului al VI-lea şi până la sfârşitul secolului al VII-lea, Eva Garam[15] analizează toate descoperirile de aplice din Pannonia. Din lista descoperirilor vedem că tipurile de aplice la care ne referim apar doar în morminte sau provin din descoperiri izolate, nefiind menţionat niciun exemplar cunoscut dintr-un complex de locuire sau dintr-o aşezare.

În consecinţă, dacă aplicăm filtrul şi eliminăm din cartare descoperirile din contexte funerare, cele de la Budureasca rămân singulare, spaţiul pannonic dispărând din nou. Sau, altfel spus, dacă s-ar analiza doar descoperirile din aşezări, ar rezulta că cele două tipuri de aplice sunt caracteristice doar spaţiului extra-carpatic.

Drept urmare, considerăm că „sărăcia" aşezărilor în raport cu descoperirile funerare poate amplifica importanţa prezenţei anumitor piese printre obiectele care alcătuiesc inventarul abandonat al unei locuinţe. Cu alte cuvinte, dacă o piesă, pe baza analizei inventarelor funerare, capătă un anumit statut, relevant pentru identificarea unei elite, obiectul respectiv, găsit într-o locuinţă, poate avea aceeaşi relevanţă, uşor amplificată, credem noi, datorită naturii descoperirii. Dacă, într-un mormânt al unui reprezentant al elitei, este „normală" prezenţa unei piese din metal preţios sau reflectând un anumit statut, atunci este cu atât mai importantă prezenţa respectivei piese într-un context în care „abandonarea" sa nu reprezintă o „pierdere" asumată.

2. DIMENSIUNEA UNEI AŞEZĂRI

Un alt aspect pe care dorim să îl discutăm este dacă dimensiunea unei aşezări poate oferi sugestii referitoare la prezenţa unei elite.

Se poate observa că dimensiunile medii ale aşezărilor cercetate în spaţiul de la sud şi est de Carpaţi acoperă o suprafaţă de cca 3500 mp[16], cumulând în jur de

[13] Măgureanu 2005.
[14] Măgureanu 2012.
[15] Garam 2001, p. 130–132.
[16] Măgureanu 2010.

20 de complexe[17]. Cu totul alta este situaţia de la Davideni (com. Ţibucani, jud. Neamţ)[18] (fig. 2). Aici au fost identificate mai mult de 70 de construcţii şi se estimează un număr de 30 care nu au fost cercetate, la care se adaugă cele distruse de amenajarea unui lac. Aceste descoperiri acoperă o suprafaţă de peste 4 ha, de cca 16 ori mai mare faţă de cea estimată ca medie pentru o aşezare din epocă. Obţinem, astfel, imaginea unei aşezări cu o concentrare impresionantă de clădiri, chiar dacă nu toate strict contemporane (există, spre exemplu, mai multe suprapuneri de complexe), fapt ce poate fi interpretat, în opinia noastră, ca un semn al concentrării unei puteri şi deci al prezenţei unei elite.

Situaţia pare a se repeta şi în alte spaţii. Spre exemplu, în situl de la Roztoky (Cehia)[19], au fost cercetate 323 de locuinţe, pe o întindere de 1,5 km, acoperind o suprafaţă de 5,2 ha. În situl de la Kölked-Feketekapu (Ungaria)[20], au fost documentate 174 de locuinţe adâncite, 154 de cuptoare în aer liber, 144 de gropi, cinci fântâni şi 75 de şanţuri care acopereau o suprafaţă de 5 ha. La Raskov (Ucraina)[21], în situl, aşezat asemănător cu cel de la Roztoky, de-a lungul unui râu, au fost cercetate 91 de case.

Asemănător situaţiei de la Davideni, şi celelalte cazuri amintite reprezintă descoperiri excepţionale, alte aşezări cercetate având suprafaţa incomparabil mai redusă. Indiferent câte complexe din cadrul aşezărilor erau strict contemporane, numărul acestora depăşeşte media unei aşezări obişnuite. Astfel, şi în cazul lor am putea avea aceeaşi explicaţie: centre de putere.

3. LOCUINŢE COMUNE SAU LOCUINŢE EXTRAORDINARE?

Analiza aşezărilor din Evul Mediu timpuriu a căpătat o nouă direcţie, cel puţin în spaţiul extra-carpatic, când Florin Curta[22] a încercat ca, printr-o analiză a distribuţiei materialelor arheologice dintr-o aşezare, să discearnă o anumită organizare a sitului, să identifice spaţii specifice, destinate activităţilor comune, depozitării, practicării meşteşugurilor...

De asemenea, una dintre direcţiile ilustrate de distribuţia intra-sit a artefactelor o reprezintă constatarea prezenţei pieselor ce pot fi asociate cu prestigiul personal, precum şi o eventuală concentrare a acestora într-un complex, scopul fiind acela al identificării locuinţei liderului comunităţii respective[23] sau al unei zone în care se concentrează elemente de prestigiu.

[17] Stanciu 2011, p. 113.
[18] Mitrea 2001.
[19] Kuna, Profantova 2011, p. 416.
[20] Hajnal 2009.
[21] Baran 1988.
[22] Curta 2001, p. 297–309; Curta 2006, p. 256–264.
[23] Curta 2001, p. 303; Curta 2006, p. 263.

Spre exemplu, analizând aşezarea de la Davideni (fig. 3/1), în baza distribuirii intra-sit a pieselor ce pot fi considerate ca având o posibilă semnificaţie socială (o lingură-strecurătoare, o fibulă romano-bizantină, o cruce pectorală), precum şi a plasării complexelor (în jurul unui spaţiu central cu un cuptor în mijloc), F. Curta sugera posibilitatea existenţei unui „cartier"/grup de complexe cu un posibil statut social ridicat[24].

Oarecum asemănător, analiza distribuţiei complexelor din aşezarea de la Zalău – *Bdul. Mihai Viteazu nr. 104–106* (jud. Sălaj) (fig. 3/2) ar sugera amplasarea a 1–2 complexe (în funcţie de faza aşezării) pe o poziţie dominantă, în mijlocul unui spaţiu gol, delimitat de celelalte complexe de locuire. Această poziţie a fost interpretată ca sugerând un statut special al ocupanţilor respectivelor construcţii[25], Ioan Stanciu admiţând, totuşi, că inventarul respectivelor complexe nu susţine această interpretare[26].

Recent, F. Curta, revenind asupra semnificaţiei fibulelor digitate, consideră că descoperirile de fibule, întregi sau fragmentare, din cadrul unor complexe de locuire, au o importanţă aparte. Potrivit domniei sale, fibulele respective nu au putut fi pierdute/uitate, ci, mult mai probabil, depuse pentru a „marca" abandonarea respectivei case în momentul decesului „capului gospodăriei", fibula reprezentând un simbol al *status*-ului social al respectivei persoane.

Din cauza rezervelor referitoare la posibilitatea limitată de stabilire a apartenenţei la un complex a pieselor descoperite în el, credem că, în general, nu putem identifica şi atribui o locuinţă liderului comunităţii sau unei persoane cu un anumit statut social numai pe baza pieselor descoperite în respectivul complex de locuire[27].

Însă, dacă alături de inventarul complexului, adăugăm în discuţie elementele de construcţie ale structurii de locuire, credem că putem încerca, totuşi, câteva sugestii.

Este un alt *topos* al interpretărilor faptul că diferenţele dintre complexele de locuire sugerează diferenţe între statute sociale: cu cât mai elaborată este o structură, cu atât este mai costisitoare (timp/bani), drept urmare, cu atât este mai vizibil, din punct de vedere social, proprietarul respectivei structuri/case. Din cealaltă perspectivă, cu cât este mai simplă o casă, cu atât proprietarul este mai „sărac", mai „umil".

Spre exemplu, într-un articol recent, Călin Cosma, analizând prezenţa unor arme într-o locuinţă din secolul al VII-lea de la Iernut-Sfântu Gheorghe (jud.

[24] Curta 2012a, p. 54.

[25] Stanciu 2011, p. 117.

[26] Stanciu 2011, p. 117, nota 829.

[27] Din păcate, de cele mai multe ori nu se precizează poziţia piesei respective în cadrul complexului; chiar şi în cazurile când există menţiuni de genul „pe podea", nu există precizări asupra modului de umplere a respectivului complex (profil de secţionare): dacă a fost lent sau „dintr-odată" (în ultimul caz putând apărea situaţia în care un artefact poate fi descoperit „pe podea", dar să nu aparţină respectivului complex); Curta 2012a, p. 54, în favoarea atribuirii pieselor complexului, o părere contrară la Stanciu 2011, p. 117, care consideră, mai ales piesele de metal, mai degrabă „pierdute" decât „abandonate".

Mureş) (fig. 4/1), atrăgea atenţia asupra faptului că elitele trebuiau să locuiască în spaţii mari, bine utilate, superioare din punct de vedere al confortului, spre deosebire de restul populaţiei, care locuia în case mult mai modeste[28].

Întorcându-ne la descoperirile arheologice, credem că cel puţin câteva complexe susţin ideea că alăturarea de piese cu semnificaţii sociale şi elemente de arhitectură mai elaborate poate sugera atribuirea unui statut aparte respectivei construcţii şi apartenenţa la elita comunităţii respective.

Un prim exemplu este cel al situaţiei din aşezarea de la Copăceanca (com. Călineşti, jud. Teleorman)[29] (fig. 4/2). Aici, complexul denumit L3 este şi cea mai „bogată" locuinţă, are şi o arhitectură complet deosebită faţă de celelalte locuinţe. La Copăceanca, Eugen S. Teodor a cercetat o locuinţă de suprafaţă cu dimensiunile de 5,5 × 5,5 m, delimitată de două rânduri concentrice de gropi de pari, care marcau un spaţiu interior, central, înconjurat de un spaţiu perimetral, unde, potrivit autorului săpăturii, era posibil să fi fost zona de laviţe sau alt mobilier. Este de menţionat că dincolo de ceramică şi o fusaiolă, inventarul locuinţei conţinea şi un fragment de fibulă digitată.

Fiind vorba despre o locuinţă de suprafaţă, putem accepta statutul de inventar pentru piesele descoperite, precum şi rolul de indicatori sociali al acestora pentru proprietarii lor – locuitori ai casei. Cum locuinţele de suprafaţă nu pot fi transformate în gropi de gunoi, piesele de inventar descoperite pe suprafaţa lor pot fi atribuite cu mai multă siguranţă complexului respectiv.

Situaţia pare a se repeta în aşezarea de la Udeşti (jud. Suceava)[30] (fig. 5/1), având şi aici combinaţia dintre o arhitectură specială şi un inventar deosebit. De data aceasta, avem de a face cu un complex cu podeaua adâncită sub nivelul de călcare antic. De formă rectangulară, locuinţa se deosebeşte de celelalte (nu numai din aşezare, ci şi din întreg arealul studiat) prin dimensiuni (11 × 4,50 m) şi compartimentarea sa în două spaţii[31], fiecare cu câte o instalaţie de foc, despărţite de un „culoar"[32]. Inventarul deosebit este marcat prin prezenţa unui tezaur din monede din aur: un solidus de la Phocas şi doi solidi de tipul Heraclius şi Heraclius Constantin[33].

Dacă observaţiile arheologice sunt corecte şi tezaurul aparţine complexului, am putea avea, din nou, un exemplu de locuinţă ce poate fi atribuită unui membru al elitei respectivei comunităţi, fapt subliniat şi de planul constructiv.

O arhitectură deosebită, dar, de data aceasta, nesusţinută de un inventar pe măsură, pare a avea complexul L 13 din aşezarea de la Zalău – *Bdul. Mihai*

---

[28] Cosma 2014, p. 324; drept urmare, domnia sa consideră că, în ciuda armelor descoperite şi a pieselor de harnaşament, fiind vorba despre o locuinţă simplă, având caracteristici comune pentru epocă, putea fi locuită doar de un simplu războinic şi nu de un personaj cu un statut social mai ridicat.

[29] Teodor 2002, p. 110–111.

[30] Andronic 2005, p. 87.

[31] Pentru o interpretare a construcţiilor cu două compartimente drept locuinţe cu un statut special într-o epocă ulterioară celei discutate aici: Băcueţ-Crişan 2014, p. 174, nota 13

[32] O situaţie aparent similară în aşezarea de la Raşcov III, complexul 17–19; cf. Baran 1988.

[33] Butnariu 1986, p. 222, nr. 231; Oberländer-Târnoveanu 1998–2001, p. 320.

Viteazul nr. 104–106 (fig. 5/2). Suprafața complexului, estimată la 24,80 mp, pare să fi fost împărțită în două spații, existând câte un „pinten" din două laturi opuse, care ar conduce spre interpretarea unui complex bicameral, situație unicat atât în aşezarea respectivă, cât şi în celelalte din spațiul nord-vestic al României[34].

Un alt exemplu pe care dorim să îl aducem în discuție este reprezentat de aşezarea de la Gropşani – *Gura Gorgotei* (com. Vulpeni, jud. Olt), de data aceasta folosind doar criterii de arhitectură, inventarul descoperit în complexe nefiind de ajutor. Dintre complexele de la Gropşani – *Gura Gurgotei* (fig. 6), zece au gropi de pari pe toate laturile[35], şapte nu au nicio groapă de par, iar unul are două gropi de par dispuse pe un ax central.

Situația sugerează trei tehnici diferite de realizare a suprastructurii complexelor edificate. Folosirea simultană a acestor tehnici se poate presupune pe baza distribuției complexelor în spațiul intern al aşezării. Oare, pornind de la aceste diferențe de realizare a structurii de rezistență, putem presupune funcționalități diferite ale clădirilor? Ne gândim la acest lucru, deoarece, în alte aşezări, situația este mult mai monotonă.

Astfel, în aşezările de la Dulceanca II şi IV (com. Vedea, jud. Teleorman) sau în cele din zona oraşului Bucureşti, de la Ciurel sau Militari, există doar complexe fără gropi de pari, cu un plan constructiv uniform, cel puțin din punct de vedere al urmelor documentate arheologic. Situația se repetă şi în situri de la est de Carpați, cum ar fi la Gutinaş (com. Ştefan cel Mare, jud. Bacău) sau la Izvoare.

Diferențele de abordare a elementelor de arhitectură, în special a celor referitoare la suprastructura lemnoasă, arată, în opinia noastră, existența şi a unor construcții cu caracter diferit, special. Este probabil cazul singurei construcții cu pari în interior, dispuşi pe axul lung, L 12. Tehnica de construcție diferită de a celorlalte complexe şi unicitatea planului individualizează clădirea L 12, însă niciodată nu vom şti ce reprezentau în realitate aceste diferențe identificate arheologic, dacă această construcție diferită se referă la locuința „şefului" sau reprezintă un „spațiu comun" (spațiu de cult...).

4. POTENȚĂ ECONOMICĂ?

Nu în ultimul rând, elita poate fi recunoscută indirect prin observarea mişcării meşterilor aurari, artizani care lucrează numai pe bază de comandă şi numai pentru cine îşi poate permite.

---

[34] Stanciu 2011, p. 120, pl. 127/1; dacă este aşa, adică L 13, cu două spații interioare, să reflecte prin arhitectura sa o locuință „specială", atunci ar fi de explicat de ce s-ar abandona spațiul central, unde par să fie locuințele „privilegiate" inițial, pentru un alt spațiu, într-o fază ulterioară de existență a aşezării.

[35] Dintre acestea, două au doar una sau două gropi de pari pe câte o latură, pe care, datorită numărului redus, poziției şi apropierii dintre gropi, le considerăm mai degrabă semne ale intrării, decât urme ale structurii de lemn a complexului.

Un exemplu în acest sens este dat de descoperirile din Valea Budureasca, în special de cele din situl 4. Se poate observa cum, în acest sit, se întâlnesc trei posibile drumuri, două jalonate de tipare, un al treilea fiind marcat de un tip de pandantiv[36]. Ar putea această situație să fie interpretată în ideea că la Budureasca 4 ar exista o clientelă capabilă să atragă meşteri aurari? Credem că este posibil, având în vedere că este singura aşezare, cel puțin până în prezent, în care se poate presupune o răscruce de drumuri cu tentă comercială (tiparele), posibilitate întărită de prezența celor două aplice mai sus amintite, care sugerează o relație la distanță cu spațiul pannonic.

5. LEGĂTURI LA DISTANȚĂ

Din nefericire, nu vom putea niciodată să descifrăm toate modurile de reprezentare a elitelor, având în vedere, dincolo de rituri/ritualuri/obiceiuri, perisabilitatea multor piese.

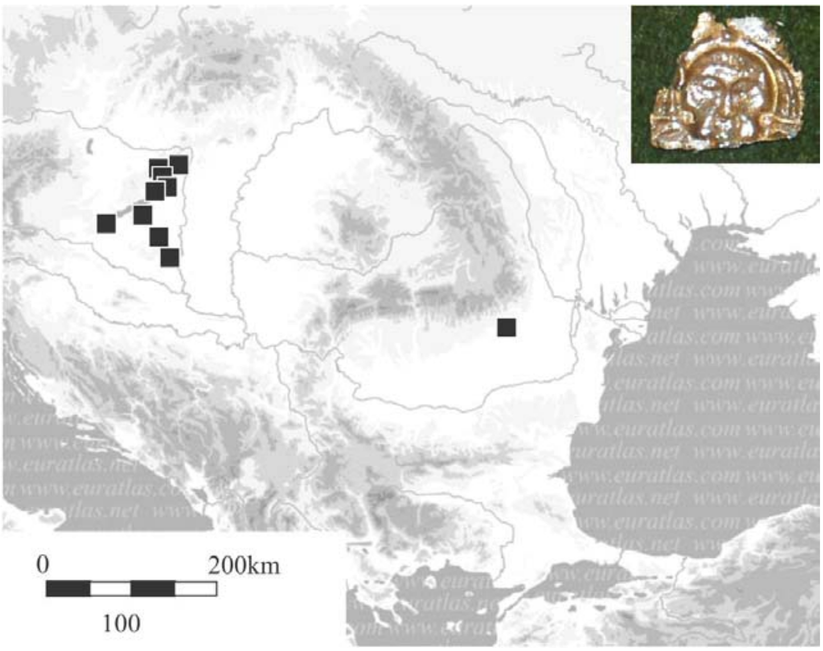
Dar, putem aduce în discuție un alt mod de manifestare a elitei: cel reprezentat de capacitatea acesteia de a genera și întreține relații la distanță. Acest mod de manifestare nu este sugerat neapărat de piese fastuoase, fapt pe care vom încerca să îl arătăm în cele ce urmează. Pentru exemplificare, amintim, din nou, cele două aplice descoperite în Valea Budureasca: una este din tipul cu scut dublu (*Doppelwappenbeschläge*), alta cu mască umană, ambele realizate prin presare, ambele specifice spațiului avar pannonic. Aceste piese ar putea plasa la Budureasca pe cineva capabil să întrețină legături la distanță şi, probabil, să folosească acele aplice „avare" pentru a-şi susține poziția privilegiată.

Într-o serie de contribuții mai mult sau mai puțin recente, Ioan Mitrea publica o fibulă descoperită la Davideni ca pe o descoperire extrem de importantă. Semnificația aparte a piesei era dată de figura de sfânt cu care era decorat arcul fibulei, considerată o foarte prețioasă dovadă a creştinătății nord-danubiene şi, respectiv, a deținătorului piesei[37].

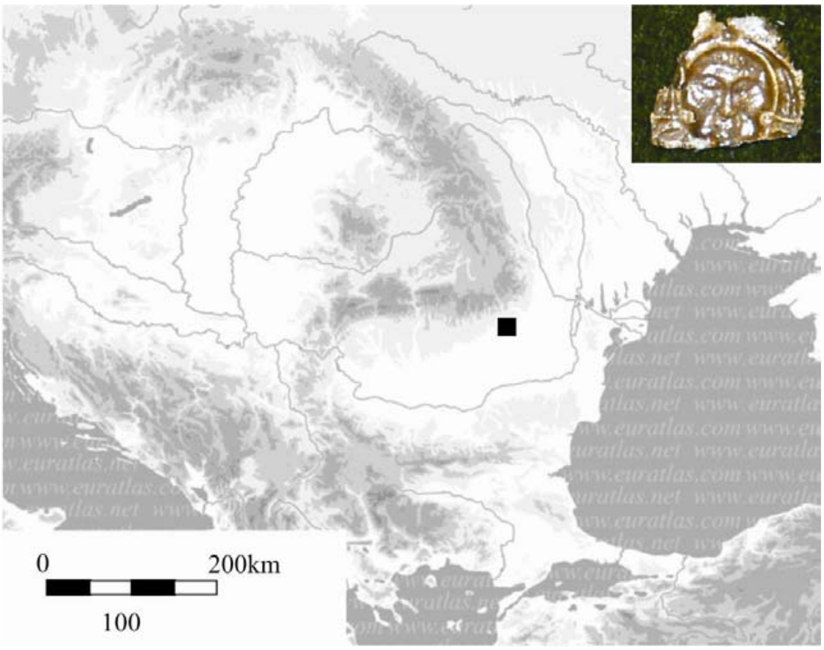
Analizând acest tip de fibule (fig. 8/1), pe care le-am strâns în grupa E – fibule care au imagini umane dispuse pe arc[38], am constatat că este una dintre cele mai numeroase grupe, fiind identificate până în prezent 14 exemplare provenind din 11 localități, marea majoritate fiind descoperiri de la sud de Dunăre, din teritoriul imperiului. De la nord de Dunăre provin doar trei exemplare: unul este dintr-o localitate necunoscută (Muntenia), o a doua piesă a fost descoperită într-o locuință de la Davideni (L 51), iar a treia fibulă a fost găsită la Cernauca (Ciornivka, Ucraina).

Aria de răspândire este destul de mare, fiind şi printre puținele grupe ce au exemplare descoperite în afara imperiului. Rezultă că este un tip de fibulă destul de comun, de răspândit în imperiu, rămânând de discutat dacă raritatea sa din afara *limes*-ului nu i-ar conferi anumite atribute sociale.

[36] Măgureanu 2008a.
[37] Mitrea 2012, p. 107, 125–126, 154, 177.
[38] Măgureanu 2008b, p. 104.

1. cu cartare de morminte

2. fără cartare de morminte

Fig. 1. Cartarea aplicei „cu mască umană” (după Măgureanu 2012).

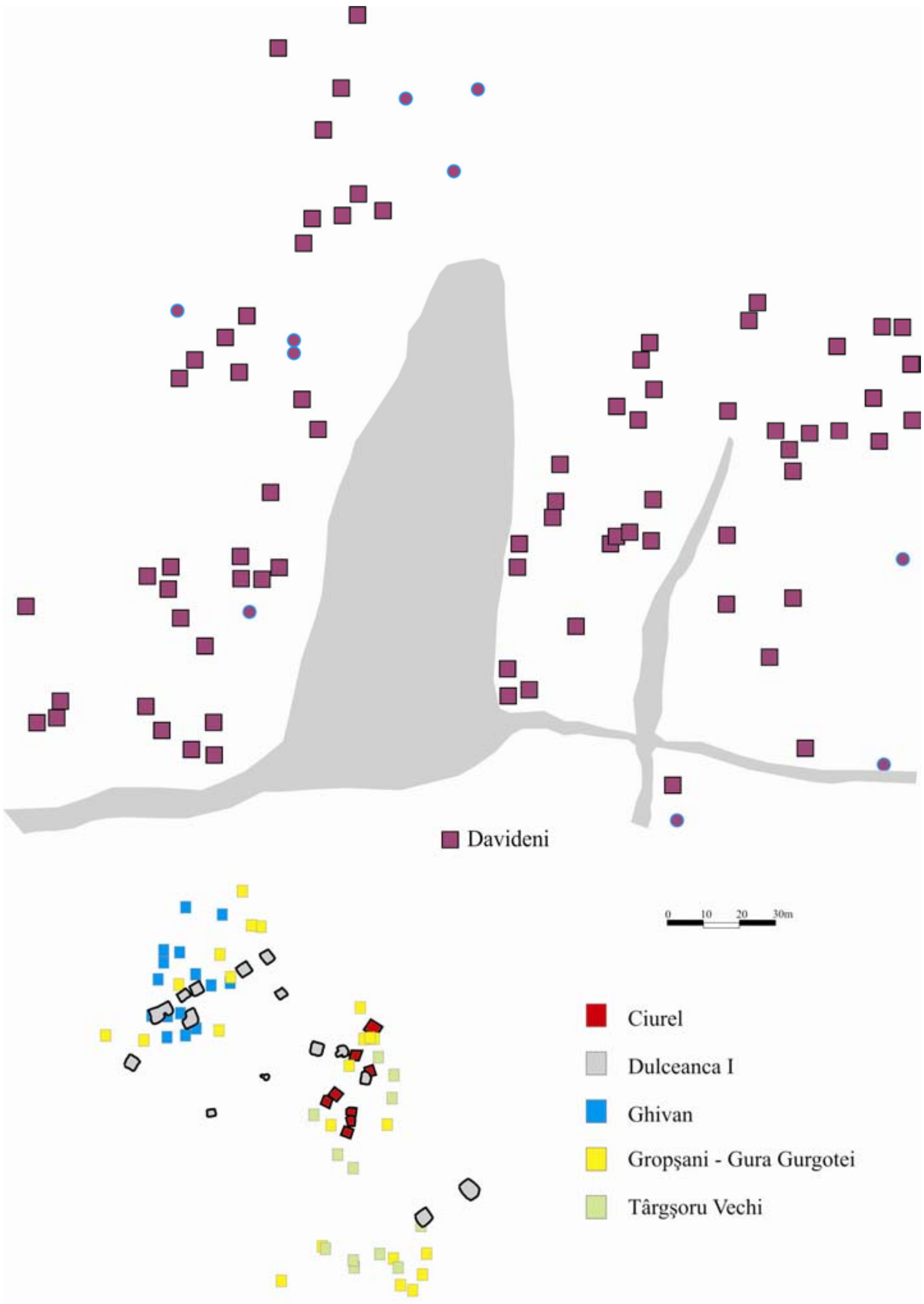
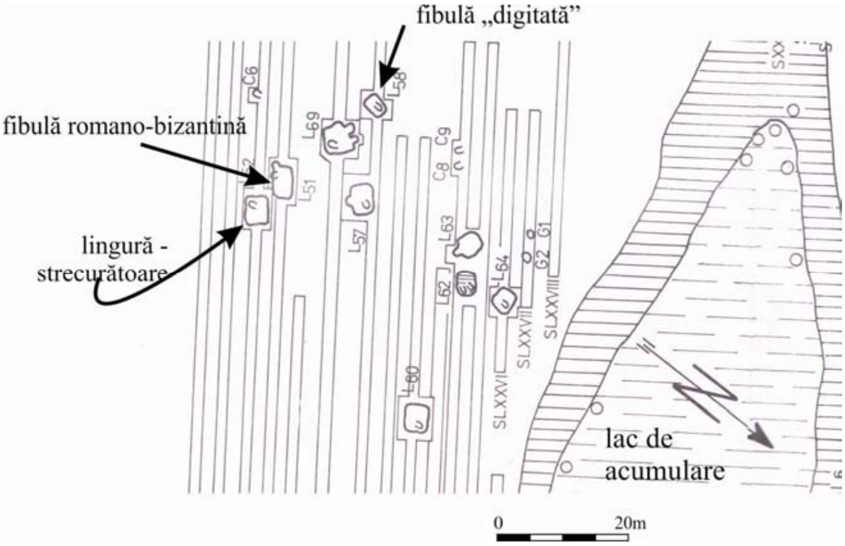
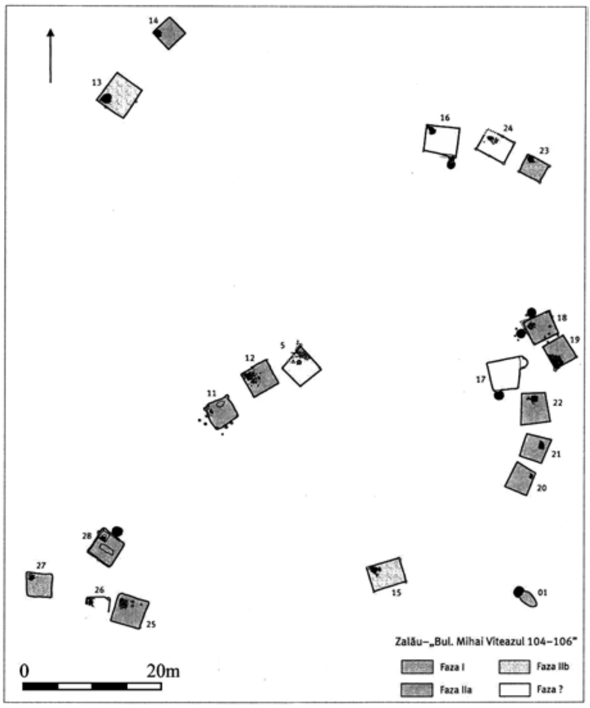

Fig. 2. Comparaţie între dimensiunile aşezării de la Davideni în raport cu alte aşezări (după Mitrea 2001; Măgureanu 2010).

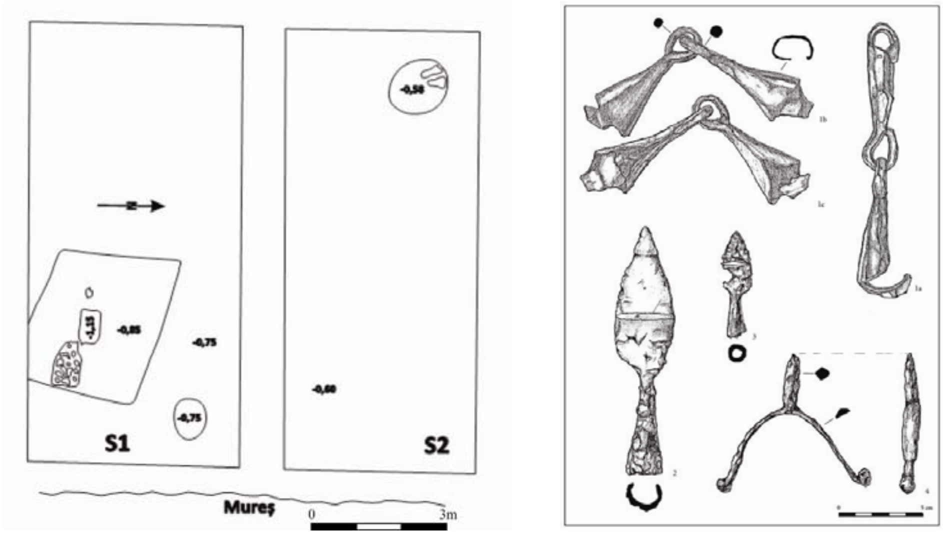

1

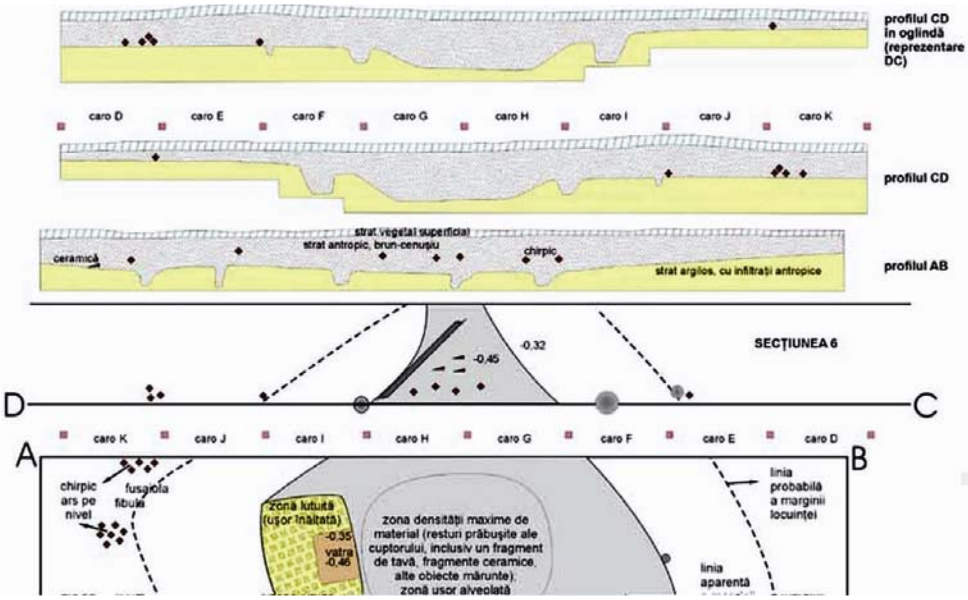

2

Fig. 3. 1. Davideni – detaliu cu situația din zona L58 (după Mitrea 2001);
2. Zalău – planul general al aşezării (după Stanciu 2011).

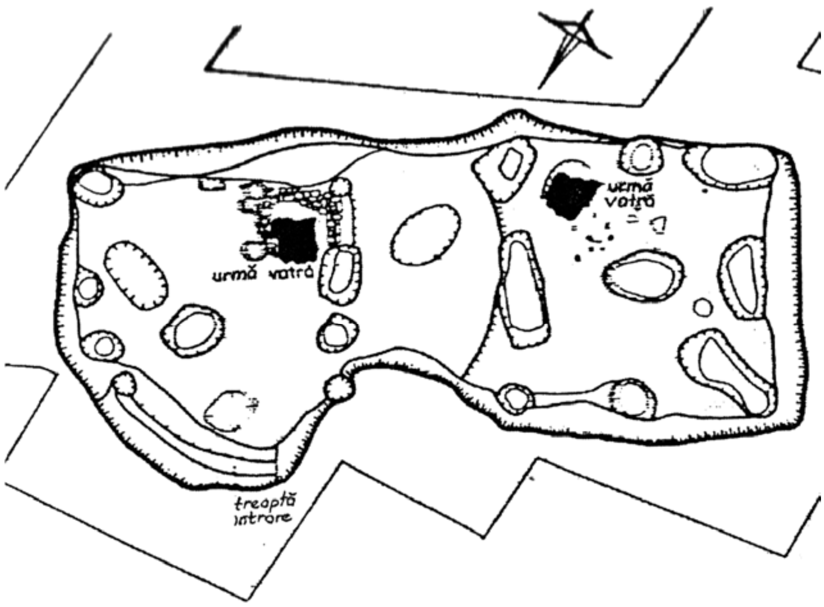

1

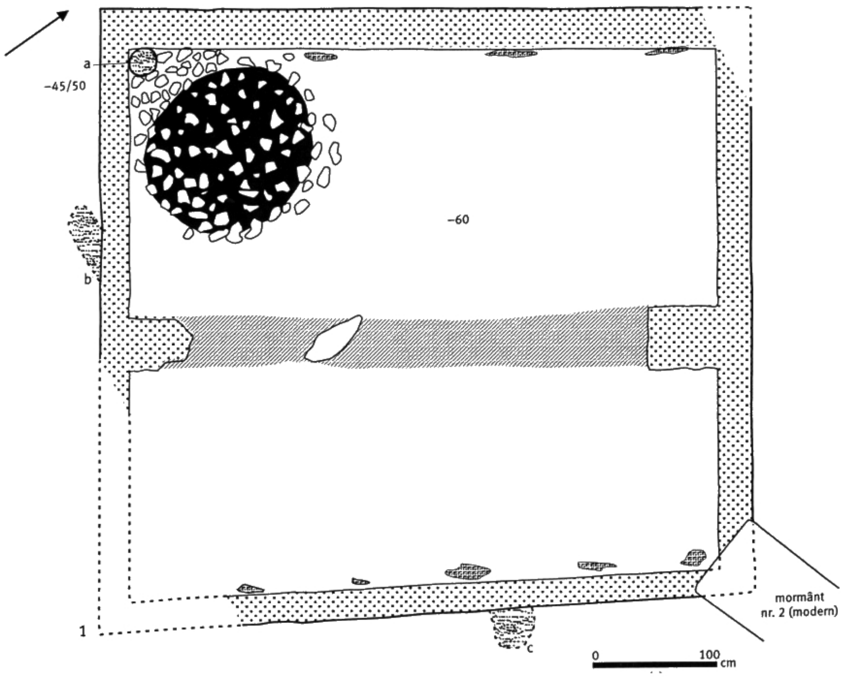

2

Fig. 4. 1. Iernut-Sfântu Gheorghe – planul locuinţei alături de inventarul militar (după Cosma 2014); 2. Copăceanca – planul şi profilele locuinţei L3 (după Teodor 2002).

1

2

Fig. 5. 1. Udeşti (fără scară; Andronic 2005); 2. Zalău – locuinţa 13 (după Stanciu 2011).

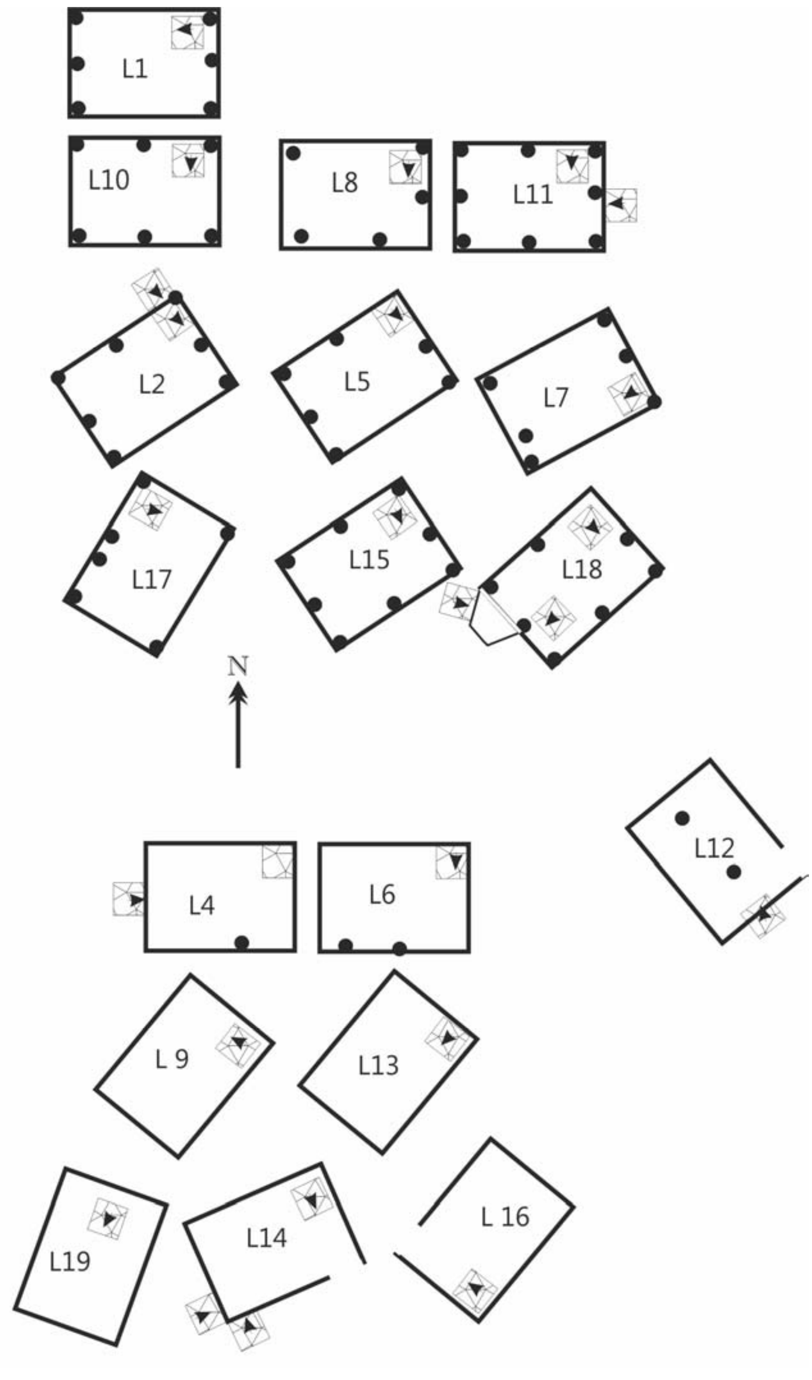
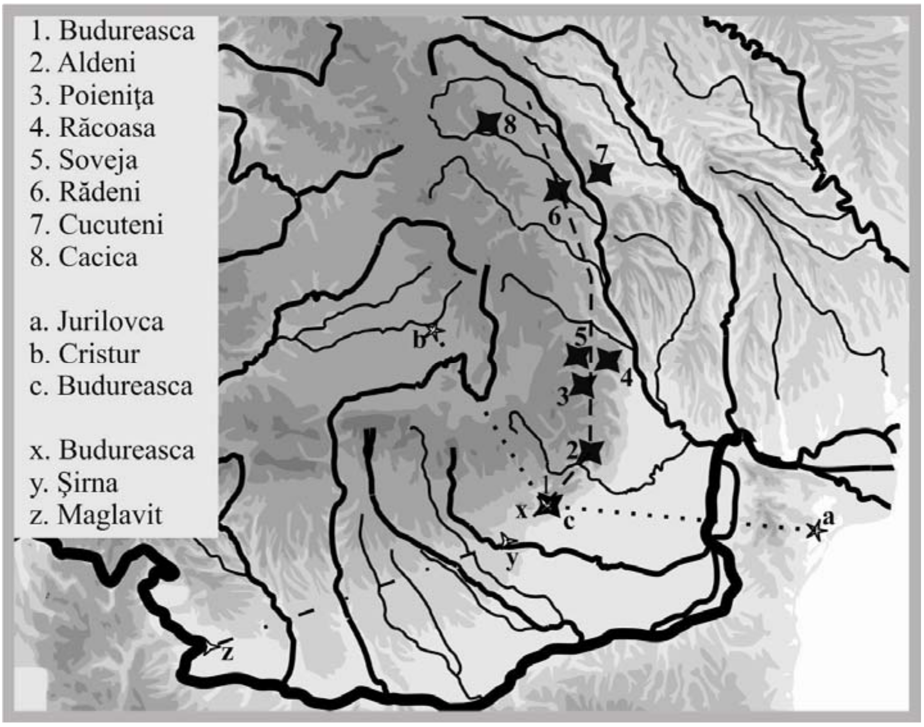
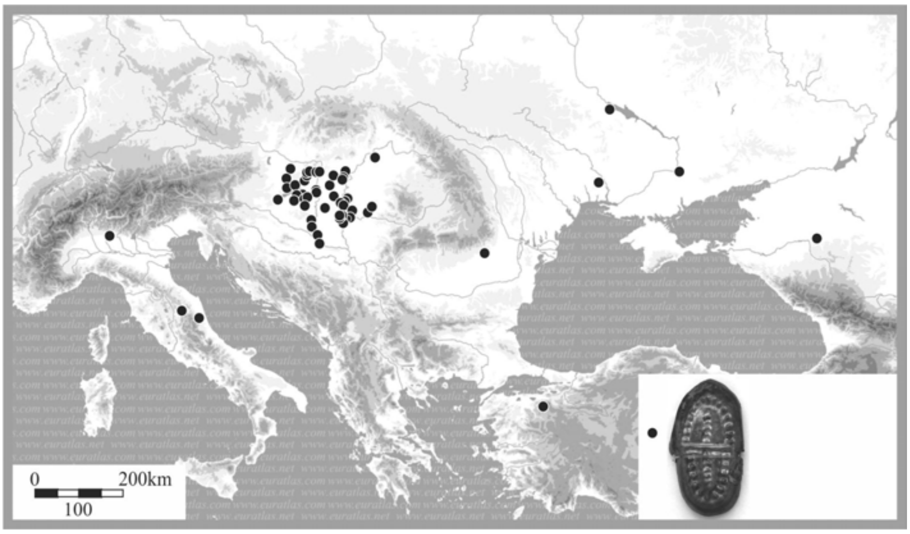

Fig. 6. Gropşani – *Gura Gurgotei* – schiţa complexelor (după Măgureanu 2010).

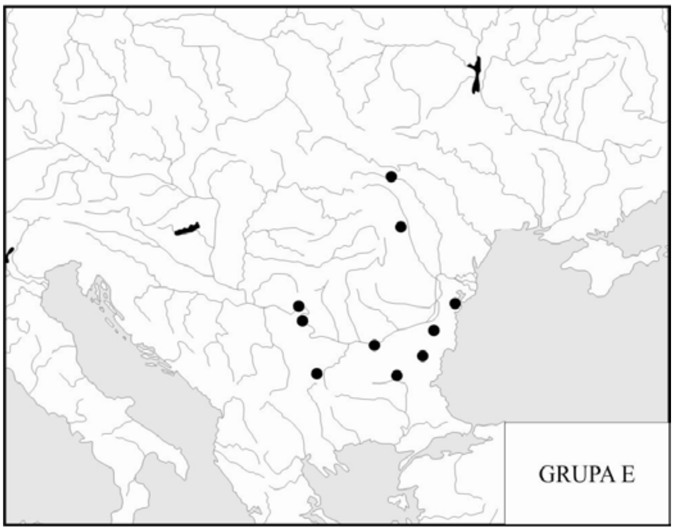

1

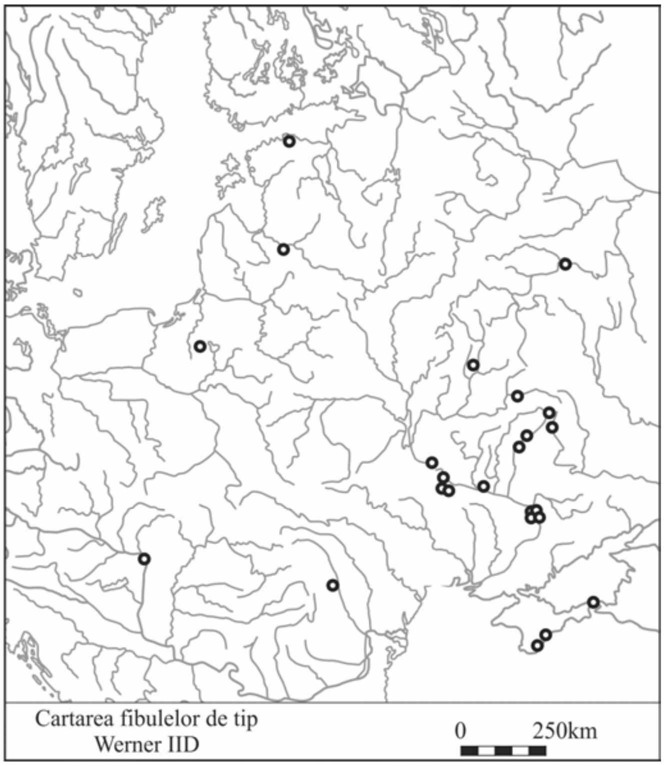

2

Fig. 7. 1. Distribuția tiparelor asemănătoare cu cele de la Budureasca (după Măgureanu 2008a);
2. distribuția aplicelor cu „scut dublu" (după Măgureanu 2005).

1

2

Fig. 8. 1. Distribuţia fibulelor romano-bizantine turnate (grupa E; după Măgureanu 2008b); 2. distribuţia fibulelor de tip Werner IID (după Curta 2012a).

Tot de la Davideni, din complexul L 41, provine o altă piesă, de data aceasta o fibulă digitată, aparținând grupei Werner II D[39]. Din analiza distribuției exemplarelor din această grupă (fig. 8/2), observăm o relație cu spațiul estic. Mai mult, se poate observa că, în afara unui grup de pe Nipru Mijlociu, există câteva piese, la mare distanță față de acesta. Printre ele şi piesa de la Davideni şi, la fel cum se presupune pentru celelalte exemplare depărtate de grupul de pe Nipru[40], putem accepta că fibula discutată poate fi văzută ca expresia socială a unei elite, ea ajungând în spațiul de la est de Carpați datorită unor legături la distanță[41].

Situații problematice

Ce se întâmplă când piese care sugerează identități diferite sunt prezente în acelaşi complex de locuire? De exemplu, în L 28 din aşezarea de la Izvoare, apar atât un cercel cu pandantiv stelat, cât şi o lingură pentru turnat metalul topit... Cui aparține complexul? Care dintre cele două piese are o relevanță mai puternică în a indica identitatea persoanei? Cercelul, care ar indica probabil un individ de gen feminin, cu un statut semnificativ în ierarhia socială a comunității (vezi mai sus discuția despre relevanța cerceilor) sau lingura, care ar indica un meşteşugar?

Soluția vine din interpretarea situației stratigrafice a pieselor amintite[42]. Astfel, aflăm că lingura pentru turnat metalul a fost descoperită „în pământul de umplutură, aproape de podea", în timp ce cercelul era „în partea superioară a pământului de umplutură". Prin urmare, în ciuda celor afirmate de autorul cercetării, credem că niciuna dintre piese nu poate fi atribuită momentului de funcționare a complexului L 28, ele indicând identități, dar pentru persoane care îşi desfăşurau activitatea în altă parte, neexistând nicio relație directă între complex şi piese.

CONCLUZII

Din cele arătate mai sus, credem că putem susține ipoteza identificării unei elite atât cu ajutorul materialului arheologic descoperit în aşezări, cât şi prin diferite caracteristici de organizare a spațiului sau particularități de realizare a construcțiilor.

În ciuda ideii exprimate, că elitele sunt inexpresive în cadrul aşezărilor databile în secolele VI–VII, credem că avem o bază de discuție pornită de la compararea cu situații din alte regiuni. Am văzut că, chiar şi acolo unde există

---

[39] Mitrea 2001, p. 160–161, fig. 68/2; pentru o încadrare în grupa Werner IIB la Curta 2012b, p. 63, nr. 78; susținem încadrarea profesorului Mitrea în grupa IID; dincolo de încadrarea tipologică, concluziile rămân aceleaşi: posibilitatea de a avea semnificație socială şi de a exprima relații la distanță.

[40] Curta 2012b, p. 57.

[41] Am văzut mai sus că sunt şi alte argumente care să sprijine ideea existenței unei elite la Davideni.

[42] Mitrea 1998, p. 38.

elite, mult mai clar exprimate, în contexte funerare, aşezările rămân sărace şi în umbra expresivităţii cimitirelor. Cu atât mai importantă ni se pare descoperirea unor piese, considerate simboluri ale unui statut social, nu în mediul funerar, unde apariţia lor ar fi *normală*, ci în cadrul unor complexe de locuire, unde astfel de apariţii sunt accidentale, *anormale*, fiind greu de crezut că cineva le depunea intenţionat în momentul părăsirii casei[43].

Dincolo de unele argumente directe asupra identificării elitei (piese speciale, relaţii la distanţă...), credem că putem sugera faptul că o arhitectură specială poate, la rândul său, să aibă aceeaşi conotaţie: de a completa reflexia arheologică a unei elite.

Discuţia rămâne deschisă, dar sperăm că am reuşit să arătăm că aşezările nu sunt atât de inexpresive pe cât par la prima vedere şi că mai au multe de dezvăluit la o cercetare mai atentă a detaliilor.

BIBLIOGRAFIE

Andronic 2005 — Andronic, M., *Teritoriul nord-est carpatic în cea de-a doua jumătate a primului mileniu creştin*, Suceava.

Baran 1988 — Baran, V., *Pražskaja kul΄tura Podnestrovja (po materialam poselenij u s. Raškov)*, Kiev.

Băcueţ-Crişan 2014 — Băcueţ-Crişan, D., *On the Two-Room Dwelling from Precinct IV of the Early Medieval Fortification in Dăbâca (Cluj County) and the Chronology of the First Stage of Fortification*, Ziridava 28, p. 173–182.

Bârzu 1994–1995 — Bârzu, L., *La station n° 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe – VIIe siècles)*, Dacia N. S. 38–39, p. 239–295.

Bârzu 2010 — Bârzu, L., *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. das Gräberfeld 3 von Bratei* (Bearbeitet von R. Harhoiu. Mit Betrăgen E. Zaharia und R. Harhoiu) (Archaeologia Romanica 4), Cluj-Napoca.

Bóna, Nagy 2002 — Bóna, I., Nagy, M., *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet,* vol. I (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1, Monumenta Gepidica), Budapesta.

Butnariu 1986 — Butnariu, V.M., *Răspândirea monedelor bizantine din secolele VI–VII în teritoriile carpato-dunărene*, BSNR 77–79, p. 199–235.

Cosma 2014 — Cosma, C., *A 7th Century Warrior House at Iernut/Sfântu Gheorghe (Mureş county)*, EphemNap 24, p. 315–337.

Cseh *et alii* 2005 — Cseh, J., Istvánovits, E., Lovász, E., Mesterházy, K., Nagy, M., Nepper, I.M., Simonyi, E., *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet*, vol. II (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2, Monumenta Gepidica), Budapesta.

Curta 2001 — Curta, F., *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge.

[43] Pentru o idee contrară, se pronunţă F. Curta, care crede că fibulele digitate descoperite în directă legătură cu complexul de locuire (pe podea sau lângă cuptor) ar putea indica „marcarea” casei şi abandonarea ei în urma decesului unui personaj important (Curta 2012b, p. 54).

Curta 2006 — Curta, F., *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI–VII*, Târgoviște.

Curta 2012a — Curta, F., *The Jägala fibula revisited, or remarks on Werner's class II D*, Estonian Journal of Archaeology 16, 1, p. 26–69.

Curta 2012b — Curta, F., *"Slavic" Bow Fibulae: Twenty Years of Research*, BerRGK 93, Mainz am Rhein.

Garam 2001 — Garam, E., *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts* (Monumenta Avarorum Archaeologica 5), Budapesta.

Hajnal 2009 — Hajnal, Zs., *Házak a kölked-feketekapui avar kori telepen*, ArchÉrt 134, p. 91–116.

Harhoiu 1999 — Harhoiu, R., *Kennzeichen der frühen Völkerwanderungszeit in Rumänien*, în Tejral, J., Pilet, Ch., Kazanski, M. (eds.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, Brno, p. 35–66.

Horedt 1979 — Horedt, K., *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București.

Kuna, Profantová 2011 — Kuna, M., Profantová, N., *Prague-type culture houses. Aspects of form, function and meaning*, Histria Antiqua 20, p. 415–426.

Măgureanu 2005 — Măgureanu, A., *O aplică avară descoperită la Budureasca (județul Prahova),* Argesis 14, p. 189–202.

Măgureanu 2008a — Măgureanu, A., *Observații privind semnificația unor descoperiri din spațiul extracarpatic (sec. VI – VII p. Chr.),* Mousaios 13, p. 173–190.

Măgureanu 2008b — Măgureanu, A., *Fibulele turnate romano-bizantine*, MCA S.N. 4, p. 99–156.

Măgureanu 2010 — Măgureanu, A., *Așezarea de la Târgșoru Vechi. Pretext pentru unele considerații referitoare la cercetarea așezărilor din secolele VI–VII dintre Carpați și Dunăre*, în Măgureanu, A., Gáll, E. (eds.), *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București, p. 253–270.

Măgureanu 2012 — Măgureanu, A., *Considerații privind o piesă din bronz descoperită la Budureasca*, SCIVA 63, 3–4, p. 313–320.

Mitrea 1998 — Mitrea, I., *Așezarea din secolele VI–IX de la Izvoare-Bahna: realități arheologice și concluzii istorice*, Piatra Neamț.

Mitrea 2001 — Mitrea, I., *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din sec. V–VIII*, Piatra Neamț.

Mitrea 2012 — Mitrea, I., *Din arheologia și istoria Moldovei în primul mileniu creștin*, Bacău.

Oberländer-Târnoveanu 1998–2001 — Oberländer-Târnoveanu, E., *Societate, economie și politică – Populațiile de pe teritoriul Moldovei și lumea sud-est europeană în secolele IV–XIV în lumina descoperirilor monetare*, Suceava 36–38, p. 311–355.

Stadler 2008 — Stadler, P., *Avar chronology revisited and the question of the ethnicity in the Avar qaganate*, în Curta, F. (ed.), *The Other Europe (Avars, Bulgars, and Khazars)*, Leiden – Boston, p. 47–82.

Stanciu 2011 — Stanciu, I., *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale*

timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu) (Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4), Cluj–Napoca.

Teodor 2002 — Teodor, E.S., *Copăceanca (com. Călineşti, jud. Teleorman), punctul „Cotu lui Pantilie"*, CCA. Campania 2001, Bucureşti, p. 110–111, nr. 75.

Teodor 2003 — Teodor, E.S., *Epoca romană târzie şi cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice şi geografice (partea a doua, de la 565 la 626)*, MN 15, p. 3–36.

Tóth 2006 — Tóth, Á.B., *Gepidische siedlungen im Theissgebeit* (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4, Monumenta Gepidica), Budapest.

Zaharia 1994–1995 — Zaharia, E., *La station no. 2 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe–VIIIe siècles)*, Dacia N.S. 38–39, p. 297–356.

SETTLEMENT'S EXPRESSIVENESS RELATED TO THE IDENTITY OF ELITES

ABSTRACT

Generally, when speaking about elites from 6th–7th centuries, only funeral findings are analyzed, settlements being ignored. This contribution is trying to argue that the settlements of that epoch should not be neglected and that the elite may find its expression through pieces with social significance and through special design elements. An attempt to bring in the discussion approaching elites the "world of the living", discussion overwhelmed by the "world of the dead".

Keywords: elite, bow fibula, belt appliques, bicameral structures.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Distribution map of "human mask" appliques (after Măgureanu 2012).

Fig. 2. Area of the settlement from Davideni compared to the area of other settlements (after Mitrea 2001, Măgureanu 2010).

Fig. 3. 1. Davideni – detail of the area of structure L58 (Mitrea 2001); 2. Zalău – map of the settlement (after Stanciu 2011).

Fig. 4. 1. Iernut-Sfântu Gheorghe – structure's drawing next to military equipment (Cosma 2014); 2. Copăceanca – drawings of L3 structure (after Teodor 2002).

Fig. 5. 1. Udeşti (without scale – Andronic 2005); 2. Zalău – dwelling 13 (after Stanciu 2011).

Fig. 6. Gropşani – *Gura Gurgotei* – sketch of the structures (after Măgureanu 2010).

Fig. 7. 1. Distribution map of the moulds with similar shapes like those found in Budureasca Valley (Măgureanu 2008a); 2. distribution map of "double shield" appliques (after Măgureanu 2005).

Fig. 8. 1. Distribution map of roman-byzantine cast fibulas (type E; after Măgureanu 2008b); 2. distribution map of Werner's IID bow fibula (after Curta 2012a).

STATUIE DE FEMEIE DRAPATĂ DIN NECROPOLA TUMULARĂ A HISTRIEI

FLORINA PANAIT-BÎRZESCU*

Rezumat: Nota de faţă prezintă o descoperire recentă din necropola tumulară a Histriei. Este o statuie de mici dimensiuni (înălţimea 23,5 cm, lăţimea 13,5 cm, profunzimea 10 cm), din care s-a păstrat treimea inferioară. Importanţa sa este dată, pe de o parte, de urmele de unelte, ce atestă faptul că avem de-a face cu o copie, iar pe de altă parte, de tipul statuar, care se adaugă repertoriului reprezentărilor feminine de la Histria. Este o statuie miniaturală, realizată în sec. I–II p.Chr., şi care, avându-se în vedere locul descoperirii, a fost cel mai probabil expusă ca parte a unui monument funerar.

Cuvinte-cheie: statuie, marmură, femeie drapată, necropola tumulară, Histria, copie, epoca romană timpurie.

Nota de faţă este prilejuită de o piesă inedită de la Histria, a cărei importanţă pentru cunoaşterea statuariei de aici este dată, pe de o parte, de urmele de unelte, ce atestă faptul că avem de-a face cu o copie, iar pe de altă parte, de tipul statuar, care se adaugă repertoriului reprezentărilor feminine descoperite în sit. Piesa a fost găsită în anul 2013, în necropola tumulară[1]. Este o statuie miniaturală din marmură, cu o înălţime păstrată de 23,5 cm (înălţimea iniţială estimată cca 70 cm), o lăţime de 13,5 cm şi o profunzime de 10 cm. S-a conservat treimea inferioară a statuii, de la jumătatea coapselor în jos (fig. 1–2). Lipseşte vârful piciorului stâng, care era foarte probabil prelucrat separat şi fixat printr-un gujon. Orificiul de inserare a acestuia, realizat prin perforări succesive, prezintă urme de oxidare. Suprafaţa statuii a fost afectată pe alocuri de lama plugului. În spărtura proaspătă se observă o marmură cu cristale mari translucide, a cărei provenienţă rămâne să fie stabilită. Piesa a fost finisată pe toate laturile, cea frontală fiind cu precădere mai îngrijit realizată, în timp ce, pe laturi şi pe partea din spate, liniile veşmântului sunt sumar schiţate, ceea ce indică faptul că aceste laturi nu erau vizibile; prin urmare, piesa era expusă cu spatele lângă un perete, eventual, având în vedere şi dimensiunile mici,

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: florina@gmail.com.

[1] Fragmentul de statuie a fost descoperit întâmplător de Vasile Mărăcineanu, un locuitor al satului Istria, în timpul lucrărilor agricole. Piesa se află în Muzeul sitului Histria, nr. inv. S 360.

SCIVA, tomul 66, nr. 3–4, Bucureşti, 2015, p. 287–294

Fig. 1. Histria, necropola tumulară. Statuie de femeie drapată (Muzeul Histria, nr. inv. S 360; ilustrație: autor):
a. vedere din față; b. vedere lateral stânga.

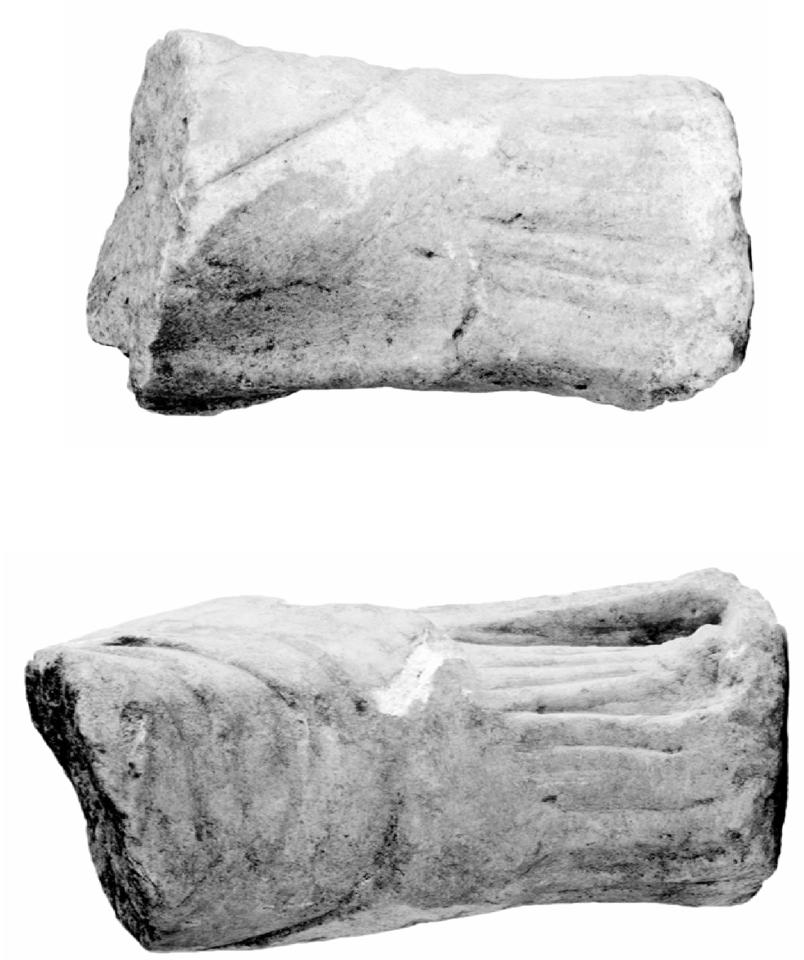

Fig. 2. Histria, necropola tumulară. Statuie de femeie drapată (Muzeul Histria, nr. inv. S 360; ilustrație: autor): a. vedere din spate; b. vedere lateral dreapta.

într-o nişă sau aediculă. Execuţia sumară şi schematică, evidentă, spre exemplu, în redarea faldurilor care acoperă piciorul drept, delimitate prin două canale trasate cu ajutorul trepanului şi detaliate prin trei linii paralele incizate cu dalta ascuţită, relevă un produs modest de atelier.

Sunt vizibile urmele dălţii ascuţite şi ale celei zimţate folosite pentru definirea faldurilor, precum şi o serie de urme de trepan, care indică faptul că avem de-a face cu o copie realizată mecanic. Orificiile, făcute cu ajutorul trepanului static, dispuse în linie, se pot observa în partea din faţă, marcând faldurile chitonului din dreptul piciorului flexat, şi în spate, pe faldul himationului. Aceste urme au avut în primul rând rolul de a măsura dimensiunea până la care suprafaţa blocului trebuia adâncită şi apoi de a realiza faldul prin metoda „fagurelui de miere"[2]. Destinaţia lor iniţială, de puncte de măsurare, este relevată de alte urme, care nu pot fi explicate doar prin necesitatea executării faldului. Acestea sunt de notat pe suprafaţa himationului atât în faţă, cât şi în spate (dalta zimţată a fost folosită aici pentru a şterge urma trepanului), pe colţul himationului, ce cade în faţă în dreptul genunchiului stâng, sau pe chitonul ce scoate în evidenţă piciorul flexat. Acestea au fost realizate cu trepanul perpendicular pe suprafaţa blocului, nu oblic, ca pentru realizarea canelurilor faldurilor. De altfel, urmele păstrate indică, pentru trasarea acestora, mai degrabă dalta. Nu am observat urme clare ale utilizării trepanului continuu[3]. De asemenea, pe colţul himationului era de aşteptat o perforaţie realizată de jos în sus pentru a da volum faldului. Aceasta pare mai degrabă practicată perpendicular pe suprafaţa frontală a piesei. Iar cea mai neobişnuită urmă de trepan este cea care atinge mijlocul gambei stângi. Aici nu este de aşteptat niciun fald sau altă linie care să marcheze o trăsătură anatomică. Aceste urme făceau parte, cel mai probabil, din reţeaua de puncte măsurate cu ajutorul unor şublere circulare, după un model tridimensional, folosind metoda triangulaţiei[4]. Măsurătorile erau apoi transpuse pe blocul de marmură cu ajutorul trepanului, prin realizarea unor perforaţii care indicau suprafaţa ce trebuie adâncită. Finisarea suprafeţei piesei nu a îndepărtat întotdeauna aceste urme, iar profunzimea lor nu a fost considerată notabilă, adăugarea stratului de ceară (*ganosis*) şi apoi a picturii acoperindu-le cu totul. Aceste urme fac această piesă unică în colecţia

[2] Casson 1933, p. 134; Adam 1966, p. 46; Palagia 2006, p. 259.

[3] Pentru exemplificări, a se vedea: Adam 1966, p. 63, fig. 8.

[4] Este în general acceptat faptul că anticii copiau sculpturile după modele tridimensionale. Nu este însă clară şi metoda, respectiv dacă se cunoştea şi un dispozitiv mecanic de măsurare („pointing machine"). Dispozitivul de copiere a fost inventat în secolul al XVIII-lea, dar existenţa unei forme primitive a acestuia a fost presupusă încă din sec. I a.Chr., când creşte cantitatea pieselor de serie, vezi Richter 1950, p. 141, cu bibliografia. Recent, această ipoteză a fost revizuită. După Olga Palagia, existenţa dispozitivului mecanic este aproape imposibil de demonstrat doar prin reţeaua de perforaţii de pe suprafaţa statuii. Urmele de orificii cunoscute de pe piese rămase neterminate ar indica mai degrabă faptul că acestea fixau prin cuie un sistem de corzi, care nu erau strict verticale şi nu puteau fi nici acurate în procesul de măsurare, dar care serveau ca ajutor ochiului sculptorului, constituind puncte de referinţă pentru măsurarea altora (Palagia 2003, p. 55–64, cu bibliografia; Palagia 2006, p. 267–270).

sculpturilor descoperite la Histria. Urme de trepan au mai fost observate pe piesele de la Histria, spre exemplu pe piesa cu nr. inv. S 35[5], însă rolul acestora era evident de realizare a faldurilor.

Statuia, care măsura inițial cca 70 cm, reprezenta un personaj feminin purtând chiton şi himation, aflat în sprijin pe piciorul drept. Gradul fragmentar de păstrare face dificilă o încadrare tipologică, căci varietatea drapajului din partea superioară a corpului este destul de mare, ea făcând parte dintr-un repertoriu larg de reprezentări ale femeilor, folosit din sec. III a.Chr. până în sec. III p.Chr. În ceea ce priveşte datarea, este, de asemenea, de cele mai multe ori, dificil de făcut diferența între sculpturile din epoca elenistică şi cele din epoca romană, mai ales în cazul celor de mici dimensiuni, a căror realizare simplistă nu oferă întotdeauna suficiente detalii pentru încadrarea cronologică.

Cea mai apropiată analogie este o descoperire din necropola Tomisului[6]. Statuia, păstrată în întregime, ne oferă o imagine asupra întregului drapaj. Gestul mâinii drepte, care ține un capăt al himationului petrecut peste brațul stâng, este un ecou al tipului *picolla Erolanese*, însă faldurile aceluiaşi veşmânt în jurul coapselor urmează alte modele, dintre care cel mai apropiat, în gestul mâinii drepte înfăşurat în mantie, este tipul *palliata*. Acesta nu trece dincolo de genunchi, iar punctele de tensiune, de sub brațul drept şi de la mâna stângă, nu îi imprimă un motiv în „V”, precum în cazul celor două *Ercolanese*[7]. Sensul pliurilor himationului petrecut prin fața coapselor arată, atât în cazul fragmentului de la Histria, cât şi în cel al statuii de la Tomis, drept unic punct de tensiune brațul stâng, de sub care pliurile himationului pornesc în evantai spre coapsa dreaptă. Îmbinarea unor motive din tipuri statuare diferite, precum şi redarea capetelor himationului din dreptul piciorului stâng, care par a nu se distinge, cel puțin din studiul fotografiei publicate, sunt caracteristice meşterilor-sculptori din epoca romană. De altfel, Gabriela Bordenache data piesa de la Tomis, după coafură, în primele două secole ale Imperiului[8].

Spre deosebire de aceasta, statuia de la Histria prezintă *contraposto*. Piciorul stâng flexat este bine scos în evidență de pliurile chitonului, redate prin trei caneluri, ce dau impresia că veşmântul aderă la corp. Pe de altă parte, capătul himationului trecut peste mâna stângă lipseşte, ceea ce înseamnă fie că acesta era plasat mai sus şi nu s-a păstrat, fie că, în partea superioară a corpului, piesa de la Histria nu urma, în poziția brațelor, schema celor două *Ercolanese*. Singurele

[5] Alexandrescu Vianu 2000, p. 52, cat. 34, pl. 15a.

[6] Rădulescu, Davidescu 1959, p. 756, fig. 3; Bordenache 1964, p. 166, fig. 1; Canarache 1967, p. 63. Piesa, aflată inițial în colecția Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie Constanța (nr. inv. 5.443), a fost transferată la Muzeul Național de Istorie a României (nr. inv. II 30071).

[7] Pentru exemple, a se vedea: Bieber 1977, p. 148–157; Kruse 1975, p. 41–67, 68–89; Alexandridis 2004, p. 238, 243.

[8] Bordenache 1964, p. 166: „ (…) i pochi pezzi appartenenti ai primi due secoli dell’impero si possono inserire nella corrente classicheggiante di tradizione greca: cosí ad esempio la testa di una statua mezzanella di fanciulla, con i capelli tagliati in segno di lutto (Fig. 1) ricadenti sulla fronte a linguette di tradizione giulio-claudia, che si può considerare uno dei piú antichi pezzi della serie”. V. Canarache (1967, p. 63) datează piesa în sec. III p.Chr.

indicii, care o apropie de acest tip, se pot observa pe latura stângă a piesei, unde capătul din față jos al himationului cade în bucle strânse în spatele genunchiului flexat, iar cel din spate cade drept, fiind plasat mai jos, atingând gamba. Având în vedere pliurile himationului în dreptul coapselor, nu este exclusă o reîntregire ca o variantă a tipului *palliata,* în *contraposto* pe piciorul drept, cum se poate vedea la o statuetă din bronz aflată la Muzeul din Dresda[9]. Aceste detalii, precum şi cel al marginii himationului, care urmează o linie oblică şi este plasat relativ sus, fac puțin plauzibile alte ipoteze de restituire, precum *Schulterbausch typus*, unde este de aşteptat o mantie mai lungă depăşind genunchii[10], *Hüftmantel typen*[11] sau în cel al „Muzei cu chitara”[12], care prezintă alte caracteristici ale drapajului capetelor himationului pe latura stângă. Este exclusă de asemenea o întregire în tipul *Pudicitia*[13], unde este de aşteptat ca fie capătul himationului ținut în mână să cadă la mijlocul figurii, fie linia marginii himationului să se întrerupă deasupra genunchiului flexat.

Sculptura de la Histria este o copie miniaturală după un tip de drapaj feminin, probabil o *palliata*, realizată în sec. I–II p.Chr., versatilă ca funcționalitate, putând fi expusă fie într-un monument funerar, fie ca ofrandă într-un sanctuar. Având în vedere descoperirea sa în aria necropolei tumulare histriene, statuia trebuie să fi fost expusă într-o aediculă sau nişă a unui monument funerar. În statuaria histriană se cunosc o serie de reprezentări din epoca romană[14], de dimensiuni similare (cu înălțimi cuprinse între 60 şi 80 cm), care atestă tipuri variate de drapaj feminin. Un singur fragment ar corespunde în linii mari celui descoperit anul trecut[15]. Acestea sunt reprezentări ale defunctului, respectiv dedicantului, care trebuie să fi împodobit nu numai monumentele funerare, ci constituiau, fără îndoială, dedicații comune în sanctuarele dinăuntrul şi din afara cetății.

BIBLIOGRAFIE

Adam 1966 — Adam, S., *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods*, Oxford.

Alexandrescu Vianu 2000 — Alexandrescu Vianu, M., *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest – Paris.

[9] Bieber 1977, pl. 123, fig. 724–725. Pentru alte exemple şi discuții referitoare la tipul *palliata*, a se vedea Bieber 1977, p. 136, 164; Alexandridis 2004, p. 259.

[10] Alexandridis 2004, p. 265, cu lista de exemple.

[11] Alexandridis 2004, p. 248, cu lista de exemple.

[12] *E.g.* statuia din termele Faustinei de la Milet : Scheider 1999, p. 10, pl. 10–12 ; Bol 2011, p. 88, cat. VI.5, pl. 32.e; statuetă din Kos: Kabus-Preisshofen 1989, p. 147, pl. 57.1. Pentru folosirea unor variante ale acestui tip statuar ca statuie-portret în epocă romană, a se vedea Smith 2006, p. 204, cat. 85–86, n. 3–4, pl. 65–67.

[13] Lippold 1923, p. 217–219 ; Linfert 1976, p. 147–156; Alexandridis 2004, p. 261.

[14] Alexandrescu Vianu 2000, cat. 34, 42–44, 46, 49–50, 53.

[15] Alexandrescu Vianu 2000, cat. 49.

Alexandridis 2004 — Alexandridis, A., *Die Frauen des römischen Kaiserhauses. Eine Untersuchung ihrer bildlichen Darstellung von Livia bis Iulia Domna*, Mainz am Rhein.

Bieber 1977 — Bieber, M., *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York.

Bol 2011 — Bol, R., *Funde aus Milet. 2. Marmorskulpturen der römischen Kaiserzeit aus Milet. Aufstellungkontext und programatische Aussage*, Berlin.

Bordenache 1964 — Bordenache, G., *Teme e motivi della plastica funeraria d'età romana nella Moesia Inferior (I)*, Dacia N.S. 8, p. 161–176.

Canarache 1967 — Canarache, V., *Le musée d'archéologie Constantza,* Constanța.

Casson 1933 — Casson, S., *The Technique of Early Greek Sculpture*, Oxford.

Kabus-Preisshofen 1989 — Kabus-Preisshofen, R., *Die hellenistische Plastik der Insel Kos*, Berlin.

Kruse 1975 — Kruse, H.-J., *Römische weibliche Gewandstatuen des zweiten Jahrhunderts n. Chr.*, Göttingen.

Linfert 1976 — Linfert, A., *Kunstzentren hellenistischer Zeit. Studien an weiblichen Gewandfiguren*, Weisbanden.

Lippold 1923 — Lippold, G., *Kopien und Umbildungen griechischer Statuen*, München.

Palagia 2003 — Palagia, O., *Did the Greeks use a pointing machine ?*, Bulletin archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques. Antiquité, Archéologie classique 30, p. 55–64.

Palagia 2006 — Palagia, O., *Marble Carving Techniques*, în Palagia, O. (ed.), *Function, Materials, and Techniques in the Archaic and Classical Periods*, New York, p. 243–279.

Rădulescu, Davidescu 1959 — Rădulescu A., Davidescu M.*, Informații asupra unor materiale inedite din Muzeul Regional Constanța*, MCA 5, p. 753–759.

Richter 1950 — Richter, G., *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, New Haven.

Schneider 1999 — Schneider, C., *Die Musengruppe von Milet*, Milesische Forschungen 1, Mainz am Rhein.

Smith 2006 — Smith, R.R.R., *Roman Portrait Statuary from Aphrodisias*, Aphrodisias II, Mainz am Rhein.

A DRAPED FEMALE STATUE FROM THE TUMULAR NECROPOLIS OF HISTRIA

ABSTRACT

The paper presents a recent discovery from the Histrian necropolis. It is a marble statue of small dimensions (height 23.5 cm, width 13.5 cm, depth 10 cm), of which the inferior third has been preserved, until above the knees. Its relevance is given on one hand by the traces of tools, evidence for the using of the pointing process, and on another hand by the statuary type, which enriches the repertoire of the feminine draped statues from Histria. It is a miniature statue probably belonging to the *palliata* type, dating in the 1st–2nd centuries A.D., and which, taken into account the place of discovery, was most probably part of a funerary monument.

Keywords: marble, statue, draped female, tumular necropolis, Histria, pointing process, early Roman period

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Histria, tumular necropolis. Draped female statue (Museum of Histria, inv. no. S 360. Photos: the author): a. frontal view; b. left profile view.

Fig. 2. Histria, tumular necropolis. Draped female statue (Museum of Histria, inv. no. S 360. Photos: the author): a. back view; b. right profile view.

NOTE EPIGRAFICE (VI)*

FLORIAN MATEI-POPESCU**

Rezumat: În această nouă serie a notelor epigrafice, este publicată o inscripţie inedită din colecţiile Muzeului Regiunii Porţilor de Fier, Drobeta Turnu-Severin (nr. 1, un fragment de stelă funerară ridicată de un membru sau un veteran al legiunii V Macedonica sau al legiunii VII Claudia pia fidelis). Este republicată, cu o nouă lectură, o altă inscripţie din colecţiile muzeului mai sus menţionat (nr. 2, un epitaf al unui *centurio regionarius*). Sunt republicate, de asemenea, două inscripţii, una descoperită la Târgu-Mureş (nr. 3, epitaf al unui veteran al *cohors (I) Vbiorum* din Dacia Superior), iar cealaltă descoperită la Tomis, aflată în colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti (nr. 4, un epitaf al unei femei originare din Tios, provincia Pontus et Bithynia).

Cuvinte-cheie: Drobeta, Tomis, Tios, *centurio regionarius*, *cohors I Vbiorum*.

1. O STELĂ FUNERARĂ INEDITĂ DIN COLECŢIILE MUZEULUI REGIUNII PORŢILOR DE FIER, DROBETA TURNU-SEVERIN

În curtea Secţiei de Artă a Muzeului Regiunii Porţilor de Fier din Drobeta Turnu-Severin, se găseşte un fragment de stelă funerară romană de calcar. Acesta a fost încastrat în Cetatea Medievală a Severinului, de unde a fost extras şi adus la muzeu (fig. 1). Se păstrează partea din stânga jos, fiind compus din câmpul inscripţiei şi marginea, la origine probabil decorată sau profilată, dar care a fost îndreptată pentru ca blocul să poată fi reutilizat. De altfel, urmele de mortar de pe suprafaţa monumentului sunt o dovadă clară că monumentul a fost reutilizat ca material de construcţie. Din inscripţia stelei funerare se păstrează ultimele trei rânduri. Fragmentul are următoarele dimensiuni: h – 0,56 m; l – 0,44 m; gr. – 0,34 m; h lit. – 0,07 m.

* Vezi anterior Matei-Popescu 2003–2005; Matei-Popescu 2008–2009; Matei-Popescu 2011; Matei-Popescu 2012; Matei-Popescu 2014a. Pentru lectura critică a manuscrisului, mulţumesc domnilor Constantin C. Petolescu, Alexandru Avram şi Dan Dana.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: florian.matei@gmail.com.

SCIVA, tomul 66, nr. 3–4, Bucureşti, 2015, p. 295–305

Fig. 1. Fragment de stelă funerară, Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta Turnu-Severin.

[- - -]
leg(ionis)·V[Mac(edonicae) vel *II C(laudiae) p(iae) f(idelis)]*
frat[ri - -]
b(ene)[m(erenti) p(osuit)]

Avem de a face cu formula finală a unei inscripții funerare, fiind, astfel, foarte posibil, ca personajul din legiune să fi fost cel care ridică monumentul în memoria fratelui sau a camaradului său. Numele legiunii în care acesta activa (sau activase) este greu de stabilit, ambele restituiri propuse fiind perfect posibile. Totuşi, până în acest moment, sunt cunoscute mai multe inscripții care atestă prezența unor membri ai legiunii V Macedonica la Drobeta[1], în comparație cu inscripțiile care atestă

[1] CIL III 14216[6] = IDR II 41; Bărbulescu 1987, p. 72, nr. 12; Matei-Popescu 2010, p. 71 (am susținut o datare a acestui monument funerar în cursul secolului al II-lea; recent însă au fost aduse argumente, nu însă decisive, pentru o datare în secolul al III-lea, vezi întreaga discuție la Onițiu 2013, p. 382–383, nota 9); IDR II 39; Matei-Popescu 2010, p. 73; IDR II 38 (care datează de la sfârşitul secolului al II-lea, pe baza epitetului *pia constans*, purtat de legiune); IDR II 36 (monument datat în secolul al II-lea, fără alte precizări); IDR II 40. Indiferent de datarea acestor monumente, înainte sau după transferul legiunii V Macedonica la Potaissa, prezența unui număr atât de mare de membri ai acestei legiuni la Drobeta nu a fost niciodată explicat mulțumitor. De ce să fi fost aduse detaşamente de la Troesmis sau de la Potaissa, când ar fi fost mai simplu să se facă apel la legiunile din Moesia Superior sau, eventual, la legiunea XIII Gemina de la Apulum sau, pe timpul lui Traian, la legiunea IIII Flavia Felix de la Berzobia?

prezența unor membri ai legiunii VII Claudia p. f.[2]. Astfel, sunt înclinat să cred că şi personajul de față va fi servit tot în legiunea V Macedonica.

Această observație redeschide discuția privind datarea prezenței unor detaşamente din această legiune la Drobeta: fie în epoca timpurie, Traian – Hadrian, când a participat la construcția podului de peste Dunăre şi, eventual, la alte activități edilitare, legiunea fiind în acel moment cantonată la Troesmis, în Moesia inferior; fie în cursul secolului al III-lea, după ce legiunea fusese mutată în Dacia, la Potaissa.

Fără a avea multe elemente de datare, aş susține, pe baza formularului folosit şi a formei elegante a literelor, că această inscripție ar putea data dintr-o epocă mai timpurie, din prima jumătate a secolului al II-lea.

2. UN *CENTVRIO REGIONARIVS* LA DROBETA ÎN EPOCA LUI TRAIAN

Altar funerar de calcar, descoperit de Alexandru Bărcăcilă în timpul cercetărilor arheologice din zona termelor romane de la Drobeta, având următoarele dimensiuni: h – 1,73 m; l – 0,73 m; gr. – 0,73 m; h lit. 0,11–0,045 m. Marginea din stânga este ruptă de sus până jos, primele litere ale fiecărui rând fiind astfel pierdute. Altarul a fost fără îndoială refolosit în timpul lucrărilor de extindere a termelor din timpul dinastiei Severilor. Lectura inscripției nu a pus niciun fel de dificultate, cu excepția r. 5, citit greşit până acum. M.P. Speidel şi G. Cupcea au atras deja atenția că lectura inscripției, mai ales a r. 5, ar putea fi îmbunătățită[3]. Am revăzut inscripția în curtea Muzeului Regiunii Porților de Fier din Drobeta Turnu-Severin (nr. inv. L, II, 16, fig. 2) şi, cu toate că textul este foarte şters, pot afirma că lectura r. 5, pe care o propun mai jos, este fără dubiu.

Iată textul inscripției şi noua lectură:

Bărcăcilă 1939, p. 153–154, nr. 2 (fotografii); Tudor 1957, p. 242–243, nr. 7; AÉ 1959, 314; Russu 1976 (fotografii şi desen); IDR II 35; Gostar 1980, p. 315–316; ILD 60

D(is) M(anibus)
[C(aio) T]itio C(ai) f(ilio)
[Vi]ctrice(nsi)
[Ia]nuario
5. *[(centurioni)] leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) r(egionario)*
[v]ix(it) ann(os) LVI
[C(aius)] Titius Epipo-
[di]us lib(ertus) et heres
[opt]imo patro-

[2] CIL III 14216[9] = ILS 7150 = IDR II 42.

[3] Speidel 1984, p. 186, nota 8; Cupcea 2009, p. 310–311; Cupcea 2013, p. 349–350; Cupcea 2014, p. 39–40, nr. 5.

10. *[no] b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit)*
[h(ic)] s(itus) e(st)

r. 5: Tudor, AÉ, Russu: *[(centurioni)] leg(ionis) IIII F(laviae) fr(umentario)*; Gostar: *[(centurioni)] leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) (f)r(umentario)*.

Fig. 2. Altarul funerar al unui *centurio regionarius*, Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta Turnu-Severin (inv. nr. L, II, 16, după Russu 1976, p. 50, fig. 1).

Numele legiunii *IIII Flavia Felix* este redat la fel cum apare şi pe ştampilele tegulare din timpul lui Traian: *IIII FF* cu cele două haste interioare ale numeralului mai mici[4]. Aceeaşi formă de redare a numeralului legiunii se întâlneşte şi pe altarul funerar ridicat de centurionul *Iulius Strato* fiicei sale, *Iulia Strata*[5]. Abrevierea *IIII F F* datează din timpul lui Traian, înainte de mutarea legiunii la Singidunum, la începutul domniei lui Hadrian, când a fost adoptată fără excepție abrevierea *IIII FL*. Numele legiunii nu este niciodată abreviat *IIII F*, astfel că lectura *IIII FF* se impune de la sine. În aceste condiții, inscripția datează, fără umbră de îndoială, din timpul domniei lui Traian. Oricum, refolosirea sa, în lucrările de reconstrucție a termelor de la începutul secolului al III-lea, permitea datarea acestui altar funerar în

[4] IDR II 98.

[5] CIL III 14484 = IDR II 34: *D(is) M(anibus) / Iuliae Gratae / fil(iae) Iuli(us) Strato / (centurio) leg(ionis) IIII Fl(aviae) et Aelia / Adaucta / par(entes) fec(erunt)*.

secolul al II-lea. După abrevierea numelui legiunii, rămâne doar litera *R*, care se poate întregi fără probleme *r(egionario)*.

De la Montana, din Moesia inferior, se cunosc câteva inscripții care atestă prezența unor *centuriones regionarii*[6]. M.P. Speidel a legat aceste atestări de *regio Montanensium*, un district atestat epigrafic, aparținând probabil fiscului imperial, având în vedere importantele exploatări miniere din acea zonă[7]. Acest district se întindea până în zona Almus, unde este atestat un alt *centurio regionarius*[8]. De păstrarea ordinii în *regio Montanensium* se ocupa un *centurio regionarius*, aflat în fruntea unui detașament de soldați (*regionarii*)[9], la care se alăturau şi *beneficiarii consularis*[10]. Într-una dintre aceste inscripții, mențiunea *r(egionarius)* apare, la fel ca la Drobeta, după numele legiunii[11].

În aceste condiții, lectura r. 5 al inscripției de la Drobeta este: (*centurioni*) *leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) r(egionario)*. Este astfel posibil ca în timpul lui Traian, înainte de fondarea municipiului de la Drobeta, această zonă să se fi aflat sub supravegherea unor *centuriones regionarii*. Dacă aceasta va fi purtat sau nu numele centrului de la Drobeta (*regio Drobetae* sau *regio Drobetensis*) este însă greu de precizat. Totuşi, ținând cont de importanța strategică, dar mai ales logistică, a zonei Drobeta până la începutul domniei lui Hadrian, principalul punct de trecere spre noua provincie creată de Traian la nord de Dunăre (nu trebuie uitat în acest context că podul construit de Traian peste Dunăre a fost funcțional până la începutul lui Hadrian), existența unei *regio Drobetensis*, aflate sub supravegherea unor *centuriones regionarii*, nu ar fi ceva cu totul neobişnuit.

Din punct de vedere cronologic, după cum am afirmat deja, inscripția aici în discuție datează din perioada premergătoare mutării legiunii IIII Flavia Felix în castrul de la Singidunum. Aşadar, eventuala *regio* din zona Drobeta datează din

---

[6] AÉ 1975, 745 = AÉ 1985, 738 = *Montana* II 39: *[Ap]ollini / Sancto / C(aius) Iulius / Saturni/nus (centurio) / region/arius / ex voto*; CIL III 12371 = *Montana* II 51; CIL III 12380 = *Montana* II 134: *[- - -] / C(aius) Iul(ius) / Sa(t)urn/(i)nus ce(n)/turio r(e)/gionariu(s) / ex voto* (vezi şi *Montana* II 135: *(centurio) / leg(ionis) I Ital(icae) / Sev(erianae)*, Matei-Popescu 2010, p. 104); CIL III 12385 = *Montana* II 59; Speidel 1984.

[7] AÉ 1957, 341. Despre *regio Montanensium*, vezi Rankov 1981.

[8] CIL III 7420; Speidel 1984, p. 186.

[9] *Montana* II 114, r. 5: *[region]arius* (?); *Montana* II 149, r. 3: *[- - -] reg(ionarius)* (?); AÉ 1969/1970, 577 = *Montana* II 53: *Dianae et Ap/ollini sacrum / C(aius) Val(erius) Valens / optio leg(ionis) / XI Cl(audiae) agens / r(egione) Mont[an(ensium)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*; AÉ 1957, 341 = *Montana* II 22: *Dianae Reginae Aurel(ius) / Titus vexill(arius) eq(uitum) leg(ionis) / I Ital(icae) Gordianae a(gens) v(ice) / in reg(ione) Mont(anensium) cu(m) / suis ex voto pos(uit) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

[10] AÉ 1991, 1368 = *Montana* II 95; CGLBI 645 = AÉ 1987, 872 = *Montana* II 19; CGLBI 646 = AÉ 1987, 873 = *Montana* II 35; CGLBI 647 = AÉ 1987, 881 = *Montana* II 57; CIL III 7447 = CGLBI 641 = *Montana* II 56; *Montana* II 49. Vezi și AÉ 1985, 756 = *Montana* II 8, unde *statio* este atestată direct.

[11] CIL III 12371 = *Montana* II 51; Speidel 1984, p. 186: *Dianae / Reginae et Apol/lini pro salute L(ucii) Iuli(i) Statili(i) Se/veri leg(ati) Aug(usti) pr(o) / pr(aetore) et li[bero]rum ei/us Aelius / Artem(i)dorus (centurio) leg(ionis) I Ital(icae) r(egionarius)*; vezi şi Matei-Popescu 2010, p. 100.

primii ani ai stăpânirii romane în Dacia, când structurile romane nu erau încă definitiv fixate. Acest organism, diferit fără îndoială de castrul trupei auxiliare şi de vicusul militar dezvoltat în jurul lui, a fost locul unde s-au aşezat mai mulţi cetăţeni romani, constituind probabil un *conventus civium Romanorum*, baza viitorului *municipium Hadrianum Drobetense*[12]. Dacă *regio* a continuat să funcţioneze şi după domnia lui Hadrian, nu se poate preciza în acest moment. Cred însă că transformările juridice şi administrative profunde de la începutul domniei lui Hadrian (fondarea municipiului şi trecerea castrului şi a trupei auxiliare sub autoritatea guvernatorului Moesiei Superior, cândva între 124 şi 132) au dus probabil şi la desfiinţarea acestui organism.

3. UN VETERAN DIN *COHORS VBIORUM* ÎNTR-O INSCRIPŢIE DE LA TÂRGU-MUREŞ

Fragment de stelă funerară, ruptă în partea de sus, unde se mai păstrează doar colţul din stânga jos al portretului funerar, la dreapta, aproximativ pe jumătate, şi jos – se păstrează însă formula finală a inscripţiei, având următoarele dimensiuni: h – 0,88 m; l – 0,58 m; gr. – 0,21 m; h lit. – 0,06 – 0, 065 m (doar pe primul rând). Monumentul a fost descoperit la Târgu-Mureş, în anul 1950, unde fusese refolosit în zidul bisericii reformate, la baza unui contrafort de pe latura de nord.

Russu 1964, p. 190–192, fig. 7 (fotografie şi desen); AÉ 1967, 406; Ţeposu-Marinescu 1982, p. 123, nr. 84; IDR III/4, 138.

D(is) · [M(anibus)]
M(arcus) · Fabius · [- - -]
vet(eranus) · coh(ortis) · V[bior(um) vix(it) an]-
*nos LX*III *· m[il(itavit) annos XXV]*
5. *fili · P̣(ublius) · Ael(ius) · M[--* ca 7-8 *-- · Ael(ia)]*
Dionysia · P̣(ublius) [Ael(ius) -- ca 7-8 *--]*
P(ublius) · Ael(ius) · Quintu[s · patri pos(uerunt)?]
h(ic) s(itus) e(st).
A+E+L – peste tot ligatură; r. 4, *III* redate mai mic.

Este vorba de o inscripţie funerară ridicată în memoria lui *M. Fabius [---]*, *vet(eranus) coh(ortis) V[---]*, de către copiii acestuia. Pe bună dreptate, I.I. Russu a

[12] Teoria tradiţională considera că originea municipiului de la Drobeta ar trebui căutată în *vicus*-ul militar, dezvoltat pe lângă castrul auxiliar, Ardevan 1998, p. 35, cu bibliografia anterioară. Totuşi, municipalizarea aşezărilor din imediata apropiere a fortificaţiilor legionare (*canabae*) sau auxiliare (*vici* militari) înainte de perioada severică nu este atestată în Imperiul Roman, aşa cum observă şi Ardevan 1998, p. 35: „Convieţuirea unei garnizoane cu o localitate de statut urban reprezintă în secolul II o remarcabilă excepţie”.

observat că inscripția nu ar putea proveni de la Târgu-Mureş, pe teritoriul căruia nu se cunoaşte existența unor urme romane importante, presupunând că a fost adusă de undeva din castrele aflate în apropiere. Întrucât la Cristeşti a staționat *ala I Bosporanorum*[13], iar în castrele din zonă, de la Călugăreni şi Sărățeni, nu se cunoaşte prezența unei cohorte al cărei numeral sau nume să înceapă cu *V*[14], cred că cel mai probabil este vorba de *cohors Vbiorum* de la Odorheiul Secuiesc, transcrisă sub forma *VBIOR*. Lipsa numeralului nu este un impediment, întrucât, pe diplomele militare ale Moesiei inferior, precum şi pe diploma militară a provinciei Dacia inferior din 119–129, unitatea apare simplu *cohors Vbiorum*[15]. Numele cohortei *VIII Raetorum*, care a staționat la Inlăceni[16], va fi fost, fără îndoială, transcris măcar sub forma *VIII RAET*, fiind astfel prea lung.

Având în vedere că toți copiii poartă prenumele şi gentiliciul împăratului Hadrian (*Publius Aelius*), veteranul a fost lăsat la vatră, cel mai probabil, pe timpul acestui împărat, când unitatea este redată simplu *cohors Vbiorum*. Pentru o datare mai timpurie pledează şi forma monumentului, precum şi prezența formulei finale *h(ic) s(itus) e(st)*, care dispare treptat în cursul secolului al II-lea.

De asemenea, este interesant de observat faptul că gentiliciul (imperial) al copiilor şi gentiliciul diferit al tatălui (*Fabius*, deja cetățean probabil încă din momentul recrutării; oricum, sigur cetățean în momentul lăsării la vatră) ar putea indica o căsătorie cu o peregrină.

4. O FEMEIE ORIGINARĂ DIN TIOS LA TOMIS – MNA, inv. L 186

În colecția epigrafică a Muzeului Național de Antichități, aflată la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, se găseşte şi un fragment de stelă funerară (partea inferioară), care poartă o inscripție în limba latină (fig. 3). Deşi a fost găsită undeva în apropiere de Constanța, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi publicată de Grigore Tocilescu încă din anul 1882 (fiind apoi preluată şi în CIL III), inscripția nu şi-a găsit locul în corpusul inscripțiilor tomitane.

Fragment de stelă funerară de calcar, ruptă în partea superioară şi foarte puțin la dreapta şi în partea inferioară, având următoarele dimensiuni: h – 0,45 m; l – 1,10 m; gr. 0,30 m; h lit. – 0,05–0,06 m; stela a fost tăiată pentru a fi refolosită, după cum o demonstrează urmele de prindere.

[13] Petolescu 2002, p. 65–66, nr. 5.

[14] Pentru castrele auxiliare de pe limesul estic şi trupele atestate, vezi în ultimă instanță Matei-Popescu 2014b.

[15] Matei-Popescu 2010, p. 235–236, nr. 42 şi p. 310–313, tabelele cu diplomele militare ale provinciei Moesia inferior până la începutul domniei lui Hadrian; RMD V 374 (Eck, MacDonald, Pangerl 2001, p. 38–42, nr. 3); Petolescu 2002, p. 124–125, nr. 61.

[16] Petolescu 2002, p. 119–120, nr. 54.

Tocilescu 1882, p. 17, nr. 33 (facsimil); CIL III 7570.

[- -]
nata · Ṭ<ị>ọ · Vlp(ii) Fili[ppi?]
fil(ia) uixit · ann(os) · XLIX ·[- - -]
M(arcus) · Aur(elius) · Pretiosus v[ivus ?] (sic)
con(i)ugi pientissime [- - -] (sic)
5. vac. *sepul·ch<r>um eṃ[it - - -]* (sic)

Fig. 3. Fragmentul de stelă funerară a unei femei originare din Tios, descoperit la Tomis, MNA inv. L 186.

Pe primul rând păstrat, primul cuvânt este fără îndoială *NATA*. După punctul despărțitor, se observă hasta unei litere ce pare a fi *I*, dar care păstrează urme din hasta orizontală în partea superioară, fiind astfel litera *T*. Urmează apoi un spațiu mai mare, de cca 5 cm, şi se vede partea inferioară a literei *I* sau *L* (modul de redare a literei este foarte asemănător cu celelalte litere *L* păstrate pe piatră). După aceea se văd urmele unei litere rotunde, fiind fără îndoială vorba de *O*. Urmează un punct de despărțire şi apoi literele se citesc fără probleme. Atrag atenția că şi între literele *V* şi *L* din cuvântul următor este un spațiu tot de cca 5 cm, ceea ce ar confirma ipoteza că între *T* şi *I* nu mai există altă literă, care să fi fost ştearsă. De asemenea, se poate observa că fiecare rând începe cu un cuvânt, fiind astfel exclusă posibilitatea de a considera că grupul de litere *NATA* ar putea aparține unui eventual cognomen (e. g. *Fortunata*). Lectura primelor două cuvinte de pe r. 1 este aşadar: *nata Tio*, alte variante (cum ar fi *Tlo*[17]) fiind, în opinia mea, excluse.

Personajul feminin, al cărui nume nu-l cunoaştem, era aşadar originar din *Tios (Tius) / Tion (Tium)* sau *Tieion*, oraş din provincia Pontus et Bithynia, situat pe coasta sudică a Mării Negre[18]. Fiică a lui *Vlpius Fili[ppus]*, aceasta a locuit la Tomis, împreună cu soțul ei, *M(arcus) Aur(elius) Pr(a)etiosus*, care, având în vedere că nu-şi menționează originea, era probabil tomitan.

[17] *Tlos*, oraş în provincia Lycia et Pamphylia; Brandenstein 1937; Reitzenstein 2014. Este însă foarte puțin probabil ca o persoană originară din această localitate atât de îndepărtată să fi ajuns la Tomis.

[18] Pentru localizare şi diversele versiuni ale numelui oraşului în sursele greco-latine, vezi: Ruge 1936; Wüst 1937; Öztürk 2014, p. 156–157, p. 179, fig. 1 (harta).

Prezența persoanelor originare din Tios la Tomis în epoca romană este bine atestată[19]. Astfel, două personaje din Tios apar printre cei care au ridicat o dedicație Cavalerului Trac, toți cetățeni romani originari din provinciile orientale, care formau probabil un *conventus civium Romanorum*: *Vettius Ponticus n(atus) Tio* și *T. Ailius Pompeius n(atus) Tio*. Monumentul poate fi datat în prima jumătate a secolului al II-lea[20]. În templul lui Sarapis de la Sinope, una dintre dedicații este așezată de Stratonikos, fiul lui Euarestos, care poseda o dublă cetățenie a orașelor Tios și Tomis (Τιανὸς ὁ καὶ Τομείτης)[21]. La această listă o putem adăuga acum și pe fiica lui *Vlpius Fili[ppus]*. Acesta din urmă va fi avut legături comerciale cu metropola Pontului Stâng, legături pe care va fi dorit să le întărească printr-o alianță matrimonială.

Monumentul funerar ar putea data din prima jumătate a secolului al III-lea, după anul 212, având în vedere numele soțului, *M(arcus) Aur(elius) Pr(a)etiosus*.

BIBLIOGRAFIE

Ardevan 1998 — Ardevan, R., *Viața municipală în Dacia romană* (Bibliotheca Historica et Archaelogica Banatica 10), Timișoara.

Avram 1998–2000 — Avram, A., Στρατόνεικος / Εὐαρέστου Τιανὸς / ὁ καὶ Τομείτης, StCl 34–36, p. 137–140.

Bărcăcilă 1939 — Bărcăcilă, A., *Știri noi din preajma Porților de Fier: Drubeta, Transdrubeta, Dierna*, BCMI 32, 102, p. 152–174.

Bărbulescu 1987 — Bărbulescu, M., *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca.

Bordenache 1969 — Bordenache, G., *Sculture greche e romane del Museu Nazionale din Antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto. Elementi achitectonici e decorativi*, București.

Brandenstein 1937 — Brandenstein, W., *Tlos*, RÉ 6 A2, col. 1621–1626.

Cupcea 2009 — Cupcea, G., *Soldiers Missions in* Limes *Provinces.* Frumentarii *in Dacia*, în Țentea, O., Opriș, I.C. (eds.), *Near and Beyond the Roman Frontiers. Proceedings of a Colloquium held in Târgoviște, 16–17 October 2008* (The Centre for Roman Military Studies 5), București, p. 305–314.

Cupcea 2013 — Cupcea, G., *Centurions of the* IIII Flavia *legion in Dacia*, în Stavilă, A., Micle, D., Cîntar, A., Floca, Cr., Forțiu, S. (eds.), *Arheovest I. In memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie. Timișoara, 7 decembrie 2013*, Szeged, p. 343–355.

Cupcea 2014 — Cupcea, G., *Professional Ranks in the Roman Army of Dacia* (BAR IntSer 2681), Oxford.

[19] Öztürk 2014, p. 165–166.

[20] CIL III 7532 = ILS 4069 = ISM II 129; Stoian 1962, p. 70–71, nr. 3. Pentru datare, vezi Bordenache 1969, p. 100–101, nr. 204.

[21] SEG 44, 1021; Avram 1998–2000; Öztürk 2014, p. 165, nota 59 și p. 183, fig. 1 (foto): Διὶ Ἡλίῳ Σαράπιδι / κὲ Εἴσιδι μυριωνύμῳ / Στρατόνεικος / Εὐαρέστου Τιανὸς / ὁ καὶ Τομείτης εὐ/ξάμενος.

Eck, MacDonald, Pangerl 2001 — Eck, W., MacDonald, D., Pangerl, A., *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen*, ActaMN 38/I, p. 27–48.

Gostar 1980 — Gostar, N., *Études épigraphiques IV*, Dacia N.S. 24, p. 307–322.

Matei-Popescu 2003–2005 — Matei-Popescu, F., *Note epigrafice (I)*, SCIVA 54–56, p. 303–312.

Matei-Popescu 2008–2009 — Matei-Popescu, F., *Note epigrafice (II)*, SCIVA 59–60, p. 241–245.

Matei-Popescu 2010 — Matei-Popescu, F., *The Roman Army in Moesia inferior* (Centrul de Studii Militare Romane 7), Bucureşti.

Matei-Popescu 2011 — Matei-Popescu, F., *Note epigrafice (III)*, SCIVA 62, 3–4, p. 265–273.

Matei-Popescu 2012 — Matei-Popescu, F., *Note epigrafice (IV)*, SCIVA 63, 3–4, p. 303–312.

Matei-Popescu 2014a — Matei-Popescu, F., *Note epigrafice (V)*, SCIVA 65, 3–4, p. 337–345.

Matei-Popescu 2014b — Matei-Popescu, F., *Trupele auxiliare pe limesul estic al Daciei. Stadiul problemei*, Angustia 17–18, p. 205–216.

Montana II — Velkov, V., Aleksandrov, G., *Epigrafski pametnici ot Montana i rajona*, Montana, 1994.

Onițiu 2013 — Onițiu, A., *Între război şi pace: monumentele funerare ale militarilor din Dacia romană*, în Stavilă, A., Micle, D., Cîntar, A., Floca, Cr., Forțiu, S. (eds.), *Arheovest I. In memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în arheologie şi istorie. Timişoara, 7 decembrie 2013*, Szeged, p. 381–395.

Öztürk 2014 — Öztürk, B., *Some Observations on* Tianoi *Abroad and the External Relations of Tieion / Tios (Eastern Bithynia)*, în Cojocaru, V., Coşkun, A., Dana, M. (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, p. 155–185.

Petolescu 2002 — Petolescu, C.C., *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti.

Rankov 1981 — Rankov, B., *A Contribution to the Military and Administrative History of Montana*, în Poulter, A.G. (ed.), *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981*, Part 2, Nottingham, p. 40–73.

Reitzenstein 2014 — Reitzenstein, D., *Neue Inschriften aus Tlos: Kronoskult, Agonistik und Euergetismus*, Chiron 44, p. 551–613.

Ruge 1936 — Ruge, W., *Tieion*, RÉ 6 A1, col. 856–862.

Russu 1964 — Russu, I. I., *Materiale epigrafice din estul Daciei*, ActaMN 1, p. 181–195.

Russu 1976 — Russu, I. I., *Titius Ianuarius centurio la Drobeta*, Drobeta 1, p. 47–54.

Speidel 1984 — Speidel, M.P., *Regionarii in Lower Moesia*, ZPE 57, p. 185–188 (= idem, *Roman Army Studies*, II (MAVORS VIII), Stuttgart, 1992, p. 140–144).

Stoian 1962 — Stoian, I., *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, Bucureşti.

Tocilescu 1882 — Tocilescu, G., *Inschriften aus der Dobrudscha*, AEM 6, p. 1–52.

Tudor 1957 — Tudor, D., *Istoria sclavajului în Dacia romană* (Biblioteca istorică 2), Bucureşti.

Țeposu-Marinescu 1982 — Țeposu-Marinescu, L., *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis* (BAR IntSer 128), Oxford.

Wüst 1937 — Wüst, E., *Tios (Tius), Tion (Tium)*, RÉ 6 A2, col. 1411–1412.

EPIGRAPHIC NOTES (VI)

ABSTRACT

1. An unpublished funerary stele from the epigraphic collection of the Museum of the Iron Gates' Region, Drobeta Turnu-Severin.

A fragmentary funerary stele is published here. The monument was raised by a member or a veteran of a Roman legion, brother of the deceased person. The legion could have been *V Macedonica* or *VII Claudia pia fidelis*. Taking into account the important number of the funerary monuments raised in the memory of the members or veterans of the *V Macedonica* legion, it is argued that the unknown person should have been connected with this legion. The monument should be dated in the first half of the second century AD, based on the shape of the stele and of the letters.

2. A *centurio regionarius* at Drobeta during Trajan's reign

A funerary altar is here republished, also from the epigraphic collection of the Museum of the Iron Gates' Region. The monument was raised by a freedman to his master, a *centurio* of the *IIII Flavia Felix* legion, accomodated in the Berzobia fortress during Trajan's reign. It is argued that the reading of the l. 5 should take into consideration that he had been serving as *centurio regionarius* and not as *centurio frumentarius*. This allows a discussion on the status of the Drobeta area during Trajan, before the making of the *municipium Hadrianum Drobetense*.

3. A veteran of the *cohors Vbiorum* on an inscription from Târgu-Mureş

A funerary stele, reused in the walls of the Evangelic Church from Târgu-Mureş, brought there without any doubts from the Eastern Limes of the Dacia Superior province, is republished here. It is argued that deceased veteran should have served in the *cohors (I) Vbiorum*, accomodated in the Odorheiul Secuiesc Roman fort. Based on the names of his children, one can conclude that the veteran was released from duty during Hadrian's reign.

4. A woman originated from Tios at Tomis – MNA, inv. L 186

A fragment of a funerary stele discovered at Tomis by the end of the 19th century and kept in the epigraphic collection of the National Museum of Antiquities ("Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest) is here republished. It is argued that the deceased person is a woman originated from the city of Tios, Pontus et Bithynia province. A short discussion on the presence of the persons originated from Tios at Tomis follows.

Keywords: Drobeta, Tomis, Tios, *centurio regionarius*, *cohors I Vbiorum*.

LIST OF CAPTIONS

REVISTA FUNDAȚIILOR REGALE ȘI ARHEOLOGIA[*]

CĂTĂLIN I. NICOLAE[**]

Rezumat: Articolul își propune să prezinte succint studiile și articolele de arheologie publicate în *Revista Fundațiilor Regale* (RFR) în anii 1934–1947. Etalon al publicațiilor culturale românești interbelice, RFR a oferit arheologiei un spațiu de exprimare insuficient exploatat și o audiență publică mare. Contribuțiile arheologilor români sau străini se încadrează în spiritul epocii, dominat de spectrul războiului, al exceselor politicianiste, al experimentelor economice, al ideologiilor naționaliste și al teoriilor despre rasă. Nu lipsesc contribuțiile pe teme de arheologie, mai mult sau mai puțin argumentate, ale unor oameni din afara breslei. Remarcăm și faptul că spațiul alocat arheologiei în paginile RFR este similar cu cel alocat altor științe – fizica, de exemplu.

Cuvinte-cheie: continuitate, romani, români, istoria arheologiei, război, ideologie.

I. ISTORICUL REVISTEI

În a doua jumătate a anului 1933, Paul Zarifopol (1874–1934)[1] adresa mai multor scriitori și personalități din viața culturală și științifică a timpului o scrisoare-circulară, prin care îi invita să colaboreze la o revistă lunară de literatură, artă și cultură generală, ce urma să apară în curând sub egida Fundațiilor Culturale Regale (fig. 1).

Această nouă publicație avea să urmeze modelul uneia dintre cele mai cunoscute reviste din cultura franceză – *Revue des Deux Mondes* (fig. 2). Ideea nu era nouă, în cei mai bine de o sută de ani de existență a revistei franceze ea servind drept inspirație pentru multe periodice, din toată Europa. *Revue des Deux Mondes* a fost fondată la 1 august 1829[2] de către Pierre de Ségur-Dupéyron și Prosper

[*] Lucrarea a beneficiat de susținere financiară prin proiectul cu titlul „SOCERT. Societatea cunoașterii, dinamism prin cercetare", număr de identificare contract POSDRU/159/1.5/S/132406. Proiectul este cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

[**] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: fotoiavp@gmail.com.

[1] Istoric și critic literar, cu o amplă activitate de publicist, moralist, eseist politic și istoric al civilizației românești.

[2] Inițial, revista se numea *Revue des Deux Mondes, recueil de la politique, de l'administration et des mœurs*.

SCIVA, tomul 66, nr. 3–4, București, 2015, p. 307–327

Maurois, fiind reorganizată[3], începând cu anul 1831, de François Buloz. Urmărind programatic să repună valorile culturii franceze în circuitul universal, revista va avea un profil enciclopedic şi o ţinută intelectuală sobră. Celebritatea revistei a fost adusă însă de colaboratorii literari – Charles Augustin Sainte-Beuve, Victor Hugo, Alfred de Vigny, Alfred de Musset, George Sand, Honoré de Balzac, Alexandre Dumas tatăl[4]. În anul 1934 însă, la data apariţiei *Revistei Fundaţiilor Regale* (RFR), *Revue des Deux Mondes* nu mai avea aceeaşi forţă de la mijlocul şi sfârşitul secolului al XIX-lea, faţă de conţinutul literar de la început revista având un profil preponderent istoric. Fiecare număr al revistei avea un număr fix de pagini, 240, cifră păstrată şi de RFR, cu rare sincope în ultimii ani de viaţă[5].

Deşi *Revue des Deux Mondes* a constituit modelul ales de prima echipă redacţională, *Revista Fundaţiilor Regale* avea să aibă drept sursă de inspiraţie o altă revistă franceză, celebră în epocă. Această revistă era *Nouvelle Revue Française* (fig. 3), întemeiată în anul 1909 de Andre Gidé. Având subtitlul *Revistă lunară de literatură şi critică*, aceasta avea să grupeze în paginile sale o pleiadă strălucită de scriitori, artişti, filosofi, istorici – Andre Gidé, Paul Valéry, Jean Giraudoux, André Malraux, Jean-Paul Sartre, Guillaume Apollinaire, Saint-John Perse, Louis Aragon, Paul Claudel, Robert Desnos, Roger Martin du Gard, Marcel Proust, Antoine de Saint-Exupéry, Romain Rolland, Jean Paulhan şi Alfred Thibaudet[6].

După câteva luni de pregătire, la 1 ianuarie 1934, apare primul număr al RFR, avându-l ca redactor-şef pe Paul Zarifopol, iar ca redactori pe Camil Petrescu (1894–1957)[7] şi Radu Cioculescu (1901–1961)[8]. În mai 1934, Paul Zarifopol moare, fiind înlocuit de Camil Petrescu, care rămâne redactor-şef până în martie 1941. Din aprilie 1941, director/redactor-şef al revistei devine Dumitru Caracostea (1879–1964)[9], iar din decembrie 1941, Ovidiu Papadima (1909–1996)[10] este numit secretar de redacţie. Camil Petrescu revine ca redactor-şef în perioada mai 1944 – august 1945. Din septembrie 1945, apare seria nouă a revistei, sub conducerea

[3] Din anul 1830, revista îşi schimbă numele în *Revue des Deux Mondes. Journal des voyages, de l'administration et des mœurs etc., chez les différens peuples du globe ou archives géographiques et historiques du XIXe siècle ; rédigée par une société de savants, de voyageurs et de littérateurs français et étrangers*.

[4] În anul 1885, revista avea 26.000 de abonaţi.

[5] Apolzan 1983. Majoritatea datelor privind istoricul RFR sunt preluate din lucrarea Mioarei Apolzan, apărută, din păcate, vizibil cenzurată, în anul 1983.

[6] Din anul 1911, editor al revistei devine Gaston Gallimard.

[7] Romancier, dramaturg, nuvelist, poet, doctor în filosofie al Facultăţii de Litere şi Filosofie a Universităţii din Bucureşti, cu o teză despre teatru, intitulată *Modalitatea estetică a teatrului*.

[8] Scriitor, muzicolog, eseist. Deţinut politic, condamnat la 12 ani de închisoare în 1947, moare în penitenciarul de maximă securitate de la Dej.

[9] Critic, istoric literar şi folclorist. Deţinut politic, între anii 1950–1955, în penitenciarul Sighet, fără a fi judecat.

[10] Eseist, istoric literar, folclorist. Bursier Humboldt, lector al catedrei de literatură română la Universitatea din Viena (1940–1941). Deţinut politic în anii 1952–1955.

echipei formate din Alexandru Rosetti (1895–1990)[11], redactor-şef şi Corin Eugeniu Grosu, secretar de redacție.

Transformările profunde ale societății româneşti de după anul 1944 au afectat şi revista, al cărei ultim număr apare în decembrie 1947.

Renunțând la modelul inițial şi preluând ce era mai bun din experiența *Nouvelle Revue Française*, RFR şi-a creat propria tradiție şi a devenit o publicație de nivel european, fiecare număr fiind nu numai o sinteză a valorilor culturii naționale, dar şi un loc unde problemele europene îşi găseau desluşirea.

Finanțată indirect de casa regală, prin fondurile provenite din încasările Loteriei Centrale de Stat, revista este primul proiect publicistic de succes finanțat integral de stat. Stabilitatea materială[12] avea să îi permită să-şi plătească regulat şi substanțial colaboratorii, între care găsim cea mai mare parte a elitei intelectuale interbelice. Printre colaboratorii permanenți ai revistei, începând din anul 1934, s-au numărat Adrian Maniu, Victor Eftimiu, Barbu Brezianu, Richard Hillard, Valeriu Marcu, Mircea Eliade, George Călinescu, Mircea Vulcănescu, Emil Cioran, Petru Comarnescu. Rubrici specializate au fost ținute de Şerban Cioculescu, Ion Igiroşanu (*Cronici franceze*), Radu Cioculescu (*Cavalerul Rozelor*), Constantin Noica (*Anul filosofic*).

Subtitlul revistei a fost, între anii 1934–1945, *Revistă lunară de literatură, artă şi cultură națională*, iar în perioada 1945–1947, *Literatură, Artă, Cultură, Critică generală*.

Scoasă din circuitul cercetării şi accesului public în perioada comunistă, revista avea să sufere o ultimă lovitură în decembrie 1989, când colecția integrală a revistei, elegant legată în piele, piere în incendiul ce a mistuit mare parte din Biblioteca Centrală Universitară din Bucureşti.

II. ARHEOLOGIA ÎN PAGINILE *REVISTEI FUNDAȚIILOR REGALE*

Având de la bun început un spirit enciclopedic, RFR nu putea să nu includă în paginile sale şi studii de arheologie, indiferent de epocă, dar concentrate mai ales asupra spațiului național.

Există totuşi câteva mari teme abordate frecvent, precum şi o unitate tehnică în prezentarea acestor articole. Astfel, deschiderea clară către public a revistei va

[11] Lingvist, scriitor, filolog, istoric al limbii române, membru al Academiei Române înainte şi după 1948.

[12] În anul 1934 a fost înființată Loteria Uniunii Fundațiilor Culturale Regale. Acest tip de loterie, numită loterie anexă, se organiza de către Regia Loteriei de Stat în colaborare cu instituții de asistență publică ori culturale. Convenția dintre Regia Publică a Loteriei de Stat şi Uniunea Fundațiilor Culturale Regale, pentru organizarea unei loterii anexe, a fost aprobată prin Jurnalul Consiliului de Miniştri din 31 august 1934 şi avea o durată de 15 ani. Altă sursă de finanțare au fost primăriile, care erau abonate din oficiu la RFR. În anul 1941, abonamentul pentru instituții şi întreprinderi particulare era de 2.000 lei, față de 480 lei, valoarea abonamentului obişnuit. De asemenea, RFR era scutită de orice taxă poştală.

face ca studiile de arheologie apărute să nu respecte decât rareori canoanele publicării științifice, optându-se pentru o prezentare mai aerisită, eliberată de aspectul mai greoi al notelor şi bibliografiei, la fel cum şi ilustrația beneficiază rareori de prezența unei scări. Considerăm că maniera de abordare este una justă, determinată probabil şi de spațiul limitat acordat, precum şi una care a facilitat buna înțelegere de către publicul larg a problemelor expuse.

Arheologia este prezentă în paginile RFR nu numai prin articole şi studii, ci şi prin recenzii şi prezentări de carte, note prilejuite de un eveniment anume sau scurte notificări la rubrica *Revista revistelor*.

Între notele privitoare la arheologia românească datorate unor oameni din afara breslei, menționăm cele două scurte contribuții ale lui Petru Comarnescu (1905–1970)[13]. Prima dintre ele elogiază activitatea părintelui Constantin Matasă (1878–1971) de la Piatra-Neamț[14], neobosit cercetător al trecutului şi întemeietor al muzeului de arheologie din localitate, colaborator al arheologilor bucureşteni Radu Vulpe, Vladimir Dumitrescu şi Ioan Andrieşescu. A doua aminteşte pe scurt cercetările din Transilvania ale lui Ion Berciu (1904–1986) privind preistoria şi, mai ales, epoca dacică, în special „strălucitoarea viață spirituală a Dacilor"[15].

De o factură diferită de aceste note arheologice sunt articolele lui Barbu Slătineanu (1895–1959)[16], care privesc cercetările din mai multe cetăți bizantine şi medievale şi, în special, ceramica găsită aici. Un prim articol tratează despre descoperirile de la Turnu-Severin, Cetatea Albă şi Enisala[17], în timp ce al doilea se concentrează pe materialele similare de la Cotnari[18]. Ambele articole sunt substanțiale, bogat documentate, bine ilustrate (fig. 4), vădind erudiția autorului, fără însă a fi excesiv de academice şi stufoase, situându-se astfel în nota generală a revistei.

În continuare, vom prezenta, grupate pe câteva teme abordate cu precădere, restul articolelor şi studiilor de arheologie din RFR.

1. Istoria arheologiei

Deşi articolele publicate fac parte din ceea ce numim astăzi istoria arheologiei, aceasta nu constituie o temă distinctă în cadrul RFR. Cu toate acestea, am găsit în revistă informații şi studii încadrabile acestui domeniu al arheologiei.

Astfel, în mai 1942, la împlinirea a 75 de ani de la Expoziția universală de la Paris din anul 1867, este publicat Memoriul lui Alexandru Odobescu, reprezentantul României acolo[19]. În acest memoriu, pe lângă descrierea misiunii sale, Odobescu aminteşte şi de Ambroise Baudry (1838–1906), arhitect francez

[13] Critic literar, eseist, memorialist, jurnalist cultural şi cunoscut anglicist român.
[14] Comarnescu 1940.
[15] Comarnescu 1944.
[16] Arestat de Securitate, moare la 31 octombrie 1959 în spitalul penitenciar Văcăreşti.
[17] Slătineanu 1937.
[18] Slătineanu 1938.
[19] Slăvescu 1942.

care efectuase cercetări arheologice pe teritoriul românesc cu un an înainte[20]. Tot aici, profesorul bucureştean mai scrie: „în timpul şederii mele la Paris, am avut onoarea a comunica Academiei de Inscripțiuni şi Belle-Litere un memoriu asupra antichităților de am găsit la Pietroasa”.

Tot în anul 1942, dar în luna august, avea să apară şi articolul lui Dumitru Tudor[21], un articol programatic de această dată, intitulat *Muzeul istoric regional*. Articolul, depăşind problematica arheologiei, este o pledoarie pentru crearea de muzee regionale, trasând în acelaşi timp liniile de urmat în crearea unor astfel de instituții. Tudor specifică clar care ar trebui să fie criteriile de organizare științifică, şi anume cronologic, tipologic şi regional, precum şi criteriile de organizare cronologică. Din acest punct de vedere, el defineşte şapte secții în cadrul acestor muzee:

– secția preistorică („paleolitic, neolitic, bronz, fier”);

– secția clasică („lucruri romane şi greceşti”);

– secția medievală („material ce se încadrează cronologiceşte între lichidarea oficială a Daciei Romane şi apariția primelor formațiuni politice româneşti din veacul al XIII – al XIV-lea”);

– secția românească veche („va cuprinde material din epoca întemeierii Principatelor, până în mijlocul veacului trecut”);

– secția românească nouă („între epoca lui Cuza Vodă şi timpurile actuale”);

– secția etnografică;

– secția numismatică.

Observăm cu uşurință că aceste linii directoare în organizarea unui muzeu au supraviețuit RFR şi sunt şi astăzi definitorii, în aproape acelaşi format, pentru majoritatea muzeelor româneşti.

Concluzia articolului lui D. Tudor este una actuală şi astăzi: „Muzeul este atelierul istoriei. Din el se cunoaşte evoluția spiritului omenesc, cotiturile istoriei şi se naşte patriotismul. Cărțile de bibliotecă acumulează cunoştințe fără formă şi viață. Lumea din care vin nu se vede decât în muzeu. Cu rolul educativ şi național al muzeelor, s'a făcut multă discuție şi paradă, dar la o realizare practică a lor, pe baze ştiințifice şi sănătoase, nu s'a pornit până acum. Mult timp va trebui să mai treacă? ”

În aceeaşi direcție, a semnalării colecțiilor şi organizării muzeistice, de astă dată din Europa, este şi un articol semnat de Ioan Andrieşescu. Acesta debutează foarte târziu în RFR, abia în august 1943[22], cu puțin timp înainte de moartea sa. Deja bolnav, Andrieşescu publică un articol cuprinzând relatarea călătoriilor sale de studii în Europa, intitulat *Prin muzee de preistorie, arheologie şi artă. Paris, Decemvrie 1938 – Ianuarie 1939*, amintiri ale unor vremuri mai bune pentru el, dar şi pentru țară. În acest articol, Andrieşescu, preistoricianul, ne uimeşte prin dragostea şi buna percepție față de arta sculpturală greacă şi romană, descriindu-ne în principal piesele

[20] Pentru mai multe informații referitoare la cercetările lui Ambroise Baudry în România, vezi Alexandrescu 2011.

[21] Tudor 1942e.

[22] Andrieşescu 1943.

aflate în colecțiile Muzeului Louvre. În mod frecvent, compară piesele de aici cu altele din Gliptoteca de la Copenhaga, pe care a vizitat-o în anul 1928, sau cu piese din Muzeul Capitolin. Observațiile sale se bazează pe o bună cunoaştere a artei clasice, cultivată cu asiduitate, după cum recunoaşte chiar el „originalele acestei arte... le-a contemplat şi studiat… la Dresda, Lipsca şi Berlin, la Florența şi Roma, la Atena şi Roma, la Atena şi Constantinopol, la Viena, München şi Berlin, şi după aproape 20 de ani, la Copenhaga, Stockholm şi Oslo, Mainz şi Colonia".

În acelaşi an, dar în numărul din luna noiembrie[23], numele lui Andrieşescu apare din nou în RFR, de această dată asociat cu cel al lui D. Marmeliuc (1886–1970)[24], care îi dedică studiul său despre Eschil. Legat printr-o veche şi solidă prietenie de Andrieşescu, alături de care a participat la luptele din Primul Război Mondial[25], autorul a dorit cu siguranță să-l bucure şi să-l încurajeze pe acesta, măcinat de mai bine de un an de o boală teribilă care-l țintuia la pat în locuința sa[26].

Ultima apariție legată de I. Andrieşescu în paginile RFR este una tristă pentru arheologia românească. În numărul din februarie 1945[27], Dimitrie Gusti publica discursul său de la Academia Română din data de 22 decembrie 1944, în care anunța trecerea în neființă a academicianului[28] şi făcea elogiul activității sale ştiințifice. În acelaşi an, Academia îi pierdea şi pe Grigore Antipa, Ion Ciurea, Petru Bogdan[29], Constantin Stoicescu[30], Ludovic Mrazec, Francisc Rainer, Liviu Rebreanu, Constantin Orghidan, Mircea Djuvara şi Nicolae Cartojan, plecați cu siguranță într-o lume mai bună decât aceea care i-ar fi aşteptat pe pământul românesc[31].

În septembrie 1944[32], la rubrica *Revista revistelor* este publicată o notă, intitulată *Camille Julian* (sic) *despre Dacii lui Burebista şi Decebal*. Nota este o prezentare a apelului făcut în revista *Geopolitica şi Geoistoria*, an III, nr. 1, martie – aprilie 1944, de către „Comitetul de inițiativă pentru săparea cetăților dace din Munții Streinului şi Frumoasei, din raza Hațegului şi a Orăştiei". Apelul este adresat către „studenții şi elevii chemați să continue desgroparea cetăților – care se cuvine mai ales

---

[23] Marmeliuc 1943.

[24] Bucovinean, istoric literar, folclorist, director al Teatrului Național din Cernăuți, primar al Cernăuțiului, profesor de limba şi literatura elină la universitățile din Cernăuți şi Bucureşti.

[25] O parte a perioadei comune petrecute pe front este descrisă în Marmeliuc, Andrieşescu 1936.

[26] Din păcate, la doar un an de la acest articol, Andrieşescu avea să fie răpus de boală, la numai 56 de ani.

[27] Gusti 1945.

[28] I. Andrieşescu devenise membru corespondent al Academiei Române la 26 mai 1928.

[29] Chimist, doctorat la Berlin, rector al Universității din Iaşi între 1926–1932. Pentru mai multe detalii privind membrii Academiei Române, vezi Rusu 2003.

[30] Jurist, doctorat la Paris, profesor de drept roman la Universitatea din Bucureşti.

[31] Pentru aproape toți există necrologuri în paginile RFR.

[32] *** 1944b. Majoritatea recenziilor sau prezentărilor de carte apărute în RFR nu sunt semnate. Chiar dacă, în anumite cazuri, se poate stabili autorul unui text, am decis să semnalăm prin această convenție grafică materialele nesemnate ca atare în revistă (o practică destul de răspândită în presa culturală a vremii).

de mână studențească să fie puse în lumina lor glorioasă”. Informația este deosebit de interesantă şi, deşi nu am putut afla cine făcea parte din acest comitet de inițiativă, ea aduce date noi în înțelegerea evoluției arheologiei de acum mai bine de 60 de ani. Restul notei cuprinde textul lui Camille Jullian (1859–1933)[33].

Informații de mică amploare pot fi găsite şi în alte articole, ele fiind utile pentru înțelegerea epocii. Astfel, referindu-se la curțile lui Luca Arbore de la Şipote (jud. Iaşi), B. Slătineanu menționează în octombrie 1938: „Am putut constata că actualul proprietar al ruinelor, Petre Vasiliuc, a transportat o imensă cantitate de pământ care se află în locul ruinelor vechii case şi a umplut cu ele o vâlcea, astfel că cea mai mare parte din fragmente şi alte mărturii ale trecutului nostru s’au amestecat şi se află astăzi îngropate la o adâncime de peste 6 m. Totuşi am mai găsit unele fragmente strânse de proprietar care sunt îndeajuns de vorbitoare pentru a ne face o idee despre acest centru”[34].

În aprilie 1942[35], D. Tudor publică o notă despre tezaurul descoperit la Poiana[36], jud. Gorj, amintind de gestul Aretiei G. Tătărăscu, care l-a achiziționat şi ulterior l-a „depus în colecțiile frumosului muzeu regional «Al. Ştefulescu», la Tg. Jiu”.

Din articolul Mariei Golescu[37], din aprilie 1945[38], aflăm despre existența manuscriselor lui Dimitrie Butculescu în arhiva Muzeului Municipal, condus la acea dată de către Dinu V. Rosetti. Aceste manuscrise rămân până astăzi o sursă insuficient exploatată de către cercetătorii istoriei arheologiei româneşti.

O trecere în revistă sumară a istoricului cercetărilor arheologice în Basarabia face şi Radu Vulpe, amintind de cercetările lui Paul Nicorescu, Ceslav Ambrojevici, Nicolae N. Moroşan şi alții[39].

2. Continuitatea de existență

Într-o perioadă dominată de cel de-al Doilea Război Mondial şi consecințele sale în plan teritorial, campania pentru dovedirea atât a continuității de existență a poporului românesc în spațiul carpato-dunăreano-pontic, cât şi a latinității acestui neam, începută cu mulți ani înainte, îşi găseşte loc şi ecou şi în paginile RFR.

Argumentele arheologice sunt folosite în mod obiectiv şi cu eleganță academică, alături de cele de ordin lingvistic sau istoric. Nu o dată, în această luptă, se alătură intelectualilor români şi cei străini.

Articolele sunt destul de numeroase şi, în general, sunt legate de problema Transilvaniei şi de nesfârşita polemică cu vecinii maghiari.

[33] Pentru mai multe informații, vezi şi Andrieşescu 1940.
[34] Slătineanu 1938.
[35] Tudor 1942b.
[36] Ortografiat *Poianu* pe coperta revistei.
[37] Maria Golescu (n. 1897, România – d. 1987, Anglia), studii de istoria artei, bibliotecară a British Information Office din Bucureşti în perioada 1945–1949; deținut politic între anii 1949–1961.
[38] Golescu 1945.
[39] *** 1941.

În decembrie 1943[40], Florea Stănculescu publică nota intitulată *Problema continuității Românilor în Dacia. Patru conferințe la Universitatea Radio, Sibiu, 1943*, în care prezintă inițiativa revistei *Transilvania* de a publica, în biblioteca „Astra", textul conferințelor de la Radio ale lui Constantin Daicoviciu, Emil Petrovici, Ioan Moga şi Radu Vulpe, în domeniile arheologie, filologie, istorie şi etnografie.

Pe bună dreptate, autorul consideră „continuitatea Românilor în Dacia, problemă centrală a istoriografiei naționale..., importanța ei fiind crescută în mod considerabil de înverşunarea cu care vecinii noştrii au contestat-o, punând-o în slujba politicei".

Fără a contesta continuitatea, Alexandru Tzigara-Samurcaş remarcă, în noiembrie 1944[41], faptul că „*Romanitatea României* a fost lozinca sub care, în trecut ca şi în prezent, s'a căutat apropierea de apusul european, făcându-se cauză comună cu la *gran' sorella*, sau cu a noastră *soeur aimée*, în ciuda legăturilor fireşti cu strămoşii naturali ai meleagurilor pe care ne aflăm". Menționăm la acest articol şi prezența unor excelente fotografii[42] ale unor piese din aur şi argint aflate în muzeele din Viena (fig. 5). În acelaşi spirit, într-un alt articol[43], A. Tzigara-Samurcaş găseşte legături între plastica neolitică şi arta populară românească.

În august 1940[44], Ernst Gamillscheg (1887–1971)[45], în traducerea în limba română a articolului său, *Über die Herkunft der Rumänen*, publicat inițial în *Jahrbuch der Preuisschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, aprecia: „Continuitatea Românilor în Regatul de azi e, deci, mai puțin o continuitate de rasă, cât una a spiritului. Forța ce leagă întreaga clădire este limba de circulație comună".

O activitate remarcabilă în această problemă o are D. Tudor, care, în aprilie 1942[46], publică o acidă recenzie la volumul elaborat de András Alföldi, *Bibliographia Pannonica* (BP), apărut la Budapesta, în limbile maghiară şi germană, şi difuzat în toată lumea: „Multe din lucrările scrise în România sunt inserate în BP, frecvent însoțite de o înțepătură. Ele n-au nici'o legătură cu trecutul roman al provinciei de peste Dunăre, măresc numărul de pagini al catalogului şi dau prilej editorului la unele răfuieli pătimaşe şi neştiințifice". În acelaşi cadru, D. Tudor analizează obiectiv legăturile dintre provinciile Pannonia şi Dacia.

---

[40] Stănculescu 1943.

[41] Tzigara-Samurcaş 1944.

[42] Fotografiile sunt grupate la sfârşitul volumului revistei. Adăugăm şi că majoritatea fotografiilor apărute în RFR au legătură cu arheologia sau istoria.

[43] Tzigara-Samurcaş 1945b, p. 371.

[44] Gamillscheg 1940.

[45] Filolog german; membru corespondent străin al Academiei Române (30 mai 1929). A fost profesor de filologie romanică la universitățile din Innsbruck, Berlin, Bucureşti, Tübingen, Zürich şi Saarbrücken; director al Institutului German pentru Ştiințe din Bucureşti, deschis în aprilie 1940. Biografia activității sale în România şi alături de mişcarea legionară rămâne încă un subiect insuficient lămurit. Pentru unele completări, vezi Roman 2009 şi Nastasă-Matei 2014.

[46] Tudor 1942a.

În acelaşi an, dar în luna iunie[47], D. Tudor publică o notă intitulată *Dacia după părăsire în lumina recentelor descoperiri arheologice*. Nota este un comentariu pe marginea articolului publicat de C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în Anuarul Institutului de Studii Clasice de la Cluj, din 1940. Acelaşi articol al lui C. Daicoviciu, publicat de această dată în *Revue de Transylvanie*[48], este comentat la rubrica *Revista revistelor* de un anonim, probabil tot D. Tudor. Concluzia este aceeaşi în ambele cazuri: „...Suntem siguri că nu poate fi vorba de o evacuare totală a Daco-romanilor. Nu este cu putință să se precizeze acum câți au rămas şi câtă vreme s'au putut menține. Totul ne face să credem că numărul lor a fost destul de însemnat şi că au jucat un rol de seamă în formația unei populații române în nordul Dunării".

În acelaşi sens, menționăm şi articolul lui I. Moga din anul 1934[49], în care acesta combate teoriile lui Franco Vellani Dionisi (*Il problema territoriale transilvano*, Nicola Zanichelli Ed., Bologna, 1932), care neagă „originea noastră romană şi continuitatea elementului românesc în Transilvania".

Mariella Coandă, în aprilie 1942[50], în nota intitulată *Continuitatea daco-romană în Carpații Meridionali*, menționează asertiunile lui Guido Landra[51] (autor al lucrării *Il problema della razza in Romania*, editată de Istituto Italo-Romeno di Studii demografici e razziali, Bucureşti, 1942): „Aci poporul continuă să trăiască, de mii de ani..."

În aceeaşi rubrică, *Revista revistelor*, din iulie 1944[52], este comentat articolul lui Sextil Puşcariu, *Continuitatea românilor în lumina cercetărilor mai nouă*, din revista *Geopolitica şi Geoistoria*, an III, nr. 1, martie – aprilie 1944. Articolul lui S. Puşcariu a fost publicat cu ocazia apariției *Atlasului Linguistic Român*, coordonat de acesta. Nota din RFR, anonimă, insistă asupra vechimii limbii române în comparație cu cea maghiară, bazându-se pe fondul slav din română.

În decembrie 1942[53], Ovidiu Drîmba prezintă critic articolul lui Alfredo Schiaffini, *Italienitá nell Europa di Sud-Est*, în care acesta face un adevărat excurs în istoria romană a acestui spațiu, atingând, evident, şi problema continuității. Drîmba este de acord cu expunerea lui Schiaffini, deşi consideră: „argumentația mi se pare puțin cam nesuficientă". Interesant, articolul lui Schiaffini avea să fie publicat în RFR în martie 1943[54], în traducerea lui Sever Pop.

Tot O. Drîmba, în iulie 1944[55], scrie nota intitulată *Prezența Romei în România*, un comentariu de fapt la articolul cu acelaşi nume publicat de profesorul

---

[47] Tudor 1942c.

[48] *Revue de Transylvanie* a publicat, de altfel, numeroase articole pe această temă de-a lungul timpului, unele dintre ele prezentate succint şi în RFR.

[49] *** 1934.

[50] Coandă 1942.

[51] Membru al Institutului italian de cultură de la Bucureşti. Personalitate controversată, de orientare fascistă.

[52] *** 1944a.

[53] Drîmba 1942.

[54] Schiaffini 1943.

[55] Drîmba 1944.

Alexandru Marcu în *El Espãnol*, insistând asupra influenţei majore a culturii latine şi apoi a celei italiene asupra spaţiului românesc.

Cunoscutul cercetător Theodor Capidan publică, în mai 1943[56], studiul intitulat *Simbioza albano-română şi continuitatea românilor în Dacia*. Acesta este un răspuns la studiul profesorului german Georg Städtmuller de la Leipzig, publicat în colecţia *Archivum Europae Centro-Orientalis* de la Budapesta, care face „unele afirmări care nu corespund adevărului ştiinţific". Ideile lui Städtmuller sunt combătute mai ales pe baze lingvistice, concluzia fiind una singură: „ţinuturile apusene, cu prelungire la răsărit dealungul Dunării, reprezintă propriu zis teritoriul, în care elemente băştinaşe, în unire cu populaţiunile româneşti meridionale, au dat naştere la poporul român".

Un alt volum din aceeaşi serie de la Budapesta, apărut în anul 1936, avându-l ca autor pe L. Tamás şi intitulat *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, are drept idee centrală: „limba română s-a format în sudul Dunării şi actualii locuitori de limbă română ai Daciei sunt descendenţii unor emigranţi veniţi din Balcani după secolul al X-lea. Aserţiunea avea să genereze răspunsul lui Alexandru Graur, care, în iunie 1936, publică articolul *Romanizarea Daciei prin colonişti străini*[57], în care afirmă: „Cu toate că în politica actuală drepturile istorice nu mai contează, şi atribuirea unui teritoriu se face după majoritatea populaţiei care-l locueşte, polemica referitoare la continuitatea Românilor în Dacia n'a încetat încă. Savanţii români şi unguri continuă să îngrămădească argumente în scopul dezinteresat al stabilirii adevărului istoric, dar aceste argumente nu sunt totdeauna ferite de influenţa sentimentelor scriitorului".

Acelaşi volum al istoricului maghiar este menţionat şi în articolul lui Constantin I. Andreescu, *Continuitatea românilor în Dacia din nou în discuţie*, apărut în anul 1938[58]. Articolul recenzează favorabil volumul lui Gheorghe I. Brătianu (*Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1937), menţionând şi criticând lucrările lui Iacob Bromberg (*Historical and toponymical Miscellanies on Medieval Dobroudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia*, Byzantion XII, 1937, p. 151–207) şi Pavel Mutafciev (*Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932), fără a face însă apel decât rareori la argumentele arheologiei.

Părăsind spaţiul transilvan, dar păstrând acelaşi sens al demersului, deşi nemenţionat explicit, este şi nota lui Radu Vulpe[59] despre arheologia Basarabiei, amintită deja, în care acesta subliniază asemănările şi unitatea descoperirilor din stânga şi dreapta Prutului.

În fine, referiri la problema continuităţii apar şi în prezentarea unui număr din revista *Arhivele Olteniei*, an 20, 1941[60], unde sunt prezentate date despre cartea

[56] Capidan 1943.
[57] Graur 1936.
[58] Andreescu 1938.
[59] *** 1941.
[60] *** 1935.

lui Girolamo Albrizzi, *L'origine del Danubio*, în care se fac referiri şi la urmele romane din țările române.

Acestea sunt contribuțiile din RFR referitoare la problema continuității de locuire în spațiul românesc. Ele au ca numitor comun discursul elegant, obiectiv, dar şi constanța, integrându-se în spiritul şi practica epocii, dominată totuşi de excese de ambele părți.

3. Politica şi rasismul. Războiul

Din păcate, a fost imposibil şi pentru colaboratorii RFR să se mențină în afara sferei politicii şi mai ales a exagerărilor rasiste. Cu toate acestea, devierile lor sunt departe de producția publicistică a epocii, îngrozitoare uneori, dar totuşi nu pot fi trecute cu vederea (şi nici nu au fost, după anul 1947, uneori cu grave repercusiuni pentru autori).

Poate cel mai trist derapaj este cel prilejuit de aniversarea a 10 ani de la Restaurație, ocazie cu care este tipărit un număr dedicat regelui Carol II, în luna iunie 1940.

Întregul număr este o odă dedicată acestuia, volumul fiind deschis cu o poezie intitulată *Carol II Rege*, semnată de Tudor Arghezi[61].

În cuprinsul numărului sunt prezentate rapoarte de activitate ale tuturor ştiințelor şi artelor, subliniindu-se influența favorabilă şi sprijinul masiv acordat de regele Carol II. Tonul este de multe ori sub limita decenței, exprimând o obediență de neacceptat într-o lume normală, pregătind cumva poate publicul pentru ororile cultului personalității din perioada comunistă.

N.I. Herescu, în articolul *Regele scriitorilor*, este exemplar în acest sens[62]: „L'avenir est à dieu (Victor Hugo). Mâine, fireşte, este al lui Dumnezeu. Dar, astăzi, sufletele şi condeiele noastre sunt ale Regelui. Sub privegherea şi îndrumarea lui, vom arunca azi sămânța în pământul scump şi sfânt al Țării, pentru a aştepta, încrezători, recoltele destinului românesc".

Din păcate, arheologia este şi ea prezentă în acest volum, chiar prin două articole, semnate de Scarlat Lambrino şi C. Daicoviciu.

Primul[63], intitulat *Săpăturile archeologice din ultimii zece ani*, este un bun instrument de evaluare a progresului arheologiei româneşti din spațiul extra-carpatic în perioada 1930–1940, în timp ce al doilea[64], intitulat *Zece ani de activitate archeologică în Dacia Superioară. Carol II Prima Decennalia Felicia 1930–1940*, face acelaşi lucru pentru spațiul transilvan şi bănățean.

Ar fi exagerat să spunem că aceste articole sunt apologetice, fiind, de altfel, mult mai ponderate în aprecieri la adresa lui Carol II decât restul contribuțiilor din acelaşi

[61] Arghezi 1940.
[62] Herescu 1940.
[63] Lambrino 1940.
[64] Daicoviciu 1940.

număr. Cu toate acestea, ele nu fac cinste breslei arheologilor şi considerăm că premerg într-un mod dureros articolele jenante de acelaşi tip din perioada comunistă.

Semnificativ, articolul lui C. Daicoviciu începe astfel: „Strămoşii ce zac în acest pământ Vă văd şi Vă binecuvântă, pietrele Vă simt şi se cutremură de prezenţa Majestăţii Voastre, poporul românesc Vă aclamă cu entuziasm, iar noi, archeologii şi tineretul universitar din Dacia Traiană, ne plecăm frunţile în faţa Majestăţii Voastre, mulţumindu-Vă pentru opera ce o îndepliniţi în această zi....” (discurs rostit la 9 septembrie 1934, cu ocazia deschiderii săpăturilor de la Sarmizegetusa romană).

Politica şi rasismul îşi dau mâna în articolul Mariellei Coandă[65] despre opera lui Guido Landra, autoarea subliniind afirmaţiile acestuia: „Puternicul guvern al lui Antonescu... a scos în valoare din plin România adevărată, aceea a scoborâtorilor lui Traian şi Decebal...”. Sau, mai rău, „Aci poporul continuă să trăiască, de mii de ani, după tradiţiile cu desăvârşire ariene, care rar se pot găsi în alte ţinuturi”.

D. Tudor, răspunzând lui A. Alföldi, constată că „încercarea ce se face are ca scop a justifica anumite situaţii politice şi în acest caz se depăşeşte drumul obiectivităţii istorice”, arătând astfel că nu poate exista obiectivitate în problemele tangente politicii[66]. Articolul lui Alexandru Mironescu din octombrie 1937, intitulat *Homo Sapiens*, face un excurs interesant în evoluţia omului, din care nu lipsesc aprecierile la limită asupra noţiunilor de rasă şi eugenie[67].

Alfred Schiaffini, în acelaşi articol în care agreează ideea continuităţii românilor, aducând în discuţie şi argumentele arheologiei, se exprimă astfel referitor la ocuparea Albaniei de către Italia: „Albania, prin opera Fascismului, a reintrat în comunitatea spirituală a Romei, şi nobilele oraşe dalmate au fost realipite Patriei”[68].

Dinu Adameşteanu, în singura sa contribuţie în RFR[69] – recenzia cărţii lui Ceroni Guglielmo despre monumentele şi viaţa cartierelor Romei –, scrie: „Epoca fascistă a adus un nou ritm de viaţă şi în această prea liniştită Valle Giulia...”

4. Excesele tracomanilor

O altă temă abordată în RFR este legată de excesele tracomanilor, sau, cum îi numeşte Henri H. Stahl în ianuarie 1945[70], *grupul traco-geto-dacic*. Articolul său, *Metode şi moravuri ştiinţifice*, este o critică dură a celor care consideră că limba română este de fapt limba dacă, care de fapt este limba sanscrită şi stă la originea tuturor limbilor europene. Aceste teorii, criticate şi de A. Tzigara-

[65] Coandă 1942.
[66] Tudor 1942a.
[67] Mironescu 1937.
[68] Schiaffini 1943, p. 483.
[69] Adameşteanu 1943.
[70] Stahl 1945.

Samurcaş sau de D. Tudor, au drept reprezentat în epocă mai ales pe Marin Bărbulescu-Dacu (autor al unui volum intitulat *Originea daco-tracă a limbei Române. Vol. I cu un vocabular rumân sanscrit*), ridiculizat în paginile RFR.

Un alt personaj interesant al epocii este colonelul Zagoriț, arheolog amator, care pretindea că a găsit Sarmizegetusa dacică. Teoriile sale fanteziste au fost demontate de cercetările lui C. Daicoviciu şi Marius Moga. D. Tudor prezintă în paginile RFR întreaga problemă[71], conchizând cu privire la ideile lui Zagoriț: „Are şi d-sa o teorie, la care ține cu drag, şi nimic nu-l poate abate pe alt drum, vorba apuseană: j'y suis, j'y reste!"

A. Tzigara-Samurcaş analizează cu multă competență un aşa-zis „cauc dac"[72], aparținând „unui laureat al premiului național, care pe lângă harul poeziei întruneşte şi însuşirile unui subtil şi profund cunoscător al artelor plastice", piesă care-i fusese oferită spre analiză de către posesor ca urmare a articolului privitor la *Supraviețuirile artistice din vremea Dacilor*, apărut tot în RFR[73]. Vasul este prezentat în detaliu, ilustrat prin desene bine realizate, concluzia autorului fiind că ne aflăm în fața unei imitații de epocă modernă. Fără să fie explicit, autorul critică moda colecționării de antichități, de cele mai multe ori cu origini necunoscute, care sunt prezentate publicului ca fiind produse originale ale artei locale – nu întâmplător este menționat şi celebrul caz din epocă al tiarei lui Saitafernes[74].

5. Arheologia spațiului din afara României

Studiile referitoare la arheologia din afara granițelor țării sunt puține şi se rezumă la simple preluări din presa internațională sau la recenzii ale unor lucrări străine în general.

Astfel, sunt de amintit recenzii la lucrările lui Franz Miltner (Sparta) sau Jean-Germain Tricot (Grecia)[75], care se referă mai ales la lumea greacă şi la cea orientală. Problema hitiților[76] şi a populațiilor contemporane învecinate lor[77] este prezentată pe scurt în două note, în care sunt comentate lucrările istoricilor Luciano Laurenzi (*Problemi mediterranei antichissimi: Rodi e l'Asia degli Ittiti*, Nuova Antologia, an 75, fasc. 1630, 16 februarie 1940) şi Albrecht Götze (*Hethiter, Churriter und Assyrer*, Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning, Serie A: Forelesninger XVII, Oslo, 1936). În numărul din ianuarie 1946 sunt prezentate şi noile săpături de la Panticapeum ale profesorului rus M. Kobîlina[78]. Merită

[71] Tudor 1942d.
[72] Tzigara-Samurcaş 1945a.
[73] Tzigara-Samurcaş 1944.
[74] Pentru mai multe detalii despre acest caz, vezi Rieth 1970.
[75] Păunescu-Ulmu 1941.
[76] *** 1937.
[77] *** 1940.
[78] *** 1946a.

menționată şi recenzia volumului lui Alexandru Rosetti despre Grecia[79], în care multe dintre comorile arhitectonice şi arheologice ale antichității greceşti sunt descrise cu spirit erudit şi finețe.

III. STUDIILE CLASICE, NUMISMATICA, ANTROPOLOGIA FIZICĂ

Alături de articolele şi studiile de arheologie, în paginile RFR sunt prezente şi multe articole de studii clasice şi, mai ales, traduceri din autorii antici.

Proporția între literatura latină şi cea greacă este aproape egală în privința numărului de articole – 26 față de 22, spațiul alocat fiind însă în favoarea literaturii greceşti (111 pagini față de 65). Spațiul alocat studiilor clasice reprezintă aproximativ 0,3% din cele peste 37.000 pagini ale colecției RFR. Pentru comparație, merită menționat că literatura maghiară beneficiază de un spațiu şi mai mic, iar cea germană de un spațiu aproximativ egal.

Se remarcă contribuțiile lui Dionisie M. Pippidi, ca şi traducerile lui Tudor Arghezi, Victor Buescu, Radu Hâncu, Constantin I. Niculescu, George Murnu, Ştefan Bezdechi, Constantin Balmuş sau ale aceluiaşi D.M. Pippidi.

Ultimii doi semnează şi mai multe recenzii, între care amintim ediția din Tucidide a lui Mihai Jakotă (discutabilă)[80] sau mai bunele ediții din Eschil şi Cicero, datorate lui Alice Voinescu şi Victor Buescu.

Cel mai tradus autor latin este Horațiu, iar din lumea greacă se bucură de o atenție sporită Eschil şi Aristotel.

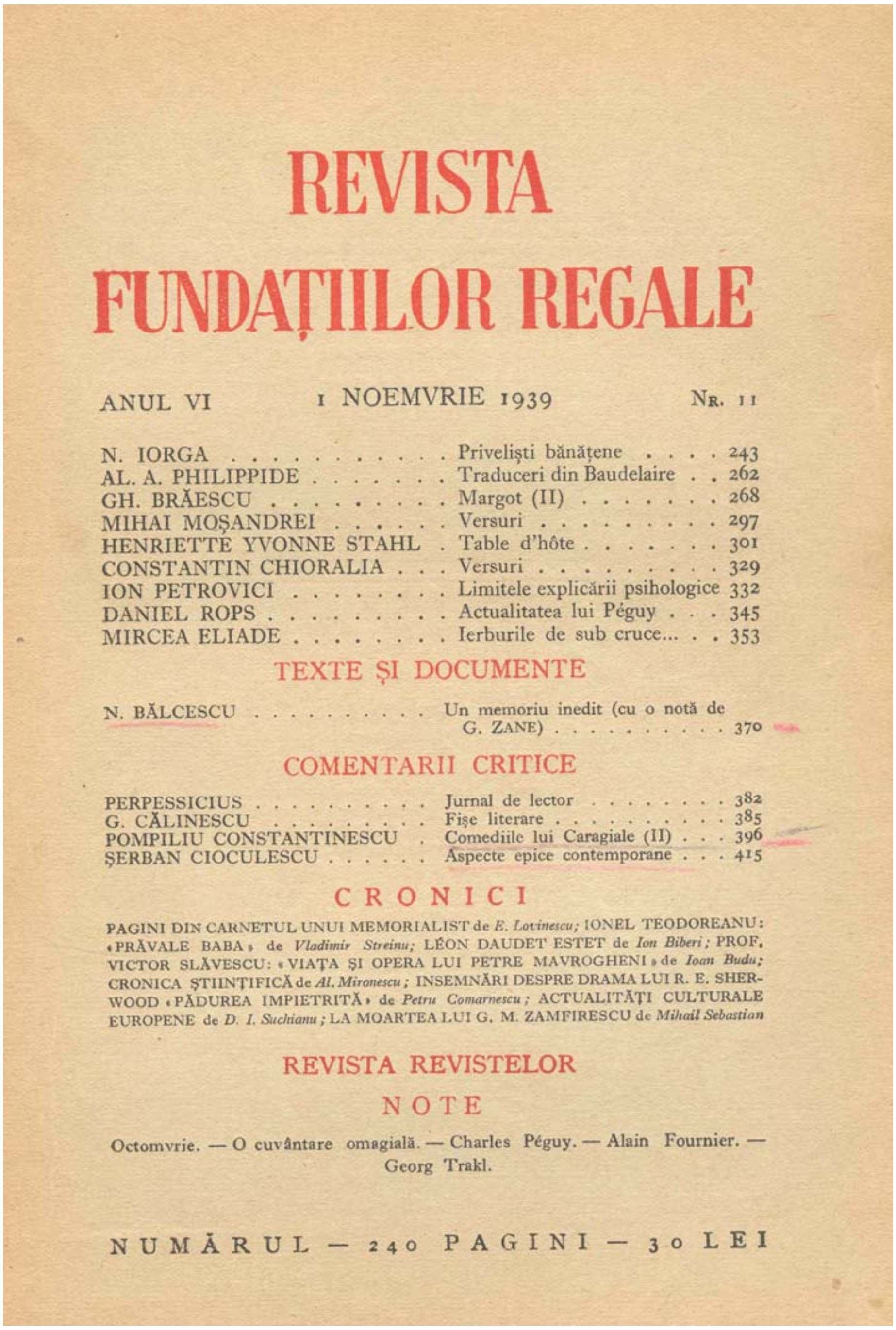
Clasiciştii nu sunt izolați, astfel că, în numărul din octombrie 1946[81], de exemplu, apare informația legată de înființarea, la Londra, a *Virgil Society*, condusă de poetul T.S. Elliot.

Numismatica şi antropologia fizică apar sporadic în paginile RFR. Reținem o scurtă notă, privind articolul părintelui Vitalien Laurent, despre legăturile dintre numismatică şi folclor[82], precum şi contribuția, singulară, privitoare la inaugurarea muzeului de antropologie, înființat de profesorul Francisc Rainer[83].

CONCLUZII

Analiza preliminară a colecției RFR confirmă faptul că aceasta reprezintă o bună sursă de informare privind evoluția arheologiei şi a studiilor clasice în România, insuficient exploatată până în prezent.

[79] Dăianu 1946.
[80] Pippidi 1941.
[81] *** 1946b.
[82] Golescu 1943.
[83] Grosu 1940.

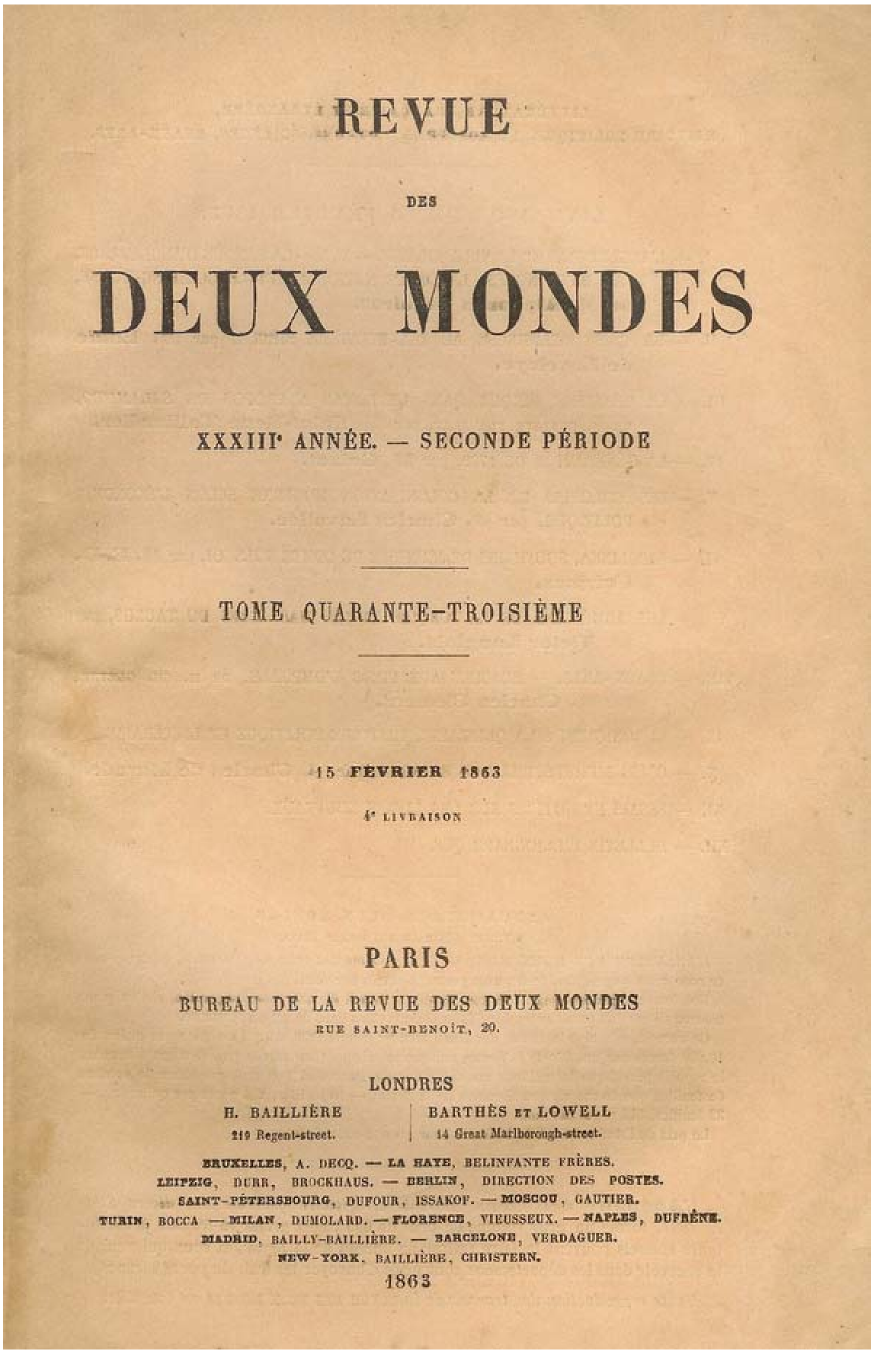

REVISTA FUNDAȚIILOR REGALE

ANUL VI — 1 NOEMVRIE 1939 — NR. 11

NUMĂRUL — 240 PAGINI — 30 LEI

Fig. 1. Coperta *Revistei Fundațiilor Regale*.

REVUE

DES

DEUX MONDES

XXXIIIe ANNÉE. — SECONDE PÉRIODE

TOME QUARANTE-TROISIÈME

15 FÉVRIER 1863

4e LIVRAISON

PARIS

BUREAU DE LA REVUE DES DEUX MONDES

RUE SAINT-BENOÎT, 20.

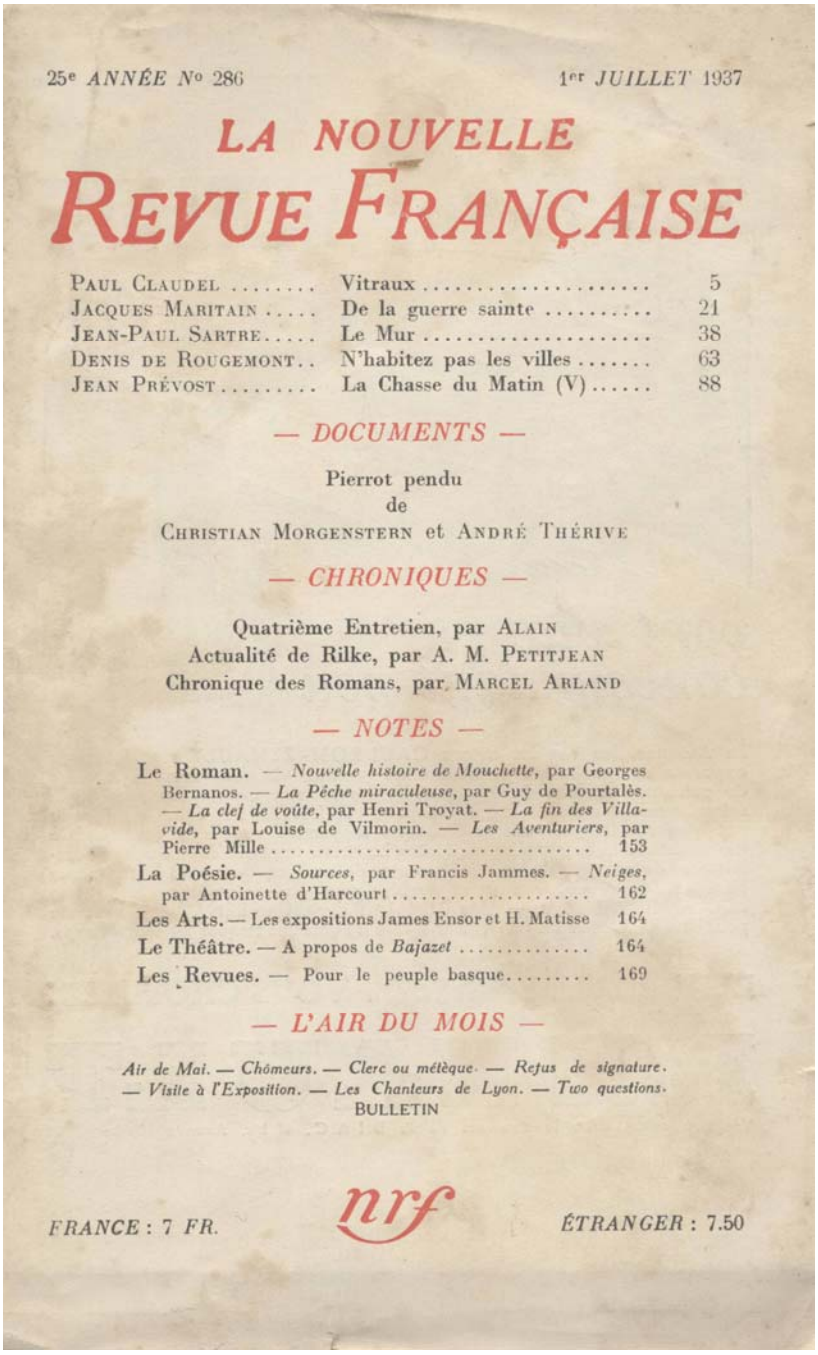
LONDRES

H. BAILLIÈRE, 219 Regent-street. | BARTHÈS ET LOWELL, 14 Great Marlborough-street.

BRUXELLES, A. DECQ. — LA HAYE, BELINFANTE FRÈRES.
LEIPZIG, DURR, BROCKHAUS. — BERLIN, DIRECTION DES POSTES.
SAINT-PÉTERSBOURG, DUFOUR, ISSAKOF. — MOSCOU, GAUTIER.
TURIN, BOCCA — MILAN, DUMOLARD. — FLORENCE, VIEUSSEUX. — NAPLES, DUFRÊNE.
MADRID, BAILLY-BAILLIÈRE. — BARCELONE, VERDAGUER.
NEW-YORK, BAILLIÈRE, CHRISTERN.

1863

Fig. 2. Coperta publicației *Revue des Deux Mondes*.

25e ANNÉE No 286 — 1er JUILLET 1937

LA NOUVELLE
REVUE FRANÇAISE

nrf

FRANCE : 7 FR. — ÉTRANGER : 7.50

Fig. 3. Coperta publicației *Nouvelle Revue Française*.

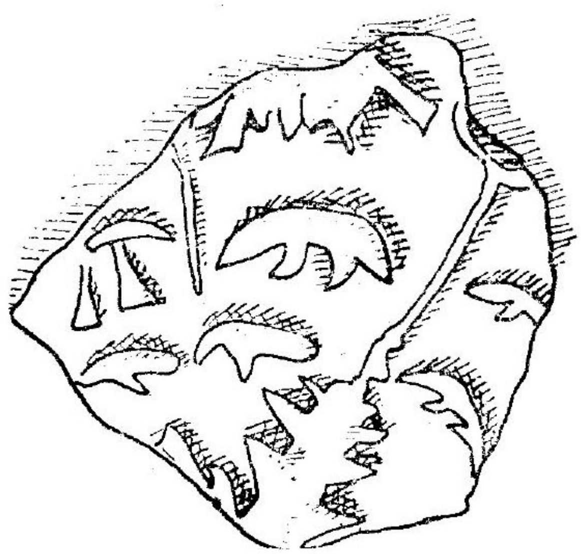

Fig. 4. Fragment ceramic descoperit la Cotnari (după Slătineanu 1938).

Fig. 5. Discuri ornamentate cu aur descoperite la Ţufalău
(după Tzigara-Samurcaş 1944).

Considerată, pe drept cuvânt, cea mai bună revistă culturală românească din perioada interbelică, ea rămâne un model pentru generaţiile viitoare, în pofida unor pagini care nu fac cinste sobrului spirit academic şi enciclopedic promovat de echipa de la Fundaţiile Culturale Regale.

Ceea ce dă unitate paginilor RFR este nu numai constanţa spiritului academic, ci şi destinul ulterior al colaboratorilor revistei, fie că sunt din lumea arheologiei, fie din cea a studiilor clasice.

Acest destin, tragic de cele mai multe ori, trebuie să fie primul imbold în studierea mai amănunţită a paginilor colecţiei RFR.

BIBLIOGRAFIE

*** 1934 — ***, *Revue de Transylvanie, nr. 2*, RFR I, 11, noiembrie, p. 472–476.

*** 1935 — ***, *Arhivele Olteniei*, *ianuarie–aprilie 1935*, RFR II, 6, iunie, p. 717–718.

*** 1937 — ***, *Hitiţii, huriţii şi asirienii*, RFR IV, 5, mai, p. 460.

*** 1940 — ***, *Din preistoria Mediteranei*, RFR VII, 4, aprilie, p. 218.

*** 1941 — ***, *Arheologia Basarabiei*, RFR VIII, 12, decembrie, p. 712.

*** 1944a — ***, *Continuitatea românilor în lumina cercetărilor mai nouă*, RFR XI, 7, iulie, p. 213–215.

*** 1944b — ***, *Camille Jullian despre dacii lui Burebista şi Decebal*, RFR XI, 9, septembrie, p. 693–694.

*** 1946a — ***, *Săpăturile de pe muntele Mithridat*, RFR SN XIII, 1, ianuarie, p. 205–206.

*** 1946b — ***, *Pietas telluris: norma vieţii la Virgiliu şi în zilele noastre*, RFR SN XIII, 10, octombrie, p. 193–194.

Adameşteanu 1943 — Adameşteanu, D., *Recenzie – Ceroni Guglielmo, Roma nel suoi quartieri e nel suburbio*, Roma, Fratelli Palombi 1942, pag. 502, RFR X, 8, august, p. 458–459.

Alexandrescu 2011 — Alexandrescu, C.-G., *Despre un alt fel de „săpături de salvare”: Arhivele arheologiei*, în Măgureanu, D., Măndescu, D., Matei, S. (eds.), *Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th anniversary*, Piteşti, p. 27–32.

Andreescu 1938 — Andreescu, C.I., *Continuitatea românilor în Dacia din nou în discuţie*, RFR V, 1, ianuarie, p. 180–187.

Andrieşescu 1940 — Andrieşescu, I., *Un reprezentant tipic al studiilor de Preistorie şi Antichităţi naţionale: Camille Jullian*, RPAN 2–4, p. 9–37.

Andrieşescu 1943 — Andrieşescu, I., *Prin muzee de preistorie, arheologie şi artă*, RFR X, 8, august, p. 297–305.

Apolzan 1983 — Apolzan, M., *Aspecte de istorie literară. Destinul unei publicaţii: R.F.R.*, Bucureşti.

Arghezi 1940 — Arghezi, T., *Carol II Rege*, RFR VII, 6, iunie, p. 483–484.

Capidan 1943 — Capidan, T., *Simbioza albano-română şi continuitatea românilor în Dacia*, RFR X, 5, mai, p. 243–270.

Coandă 1942 — Coandă, M., *Continuitatea daco-română în Carpaţii Meridionali*, RFR IX, 4, aprilie, p. 224–225.

Comarnescu 1940	Comarnescu, P., *Cercetările Părintelui C. Mătase*, RFR VII, 8, august, p. 475–476.
Comarnescu 1944	Comarnescu, P., *Noile săpături arheologice în Transilvania*, RFR XI, 12, decembrie, p. 700.
Daicoviciu 1940	Daicoviciu, C., *Zece ani de activitate archeologică în Dacia Superioară*, RFR VII, 6, iunie, p. 723–726.
Dăianu 1946	Dăianu, G., *Recenzie Al. Rosetti, Note din Grecia, Bucureşti, 1946*, RFR SN XIII, 10, octombrie, p. 175–176.
Drîmba 1942	Drîmba, O., *Schiaffini şi relaţiile româno-italiene*, RFR IX, 12, decembrie, p.732–733.
Drîmba 1944	Drîmba, O., *Prezenţa Romei în România*, RFR XI, 7, iulie, p. 230–231.
Gamillscheg 1940	Gamillscheg, E., *Despre originea românilor*, RFR VII, 8, august, p. 251–271.
Golescu 1943	Golescu, M., *Prezentare – V. Laurent: Numismatique et folklore*, RFR X, 12, decembrie, p. 698–699.
Golescu 1945	Golescu, M., *Alte icoane de lut*, RFR XII, 4, aprilie, p. 197–204.
Graur 1936	Graur, A., *Romanizarea Daciei prin colonişti streini*, RFR III, 6, iunie, p. 669–671.
Grosu 1940	Grosu, C.E., *Inaugurarea muzeului de antropologie*, RFR VII, 8, august, p. 475.
Gusti 1945	Gusti, D., *La moartea lui N. Cartojan şi I. Andrieşescu*, RFR XII, 2, februarie, p. 389–391.
Herescu 1940	Herescu, N.I., *„Regele scriitorilor”*, RFR VII, 6, iunie, p. 515–525.
Lambrino 1940	Lambrino, S., *Săpăturile archeologice din ultimii 10 ani*, RFR VII, 6, iunie, p. 714–722.
Marmeliuc 1943	Marmeliuc, D., *O dramă războinică a lui Eschyl: Cei şapte împotriva Thebei*, RFR X, 11, noiembrie, p. 379–394.
Marmeliuc, Andrieşescu 1936	Marmeliuc, D., Andrieşescu, I., *Eroului dela Cireşoaia: I. Grămadă – 20 ani dela moartea sa – Omagiu prietenesc şi camaraderesc de Prof. Univ. D. Marmeliuc şi prof. Univ. I. Andrieşescu*, în Colecţia Revistei „Junimea Literară”, Cernăuţi, p. 17–37.
Mironescu 1937	Mironescu, A., *Homo Sapiens*, RFR IV, 10, octombrie, p. 136–155.
Nastasă-Matei 2014	Nastasă-Matei, I., *Relaţiile culturale româno-germane în perioada 1933–1944. Acordurile culturale*, Anuarul Institutului de Istorie „George Bariţiu” din Cluj–Napoca 53, p. 85–95.
Păunescu-Ulmu 1941	Păunescu-Ulmu, T., *Despre vechea Grecie*, RFR VIII, 1, ianuarie, p. 196–199.
Pippidi 1941	Pippidi, D.M., *Un clasic elin în româneşte*, RFR VIII, 12, decembrie, p. 666–675.
Rieth 1970	Rieth, A., *Archaeological fakes*, Praeger, New York.
Roman 2009	Roman, N., *Sub semnul prestigiului. Membrii, colaboratorii şi activitatea ştiinţifică a Institutului pentru Studiul Istoriei Universale în timpul directoratului lui Nicolae Iorga (1937–1940)*, în Tomi, R. (ed.), *Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”. 1937–1948*, Bucureşti, p. 48–76.
Rusu 2003	Rusu, D.N., *Membrii Academiei Române*. Dicţionar, Bucureşti.
Schiaffini 1943	Schiaffini, A., *Latinitatea şi italienitatea în Europa sud-estică*, RFR X, 3, martie, p. 483–499.
Slătineanu 1937	Slătineanu, B., *Contribuţiuni la ceramica bizantină de la Turnu-Severin, Cetatea Albă şi Enisala*, RFR IV, 11, noiembrie, p. 321–340.

Slătineanu 1938	Slătineanu, B., *Ceramica de la Cotnari (I)*, RFR V, 10, octombrie, p. 100–118.
Slăvescu 1942	Slăvescu, V., *Alexandru Odobescu la expoziţia din Paris de la 1867*, RFR IX, 5, mai, p. 396–405.
Stahl 1945	Stahl, H.H., *Metode şi moravuri „ştiinţifice”*, RFR XII, 1, ianuarie, p. 155–165.
Stănculescu 1943	Stănculescu, F., *Problema continuităţii românilor în Dacia. Patru conferinţe la Universitatea Radio, Sibiu, 1943*, RFR X, 12, decembrie, p. 704–705.
Tudor 1942a	Tudor, D., *Dacia şi Pannonia*, RFR IX, 4, aprilie, p. 220–222.
Tudor 1942b	Tudor, D., *Tezaurul dac de la Poiana-Gorj*, RFR IX, 4, aprilie, p. 229–230.
Tudor 1942c	Tudor, D., *Dacia după părăsire în lumina recentelor descoperiri arheologice*, RFR IX, 6, iunie, p. 674–679.
Tudor 1942d	Tudor, D., *Sarmisegetusa lui Decebal*, RFR IX, 6, iunie, p. 715–717.
Tudor 1942e	Tudor, D., *Muzeul istoric regionl*, RFR IX, 8, august, p. 443–446.
Tzigara-Samurcaş 1944	Tzigara-Samurcaş, A., *Supravieţuiri artistice din vremea dacilor*, RFR XI, 11, noiembrie, p. 394–405.
Tzigara-Samurcaş 1945a	Tzigara-Samurcaş, A., *Un original cauc dac?*, RFR XII, 1, ianuarie, p. 143–147.
Tzigara-Samurcaş 1945b	Tzigara-Samurcaş, A., *Vechimea portului ţărănesc*, RFR XII, 2, februarie, p. 371–377.

THE ROYAL FOUNDATIONS JOURNAL AND THE ARCHAEOLOGY

ABSTRACT

The Royal Foundations Journal was the most important cultural journal in the inter-war Romania. Following the models of fellow French journals, it gathered in its pages contributions from the intellectual elite of the era, including contributions from foreign authors and substantial reviews of foreign cultural press. Archaeology was well represented in its pages, although most of the articles and reviews were aimed at the general public, and, in many circumstances, biased by the political and economic situation of the country, as well as by the explosion of nationalistic and racist ideologies widespread in the whole Europe.

Keywords: continuity, Romans, Romanians, history of archaeology, war, ideology.

LIST OF CAPTIONS

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXXIV, 2014)

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

Recolta epigrafică a anului precedent cuprinde un număr apreciabil de contribuţii (nr. 1701–1806):

– privitoare la istoria Daciei romane (nr. 1701–1767) – note bibliografice (nr. 1701–1731); publicaţii de inscripţii inedite sau revizuite (nr. 1732–1763); câteva epigrafe externe privitoare la istoria Daciei (patru noi diplome militare, ajunse probabil în Germania şi aflate în colecţii nemenţionate, nr. 1764–1767).

– privitoare la istoria Scythiei Minore (nr. 1768–1806) – note bibliografice (nr. 1768–1796); publicaţii de inscripţii inedite sau revizuite (nr. 1797–1806).

Reţinem, de asemenea, apariţia a două importante opere epigrafice: actele congresului de epigrafie greacă şi latină de la Berlin din anul 2012 (v. *infra*, nr. 1701), precum şi un nou volum din *L'Année épigraphique* (2011, an apariţie 2014), care reproduce noutăţile epigrafice din *Dacia* (nr. 1060–1099) şi *Moesia Inferior* (Dobrogea; nr. 1120–1146), cele mai multe cuprinse şi în cronica noastră epigrafică pentru anul 2013. Volumul din AÉ pentru anul 2012 a apărut în octombrie 2015.

Inscripţiile din contribuţii publicate în această revistă, precum şi în *Dacia* şi *Pontica* (inscripţiile tomitane urmând a fi prezentate într-un nou volum din seria *Inscriptiones Scytiae Minoris*) vor fi doar consemnate la bibliografia generală[1].

A) **DACIA**
(nr. 1701–1767)

Bibliografie – Generalităţi
(nr. 1701– 1731)

1701. *XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae 27.–31. Augusti MMXII. Akten*, herausgegeben Werner Eck und Peter Funke in Verbindung mit

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

[1] Autorul mulţumeşte colegilor, prof. dr. Alexandru Avram şi dr. Florian Matei-Popescu, pentru lectura acestei cronici, informaţiile bibliografice inaccesibile şi observaţiile lor.

SCIVA, tomul 66, nr. 3–4, Bucureşti, 2015, p. 329–364

Marcus Dohnicht, Klaus Hallof, Matthäus Heil und Manfred G. Schmidt, De Gruyter Berlin/Boston, 2014 [Corpus Inscriptionum Latinarum. Auctarium, series nova, volumen quartum] (v. *infra*, nr. 1723, 1770, 1779, 1784).

1702 (= XXXII, 1553). M. Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, Bucureşti, 2012, 200 p.

Recenzii: L. Petculescu, Dacia N.S. 58, 2014, p. 358–361; C.C. Petolescu, SCIVA 65, 2014, 3–4, p. 188–194.

1703. S.O. Chiş, *Imaginarul funerar în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2014, 344 p. (cu apel la izvoarele epigrafice).

1704. D. Dana, *Onomasticon Thracicum*. *Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 70, Atena), Diffusion Éditions de Bocard, Paris, 2014.

Prima parte a cărții, numerotată cu cifre romane, tratează despre: I. *Historiographie de l'onomastique thrace* (p. XII sqq.), II. *Sources: données anciennes et nouvelles*, III. *L'onomastique thrace* (autorul distinge între *L'aire thrace et pan-thrace,* p. XXV sqq., şi *L'aire dace et «daco-mésienne»*, p. LXVII sqq.). Urmează *Répertoire* (p. 1–413), *Suppléments* (nume fragmentare şi forme acefale; nume nesigure; *signa* şi *supernomina*), *Annexes* (p. 433–457, indici).

1705. A. Diaconescu, *Forurile Sarmizegetusei. O plimbare imaginară prin centrul politico-administrativ al micii Rome de la poalele Retezatului*[2], Cluj-Napoca, 2013 (Bibliotheca Musei Napocensis, XLIV), 214 p. Chiar dacă doar imaginară, îți aduce în minte versurile poetului Horatius (Satire, I, 9): *Ibam forte via sacra, sicut meus est mos / nescio quid meditans nugarum…*

Apel frecvent la sursele epigrafice, cu reconstituiri şi propuneri de amplasare, în spațiile publice, ale micii „efigii" a Romei.

1706. S. Nemeti, *Finding Arcobadara. Essay on the Geography and Administration of Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2014, 180 p.

1707. C.C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*[2], Bucureşti, 2014, 414 p. (vezi seria XXX a acestei cronici, nr. 1429).

1708. I. Piso, R. Varga (eds.), *Trajan und seine Städte. Colloquium Cluj-Napoca 29 September – 2 Oktober 2013*, Cluj-Napoca, 2014; reținem:

– R. Ardevan, *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Les institutions politiques et religieuses*, p. 275–285;

– I. Piso, *Trajansfora. Politische Botschhaft*, p. 255–275;

– F. Mitthof*, Sarmizegetusa? Zu den Varianten eines dakischen Toponyms in den lateinischen und griechischen Quellen*, p. 233–244.

Vezi, de asemenea, *infra*, nr. 1790.

1709. Gh. Popilian, D. Bondoc, *Aşezările daco-romane de la Locusteni*, Craiova, 2014, 274 p.

Grafiţi ceramici (p. 136): pe o urnă funerară, în pasta arsă, s-a zgâriat litera *A* (vezi IDR, II, 161 = ILD, 103); pe un fragment ceramic (p. 257, fig. 57), în pasta crudă: *[V]ḶPIVS* (vezi ILD, 104).

*

1710. E. Bota, V. Voişian, M. Tecar, T. Tecar, *A new fortified Hallstatt settlement discovered at Cluj-Napoca (Preliminary report on the archaeological excavations performed on 1–9 Câmpului Street)*, ActaMN 49/I, 2012, p. 13–58.

Fragment de cărămidă ştampilată (Muzel Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, inv. V 65596), p. 22, pl. 34/2 (foto, desen): *R(es) p(ublica) [N(apocensis)]* (v. *infra*, nr. 1752).

1711. Zs.L. Bordi, A. Popa, *Castrul roman de la Boroşneu Mare: o sută de ani de la prima cercetare arheologică sistematică*, Acta Siculica 2012–2013, p. 261–308.

Reţinem mai întâi ştampilele tegulare apărute în decursul timpului:

– disputatele AL F AL AS (dar ilustraţia foto este obscură);

– fragment cu ştampila [- -]H I BRAC (pl. 27/3–3 a; foto, dar greu vizibilă);

– fragment de ştampilă [- -]Ạ GALL (pl. 32/1, foto; *ala I Claudia Gallorum Capitoniana*; există şi alte propuneri);

– fragment cu ştampila COH III G[- - -] (pl. 32/1, desen; dar ştampila trebuie „răsturnată", pentru ca *sicilicus* de pe numărul de ordine să fie deasupra, nu dedesubt; astfel, ştampila este retrogradă, iar lectura se face de la dreapta spre stânga).

Autorii discută (p. 270, nr. 5) şi inscripţia IDR, III/4, 325 (= AÉ 1974, 564). De fapt, o prezentare a ipotezelor, din care lipsesc şi alte păreri – cea mai probabilă cea a lui F. Matei-Popescu (vezi CEpR, XXX, 2010, nr. 1442). Din păcate, niciuna dintre identificări nu se bazează pe o atestare a trupei propuse în epigrafia (şi implicit armata) Daciei.

1712. (= XXXIII, 1644**)**. S. Cociş, E. Beu-Dachin, *A stamp with the name of Claudius Donitianus* [sic] *Evaresto at Napoca (jud. Cluj / RO)*, în Römisch-Germanisches Zentralmuseum (ed.), *Honesta missione*. *Festschrift für Barbara Pferdehirt*, Mainz, 2014, p. 427–435.

1713. W. Eck, A. Pangerl, *Zwei neue Diplome für die Truppen von Dacia Superior und Dacia Porolissensis*, ZPE 191, 2014, p. 269–277 (v. *infra*, nr. 1766–1767).

1714. A. Diaconescu (with the contributions of D. Bogdan, C. Găzdac, V. Rusu-Bolindeţ, L. Vass, S. Ardeleanu, M. Ardeleanu), *Excavations at "Central Store", Cluj-Napoca*, ActaMN 49/I, 2012, p. 125–176.

Fragment de ştampilă tegulară; p. 131, pl. X/5: COH I [--]; deasupra cifrei, dar continuând spre dreapta, *sicilicus* – prin urmare, cifra *II* este sigură. Autorii o atribuie cohortei *II Hispanorum* (v. *infra*, nr. 1752).

1715. N. Gudea, *Inscriptiones tegularum legionis XIII Geminae.*1. *Tipologia ştampilelor pe ţigle şi cărămizi descoperite în castru*, Apulum 51, 2014, p. 515–560.

1716. R. Haensch, P. Weiß, *Ein schwieriger Weg. Die Straßenbau-inschrift des M. Valerius Lollianus aus Byllis*, Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Römische Abteilung (Bullettino dell'Istituto Archeologico Germanico. Sezione Romana) 118, 2012, p. 435–454.

1717. F. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare pe limesul estic al Daciei. Stadiul problemei*, Angustia 14–15, 2014, p. 205–216.

Discuție asupra materialului tegular descoperit în castre (trupe din Dacia Superior şi Dacia Inferior); prezența concomitentă a ştampilelelor a două sau trei unități diferite subliniază întrajutorarea şi efortul concentrat pentru realizarea sistemului defensiv al Daciei.

1718. C. Onofrei, *The Jews in Roman Dacia. A Review of the Epigraphic and Archaeological Data*, EphemNap 24, 2014, p. 221–235.

Vezi şi N. Gudea, *Evreii în provinciile dacice, 106–275 p.Ch.*, EphemNap 9–10, 1999–2000, p. 179–208.

1719. C.C. Petolescu, *Noi contribuții epigrafice privitoare la organizarea militară şi administrativă a Daciei romane*, în D. Măndescu (ed.), *Influențe, contacte şi schimburi culturale între civilizațiile spațiului carpato-dunărean, din preistorie până în antichitate*. Lucrările colocviului național desfăşurat la Cumpăna, 2–4 octombrie 2013, Piteşti, 2014, p. 140–162.

1720. C.C. Petolescu, *Notes prosopographiques* (VII), Dacia N.S. 58, 2014, p. 293–302.

1721. C.C. Petolescu, *P. Cassius Regalianus. Un urmaş al lui Decebal pe tronul Cezarilor*, Muzeul Oltului 2, 2012, p. 93–100.

1722. I. Piso, *Zum Judenkrieg des Q. Marcius Turbo*, ZPE 187, 2013, p. 255–262.

1723. I. Piso, O. Țentea, *Die palmyrenischen Truppen in Dakien. Monumente und Offentlichkeit*, în *XIV Congressus Epigraphiae Graecae et Latinae* (v. *supra*, nr. 1701), p. 479–480.

1724. I. Piso, *Sur le statut municipal de Potaissa,* în S. Cociş (ed.), *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca, 2014, p. 69–75.

Vezi lectura ameliorată a inscripției CIL III, 913 (= 7689) (v. *infra*, nr. 1738), urmată de o savantă discuție. Autorul se străduie să desfiinţeze informația lui Ulpian: *et Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*. Septimiu Sever nu ar fi creat o *colonia* la Potaissa; aceasta s-a întâmplat mai târziu, prin promovarea municipiului severian la treapta de *colonia*: „La promotion au rang colonial pourrait survenir n'importe quand entre Caracalla et Gallien" (p. 73).

1725. I. Piso, *Zur Reform des Gallienus anläßlich zweier neur Inschriften von Potaissa*, Tyche 29, 2014, p. 126–146, fig. 1–2 (fotografii, desene) (v. *infra*, nr. 1736–1737).

1726. I. Piso, *Studia Porolissensia III*, ActaMP 35, 2013, p. 159–180 (v. *infra*, nr. 1748–1751, 1753–1755, 1757).

1727. I. Piso, *Studia Porolissensia IV*, Revista Bistriței 27, 2013, p. 39–51.

Inscripții inedite sau revizuite din Dacia Porolissensis: opt inscripții de la Potaissa (primele şase zidite în biserica din Luncani), una de la Napoca, două de la Gherla şi trei de la Ilişua (v. *infra*, nr. 1739–1747, 1756, 1758–1761).

1728. V. Rusu-Bolindeț, M.C. Popescu, *Roman Remains discovered in the North-Eastern Area of the Napoca. The Rescue Excavations at 29 Regele Ferdinand St.*, ActaMN 49/I, 2012, p. 229–282 (v. *infra*, nr. 1752).

1729. Cs. Szantó, *Notes on a new salariarius from Apulum. Notă asupra unui nou salariarius la Apulum*, Apulum 51, 2014, p. 533–544 (v. *infra*, nr. 1734–1735).

Vezi în această privință şi studiul lui C. Méa, *Le salariarius. Un contractuel de l'armée* romaine, ZPE 181, 2012, p. 207–213.

1730. A. Szabó, *Interprex Dacorum–Commentarioli ad RIU 590*, EphemNap 24, 2014, p. 153–156.

1731. R. Wiegels, *Zwei gestempelte Silberbarren und die Spaetantiken Goldbarren aus Siebenbuergen*, München, 2014, 95 p. (p. 73–88: Abb. 1–32), Autorul discută şi piesele de la Crasna (IGLR, 431) şi Feldioara (IGLR, 432).

De remarcat pe un lingou de la Feldioara (b), pe una dintre ştampile, numele *[Pr]icopius*, care poate fi înregistrat printre numele „străromâne" (Pricopie).

Inscripții recent descoperite sau revizuite
(nr. 1732–1763)

1732. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. Inscripția privind templul zeilor palmyreni. Lectura inscripției publicate de I. Piso şi O. Țentea, Dacia N.S. 55, 2011, p. 116–117, nr. 2, fig. 4 (foto, fragmente) – 5 (desen, reconstituirea textului inscripției) a fost reprodusă în cronica noastră epigrafică, seria XXXI, nr. 1521. Cu prilejul Congresului de epigrafie din anul 2012 (v. *supra*, nr. 1701), autorii au propus o lectură ameliorată:

[Deo So]li inv[icto Belo? - - -]
Mal[a]gbel(i) Hie[ribolo deis Palmyrenis?]
[p]ro salute d(omini) [n(ostri) Imperatoris Ca]ẹṣ[aris]
[M(arci) A]urelli[i] S[everi Alexandri P]ii Fel[i]cis
[Aug(usti) I]ụl[iae Mameae Aug(ustae) totiusque d]omus eius
[- - - - - - - - - - - sacerdos eorun]dem
[numinum - - - - -] pec[unia] sua fe[c(it)].

1733. MICIA. Bază de statuie de augit-andezit (cariera de la Uroiu), descoperită în anul 1862. Dimensiuni: înălțimea 0,95 m, lățimea 0,37 m. Inscripția era gravată pe fața

principală, continuând pe latura dreaptă cu numele trupelor dedicante. După C. Torma, inscripţia ar fi fost transportată la Cluj; acum dispărută. Lectura fiind foarte dificilă, Th. Mommsen a solicitat un *ectypum*, după care a reconstituit lectura; ediţia din CIL III a stat la baza studiilor ulterioare dedicate acestei inscripţii.

K. Torma, în ErdMúz 2, 1861–1863 (Cluj, 1863), p. 133 sqq.; M.J. Ackner, F. Müller, *Die römischen Inscrrifriten in Dacien*, Viena, 1865, nr. 896; CIL, III, 1343; studiu istoric: N. Gostar, *O stare de alarmă pe graniţa de vest a Daciei*, AnŞUIaşi 14, 1968, p. 96 (vezi şi N. Gostar, ActaMN 6, 1969, p. 498; N. Gostar, Germania 50, 1972, p. 244); C.C. Petolescu, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, Köln, 1977, p. 370; AÉ, 1977, 705; IDR, III/3, 77. Nouă discuţie: I. Piso, *L'aigle en argent de Micia*, SAA 20, 2014, p. 219–229.

Întrucât textul inscripţiei se găseşte „reconstituit" în IDR, vom interveni numai pentru a pune în evidenţă noile propuneri de lectură. Torma citea în r. 7 *basilicam alae Commagenorum*, din care am reţinut *(loc. cit.)* doar sugestia privind un posibil edificiu militar din castru: *bas(ilicam) al(ae) Cam(pagonum) sub cur(a) Iul(ii) Teret[ia]n[i] pr(a)ef(ecti) eq(uitum) s(upra) s(criptorum)* etc. De curând, uzând de o analogie recentă, I. Piso propune o lectură verosimilă: astfel, în r. 6, literele /CVIL / / / DEP, par a fi *[a]quil[am arg]ẹṇ[t(eam)?]*, iar la începutul r. 7 /O·BAS – *[cum] bas[i](?)*. Întregirea cu menţiunea simbolului iovian se bazează pe o descoperire de la Apulum (vezi AÉ, 2007, 1199; CEpR, XXIX, 2009, nr. 1382): inscripţia unui primipil al legiunii XIII Gemina, care *tetrastylum fecit et aquilam argenteam posuit.* Inscripţia de la Micia datează din intervalul 198–209.

Trupele menţionate erau steaguri de călăreţi din mai multe unităţi, identificate parţial de autorii citaţi în *lemma*; trupa din r. 15 poate să fie *[coh(ors) III Camp]ẹstr[is]*, deoarece la Drobeta staţiona deja altă trupă (vezi ILD, 53).

1734. APVLVM. Altar, probabil de marmură. Dimensiuni nemenţionate; se indică numai mărimea câmpului epigrafic: 55 × 51 cm, precum şi înălţimea literelor: 4 cm.

R. Ciobanu, G. Bounegru, *Între util şi estetic. Scrisul la Apulum*, Alba Iulia, 2012, p. 41–42, nr. 19.

Nem(esi) Reg(inae) sacr(um),
pro salute impp(eratorum) nn(ostrorum)
M(arcus) Vibius Verinus,
evocatus leg(ionis)
5 *XIII Ge(minae), et Qu(i)n(tus)*
Val(erius) Felicianus,
salariarius,
fecerunt

R. 1, editorii întregesc (eronat) *sacr(ae)*; – 3 VERINVS, litera *S* este mai mică; QV(I)N, litera pare totuşi să existe, dar mai mică; – 6 FELICIANVS, ultimele două litere iarăşi mai mici; – 7 SALARIARIVS este întreg (litera *V* mai mică) (prin urmare, completarea *t(estamento) f(ieri)* este inoportună). Vezi şi inscripţia următoare.

1735. APVLVM. Statuetă de marmură (?) reprezentând pe Nemesis; lângă piciorul drept, grifonul (acefal). Dimensiuni neindicate. Pe bază, inscripţia; câmpul epigrafic 23 × 4 cm, litere înalte de 4 cm.

R. Ciobanu, G. Bounegru, *Între util şi estetic. Scrisul la Apulum*, Alba Iulia, 2012, p. 44 (v. *supra*, nr. 1734).

M(arcus) Vibius Verinus, evoc(atus)
Q(uintus) Vale(rius) Felicianus, sala(riarius)

Cele două inscripţii au stârnit de curând interesul lui Cs. Szantó (v. *supra*, nr. 1729). Autorul combate opinia exprimată de D. Benea, în articolul *Câteva observaţii privind depozitul de sare de la Apulum* (Apulum 50, 2013, p. 119–126), după care *salariarius* ar fi o „funcţie administrativă civilă în conducerea unui depozit de sare". În realitate, *salariarius* era un angajat civil în armată, plătit cu un *salarium* (spre deosebire de militari, care primeau *stipendium*); vezi A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*[2] (ed. B. Dobson), Köln – Graz, 1967, p. 77). În Dacia mai este cunoscut un *salariarius* într-o inscripţie de la Sarmizegetusa (CIL, III, 7926 = IDR, III/2, 285). În această privinţă, vezi şi inscripţia lui M. Ulpius Celerinus de la Brigetio, *salariarius leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis) Antoni(nianae)* (CIL, III, 10988 = RIU, 2, 422 = IDRE, II, 272), *interprex Dacorum* (L. Barkóczi, ArchÉrt. 5–6, 1944–1945, p. 184–192; preluată: AÉ, 1947, p. 35; comentată de I.I. Russu, AIIN 11, 1946–1947, p. 403–412; vezi şi RIU 2, 590 şi IDRE, II, 273, cu bibliografie); v. şi *supra*, nr. 1729. Despre *evocatus legionis*: A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*[2] (ed. B. Dobson), Köln – Graz, 1967, p. 77.

1736. POTAISSA. Bază din conglomerat calcaros, cu o uşoară adâncitură în partea superioară. Dimensiuni: 1,08 × 0,63 × 0,43 m. Câmpul inscripţiei: 0,51 × 0,51 m; litere înalte de 4–5 cm. Muzeul Turda; inv. 17092.

M. Bărbulescu, *Inscripţiile din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, Bucureşti, 2012, p. 186–188, nr. 22, fig. 85–86 (foto, desen); vezi I. Piso, Tyche 29, 2014, p. 126–146, fig. 1–2 (v. *supra*, nr. 1725).

Fortunae
pro salute d(omini) n(ostri) Imp(eratoris)
⟦[Ae]ṃIilii) Ạ[e]ṃ[i]ḷịạṇị Ạụg(usti)⟧
M(arcus) Publicianus Rhẹsuṣ
praef(ectus) alae Bat(avorum) (milliariae) a-
gens vice praef(ecti) leg(ionis).

1737. POTAISSA. Bază din conglomerat calcaros, cu o uşoară adâncitură în partea superioară. Dimensiuni: 1,03 × 0,57 × 0,47 m. Câmpul inscripţiei: 0,62 × 0,47 m; litere îngrijite, dar afectate de consistenţa neomogenă a pietrei, înalte de 4–5 cm. Muzeul Turda; inv. 17093.

M. Bărbulescu, *Inscripţiile din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, Bucureşti, 2012 (vezi nr. precedent), p. 188–191, nr. 23, fig. 87–88 (foto, desen); vezi I. Piso, Tyche 29, 2014, p. 126–146, fig. 1–2 (v. *supra*, nr. 1725).

Aesculapio et Hygiae
pro salute d(omini) n(ostri) Imp(eratoris)
⟦L. Ạẹm(ilii) Ạẹṃịl[i]ạ[ni) Ạug(usti)⟧-
M(arcus) Publicianus Rhes-

5 *u{u}s praef(ectus) alae Bat(avorum) (milliariae)*
agens vice praef(ecti) leg(ionis).

Întregirea din r. 3 aparține lui I. Piso. *M. Aemilius Aemilianus*, guvernator al provinciei Moesia Superior (B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1984, I, col. 129, nr. 56), a fost proclamat împărat de soldați prin iulie – august 253; dar peste scurt timp (septembrie – octombrie același an) a fost asasinat de soldați la Spoletum (K. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2], Darmstadt, 1996, p. 212). Concomitent, în Noricum și Raetia era proclamat P. Licinius Valerianus (K. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Gundzüge einer römischen Kaisercgronologie*[2], Darmstadt, 1996, p. 214), care și-a asociat la putere pe fiul său P. Licinius Egnatius Gallieus.

În CEpR, XXXII, 2012, nr. 1578–1579 (SCIVA 64, 2013, 3–4, p. 377–378), am propus, ipotetic, a integra în r. 3 ale celor două inscripții numele unui uzurpator din timpul împăratului Gallienus: *[[Re]]g [[alianus Aug(ustus)]]* sau chiar *[[In]]g[[enuus Aug(ustus)]]* (despre aceștia, vezi biografiile din *Historia Augusta*; vezi și D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2], Darmstadt, 1996, p. 223–224).

1738. POTAISSA. Altar sau bază de statuie din conglomerat calcaros. Dimensiuni: 1,05 × 0,75 × 0,75 m. Literele descresc în înălțime, de la 6,5 la 5 cm. Ligaturi. Publicată în CIL III, 913 (= 7689); mult timp dispărută; redescoperită recent și intrată în lapidariul Muzeului din Turda. Revizuită:

I. Piso, în *Gedenkschrift Kurt Horedti*, Cluj-Napoca, 2014, p. 69–75 (v. *supra*, nr. 1724).

[- – - - -]
[.? Cla]u(dius) Hiero lib(rarius)
[leg(ionis) V] M(acedonicae) Anton(inianae)
[dec(urio) ?] mun(icipii) S(eptimii) Pot(aissensis) ẹṭ Ạ[..]
5 *[Sa]bina coniux ei[us]*
[et] fili(i) Claud(ia) Sabina
[et A]ụgusta ẹt Claud(ius)
[.....]us fịliorum
[pro sal(ute)] sua vota re[t(ulerunt ?)]
10 *[iube ?]nt[e deo ?]*

Supranumele legiunii permite datarea inscripției pe timpul lui Caracalla, între anii 212–217.

1739. Fus de coloană de calcar descoperit în anul 2008 în curtea comandamentului *(principia)* castrului legionar de la Potaissa. Dimensiuni: î = 0,70 m, diam = 0,48 m.

M. Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, București, 2012, p. 56–8, nr, 2; I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 43, nr. 7, fig. 7 a–b (foto, desen).

M. Bărbulescu propune lectura: [PRO SAL(ute) IMPP(eratorum)] / [L(ucii) SEPTIMI] / SEV(eri) [ET M(arci) AVR(eli)] / ANTO[NINI] / AVGG(ustorum). Piso

obiectează că acest text ar fi ocupat toată circumferința fusului; noua lectură are în vedere un text „prescurtat”:

[- - - - -]
[pro sal(ute) Impp(eratorum)]
Sev[ri et]
Anto[nini]
5 *Augg(ustorum) [nn(ostrorum)].*

Inscripția datează de dinainte de conferirea titlului de *Augustus* lui Geta.

1740. POTAISSA. Altar votiv sau bază de statuie de gresie, cu coronament şi plintă profilată; coronamentul este decorat cu un fronton triunghiular, având în interior motive vegetale şi acrotere. Monumentul a fost descoperit, în anul 1859, în Valea Sandului. Dimensiuni: 0,55 × 0,26 × 0,24 m. După ce a trecut prin diferite colecții (I. Téglás, apoi O. Greceanu, la Bălteni), în prezent se află la Institutul de Arheologie din Bucureşti.

C. Torma, ArchKözl 3, 1863, p. 145, nr. 5; CIL, III, 879; E. Bujor, Apulum 6, 1967, p. 184–185, nr. 1; AÉ, 1967, 196; CIMRM, II, 1931; ILD, 506; I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 44, nr. 8, fig. 8 a–b (foto, desen inscripție) (revizuire, r. 4, în special supranumele imperial).

Invic(t)o
Aur(elius) Mon-
tanus mil(es)
leg(ionis) V M(acedonicae) Gor(dianae)
5 *l(ibens) p(osuit).*

1741–1746. POTAISSA. Şase monumente zidite în biserica din Luncani (jud. Cluj); editorul ne asigură că toate provin de la Potaissa.

1741. Monument transformat în bloc de construcție şi utilizat la zidul bisericii din Luncani (jud. Cluj). Dimensiuni neînregistrate.

I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 39–40, fig. 1 a–b (foto, desen).

Τύχῃ ἀγαθ(ῇ)
Ἀσινα εὐ[χὴν]
[ἀνέθηκεν?]
4 [- - - - - - -]

Numele *Asina* pare asigurat (editorul citează: I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965, p. 24, 225; H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim – Zürich – New York, 1994, p. 296).

1742. Monument funerar (calcar) transformat în bloc de construcție şi utilizat la zidul bisericii din Luncani. Dimensiuni: 0,44 × 0,86 m. Litere înalte de 6 cm.

I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 39–40, fig. 1 a–b (foto, desen).

[- - - - - -]
[- - - leg(ionis) V]
[M(acedonicae)] vix(it) an(nis) L[.?]
[A]urel(ius) Muc-
atra vet(eranus) leg(ionis)
s(upra) s(criptae) heres f(aciendum) [c(uravit)].

1743. Fragment de piatră funerară romană, transformat (fasonat) în bloc de construcție şi utilizat în zidul bisericii din Luncani. Dimensiuni: 44 × 36 cm. Litere înalte de 7 cm; în primul rând, *sicilicus* pe *V*.

I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 41, nr. 3, fig. 3 (foto).

[- - - - - -]
[- - -] leg(ionis) V
[Mac(edonicae) - - -]
3 *fili(i)*

1744. Fragment de piatră funerară romană de calcar, tranformat în bloc de construcție, încastrat în zidul de nord al bisericii reformate din Luncani. Câmpul epigrafic era încadrat de un profil.

I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 41, nr. 4, fig. 4 (foto).

[- - - - - -]
[- - - vix(it) an(nis)]
Ḷ cọ[niugi ?]
op[timo, -ae - - - ?]
N I [- - -]
B S(?) [- - -]

1745. Fragment de monument funerar roman transformat în bloc de construcție şi zidit în zidul de nord al bisericii reformate din Luncani. Dimensiuni: 0,45 × 0,34 m. Litere înalte de 8 cm.

M. Sălăşan, în *Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, Bucureşti, 2005, p. 467, nr. 8, p. 470, fig. 9 (foto) (lectura eronată); I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 42, nr. 5, fig. 5 a–b (foto, desen).

[- - - - - -]
Viato[r coniugi]
opt[imae - - -].

Alt *Viator*: CIL, III, 7701 (Piso); 7904 (= IDR, III/1, 205).

1746. Fragment de monument funerar roman de calcar, transformat în bloc de construcție, reutilizat la fereastra corului bisericii reformate din Luncani. Dimensiuni: 46 × 36 × 15 cm. Litere înalte de 8 cm.

I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 42–43, nr. 6, fig. 6 a–b (foto, desen).

[D(is)] M(anibus)
[- - -] Fro[nto]
[- - - qui] vix(it) an(nis)
[- - -] Iulia […]
[- - -] qui [vix(it)]
[an(nis) - - -]
[- - - - - - - -].

1747. NAPOCA. Altar sau bază de statuie de calcar, descoperit(ă) în anul 2001 în cursul săpăturilor din str. Deleu, într-o construcție romană. Coronamentul este decorat cu un fronton triunghiular, având în interior o rozetă şi foi de acant. Dimensiuni: 0,54 × 0,29 × 0,23 m. Scriere primitivă; litere descrescând de la 4 la 1 cm.

S. Cociş, E. Beu-Dachin, A. Voişian, ActaMN 39–40, 2002–2003, p. 235–39, fig. 2 a–b; ILD, 552. Recent: I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 45, nr. 9, fig. 9 (foto).

[Si]lv-
ano do-
m[e]stico
ex voto po-
sui epitot(eon ?).

Problemă de lectură ridică EPITOT din ultimul rând; Piso: „On peut supposer ici, par exemple, l'adjectif verbal ἐπιθετέον (de ἐπιτέθμι) dans le sens de 'ce qu'il faut mettre au-dessus', normalement une statue. Ce mot sera devenu dans la bouche d'un mauvais connaisseur du grec ἐπιτοτ(εον) ou quelque chose de semblable."

1748. NAPOCA. Altar (sau bază de statuie) de calcar descoperit în anul 1975 în cursul unor săpături de salvare în cuprinsul oraşului roman. Aproximativ jumătatea inferioară a inscripției mai ştearsă şi mai puțin clară.

I. Mitrofan, ActaMN 13, 1976, p. 199–200 (preluată: AÉ, 1976, 576: ILD, 545); revizuită: I. Piso, ActaMP 35, 2013, p. 165–167, nr. 3, fig. 4 (foto), 5 (desen, reconstituire grafică).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
et Silvano
ceterisquẹ
deis deab(us)q(ue)
conservatór(ibus)
Valer(ius) Nẹm[e]si-
anus v(ir) ẹ(gregius) pr[oc(urator)]
[Aug(usti) ?…]VN […].

În ultimele două rânduri, prefer a reconstitui *pr(aefectus) / [alae T]un[gror]um)*.

1749. NAPOCA. Discuție pe marginea inscripției cu *nomina Asianorum* de la Napoca (CIL III, 870 = ILS, 4061):

I. Piso, ActaMP 35, 2013, p. 167–169, nr. 4, fig. 6 (foto).

Numele din r. 25 trebuie rectificat *Curinụ[s]* (nu genitiv); în r. 27 *Ce[- - -]*.

Chiar dacă *nomina Asianorum* au mai mult o semnificație legată de cultul dionysiac, I. Piso remarcă prezența importantă la Napoca a elementului originar din peninsula microasiatică, prin acei *Galatae consistentes municipio* (CIL III, 860 = ILS, 4082 = AÉ, 2004, 1182); de reținut informația (pe baza unei surse inedite) că divinitatea microasiatică *I. O. M. Erusenus* (CIL, III, 4859 = ILS, 4083) este din Galatia (p. 168, nota 73).

Lista cu nume dă prilej autorului să reia un mic fragment dintr-o placă de marmură (17 × 18 cm) cu inscripție (CIL III 7668), cu lectura (fig. 7 foto, 8 desen):

[- - - - - -]
Ẓoil[iani]
Marc[ia]
Longina
[- - - - - -]

„Un premier gain est l'identification de deux personnages de la liste des *Asiani* et un possible rapport, par exemple de mariage, entre eux. Longina portait le *nomen* Marcia, ce qui n'est pas automatiquement valable pour Longinianus. Nous voilà donc devant une liste, au moins en majorité, de citoyens romains" (p. 169).

1750. NAPOCA. Altar (sau bază de statuie) descoperit în anul 1902 în Piața Muzeului (fostă Carolina), în fundația unei case (Hubay). Acum în lapidariul Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia.

B. Posta, *Utmutató az erdélyi orsz., muz. érem- és régiségtárában*, Cluj, 1903, p. 52, n° 90; C. Daicoviciu, AISC 2, 1928–1932 (1933), p. 59–60, n° 2 a, fig. 1 (foto) = *Dacica*, Cluj, 1969, p. 212–213, n° 2; AÉ, 1934, 14; A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien* (Diss. Pann. I, 9), Budapesta, 1941, p. 106, n° 1226; M.P. Speidel, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 106, 1976, p. 344, n. 15; M.P. Speidel, Apulum 15, 1977, p. 631–633, fig. 1 (foto); AÉ, 1977, 700; ILD, 543; bibliografie consemnată de I. Piso, care propune revizuirea inscripției (gentiliciul prefectului): ActaMP 35, 2013, p. 169–171, nr. 5, fig. 9 (foto) – 10 (desen, reconstituirea textului epigrafic).

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
conserva-
tori T(itus) Scạ-
rvius Vitạ-
lis trib(unus) coh(ortis)
III Camp(estris) c̣(ivium) [R(omanorum)] (?)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Despre trupa menționată în inscripție, vezi C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București, 2002, p. 9–95.

1751. NAPOCA. Partea superioară a unui altar (sau bază de statuie). Colecție particulară, Cluj-Napoca.

C.H. Opreanu, StUnivCluj 54, 1–2, 2009, p. 127–140; revizuire: I. Piso, ActaMP 35, 2013, p. 171–172, nr. 6, fig. 11 (desenul inscripției).

Primul editor propunea: *Deo Soli | Inv[ic]to | Mi[thrae]? al(a) c(ivium) R(omanorum) | Ma[ximini]a|na [- - -]*, sau eventual *Deo Soli | Inv[ic]to | mi[lites] al(ae) c(ivium) R(omanorum) | Ma[ximini]a|na[e - - -]*.

În noua ediție (I. Piso), inscripția este ofranda unor particulari (numele pierdute în cea mai mare parte):

Deo Soli
inv[ic]ṭo
Mi[thrae s]acr(um)
Mạ[....]a
nạ[- - -]
[- - - -].

1752. NAPOCA. Ştampile tegulare descoperite în cursul săpăturilor de salvare în Cluj-Napoca (v. *supra*, nr. 1710 şi 1714).

O prezentare merită totuşi o ştampilă menționată de V. Rusu-Bolindeț şi M.C. Popescu, ActaMN 49/I, 2012, p. 229–282 (v. *supra*, nr. 1728).

Este vorba de un fragment de țiglă cu ştampilă; parțial descifrată (vezi p. 249, pl. 29/2; foto, dar obscură; desen).

În realitate, ştampila este cunoscută din săpăturile din *villa rustica* de la Chinteni (la 8 km vest de Napoca), de unde provine o ştampilă întreagă (A. Matei, Sargetia 11–12, 1974–1975, p. 299–302, fig. 3–4 (foto, desen): VALCAT (chenar dreptunghiular, 10 × 5,5 cm). Editorul acestei ştampile întregea *Val(erius) Cat(ulinus)*, considerând că ar putea fi vorba de C. Valerius Catulinus, procurator al Daciei Porolissensis din timpul lui Commodus (ceea ce I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013, p. 274, respinge).

1753. POROLISSVM. Ridicarea castrului de piatră a fost pusă, de istoricii Daciei romane, pe timpul împăratului Caracalla, pe baza a trei inscripții din anul 213 (AÉ, 1944, 51 = ILD, 660; AÉ, 1957, 230 = ILD, 659; AÉ, 1979, 491 = ILD, 658).

Alte trei inscripții, fragmentare, au fost recuperate din arhiva de săpături a lui A. Radnóti: vezi E. Tóth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943*, Budapest, 1978. Una, descoperită la *porta principalis sinistra*, datează din timpul împăratului Hadrian (AÉ, 1979, 489 = ILD, 656= E. Tóth, *Porolissum*, p. 17–18, n° 4= AÉ, 1979, 489).

[Imp(erator) Caesar Divi
Tr]a[iani Parthici f(ilius) Di]vi |
[Nervae nepos] Traia-
[nus Hadri]anus Aug(ustus)

5 *[p(ontifex) m(aximus) trib(uniciae) pot]est(atis) XIII co(n)s(ul)*
[III p(ater) p(atriae) portam] per cohortem
[I Ulpiam Brittonum fec]it.

Păstrarea numărului de ordine al puterii tribuniciene (XIII) ne permite a data inscripţia între 10 decembrie 128 – 9 decembrie 129.

Altă inscripţie, descoperită la *porta praetoria*, atribuită de editor (E. Tóth) împăratului Antoninus Pius, este revizuită de I. Piso, ActaMP 35, 2013, p. 159–163, nr. 1 (reconstituire grafică, fig. 3):

[Imp(erator) Caes(ar) Divi Trai]ani Pạ[r]-
[thici fil(ius) Divi Nervae nep(os)]
[Traianus Hadrianus Au]g(ustus) pont(ifex)
4 *[max(imus) trib(uniciae) potest(atis) ...c]onsul III f(ecit).*

Pe baza acestei reconstituiri (sprijinite, de altfel, de inscripţia precedentă), I. Piso consideră că faza de piatră a castrului de la Porolissum datează din timpul împăratului Hadrian; spre analogie, se citează inscripţiile de la Arutela (ILD, 575–576), Rădăcineşti (IDR, II, 584–585) şi Praetorium (Racoviţa; IDR, II, 587); tot din timpul acestui împărat datează operele constructive înregistrate de inscripţiile de la Hoghiz (CIL, III, 953 = IDR III/4, 230 = ILD, 431) şi Boroşneul Mare (IDR III/4, 325 = ILD, 433). Mai observăm că în această inscripţie, titlul de *p(ater) p(atriae)*, care ar fi trebuit să urmeze după *[c]onsul III*, lipseşte; întrucât împăratul Hadrian a acceptat acest titlu abia în 128 (? 21 aprilie; R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris, 1914, p. 195), acest amănunt cronologic reprezintă un *terminus ante quem*. Totuşi, dacă lucrarea la *porta principalis sinistrra*, efectuată de o cohortă (poate *I Ulpia Brittonum*) datează din anul 129, cea de la *porta praetoria* poate data de la începutul anului 128.

1754. POROLISSVM. Următoarea notă a lui I. Piso, din seria *Porolissensia III* (ActaMP 35, 2013, p. 163–165, nr. 2: *Le phantôme de la cohors III Dacorum*) este un răspuns la critica lui N. Gudea, Apulum 48, 2011, p. 327–330, împotriva lui I. Piso şi C.C. Petolescu (vezi şi răspunsul nostru, în seria XXXI, 2011, a acestei cronici – SCIVA 63, 2012, 3–4, p. 341–442, nr. 1501). Discuţia este provocată de ştampilele tegulare CH III şi C III D (lectură nesigură) de la Porolissum, pe care N. Gudea le leagă de inscripţia de la Byllis din Macedonia, unde apare o *cohors III Dacorum* (CIL III, 600 = ILS, 2724 = AÉ, 1997, 1352 = IDRE, II, 361; ediţii recente: S. Anamali, H. Ceka, É. Deniaux, *Corpus des inscriptions Latines d'Albanie*, Rome, 2009 [Bibliothèque de l'École Française de Rome, 410], p. 139–142, nr. 178, foto neclară; U. Ehmig, R. Haensch, *Die Lateinischen Inschriften aus Albanien*, Bonn, 2012, p. 463–466, nr. 188, foto; vezi, de asemenea, *supra*, nr. 1716); în realitate, toţi epigrafiştii sunt de acord că numărul de ordine al trupei din inscripţia de la Byllis a fost greşit gravat, fiind vorba de *cohors I Ulpia Dacorum* din provincia Syria. I. Piso consideră că trupa documentată de ştampilele CH III era în realitate *cohors III Campestris*, de curând atestată la Porolissum (AÉ, 2001, 1707); aceasta îl autoriza chiar să înlocuiască într-o altă inscripţie de la Porolissum (AÉ, 1958, 231 = ILD, 661) *[coh(ors) V Lingonum Anto]niniana [p]ed[itata]* prin *[coh(ors) III Campestris Anto]niniana c(ivium) R(omanorum)*.

În ceea ce ne priveşte, am considerat (ILD, 679, 749) că ştampilele CH III şi CIII se referă la o cohortă legionară (ILD, p. 304, indici); vezi, în acest sens, şi părerea lui I. Piso, *Les légions dans la province de Dacie,* în Yann Le Bohec (ed.), *Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998*, p. 208, nota 36.

În legătură cu ştampila tegulară IDR III/2, 102: LEGG V M / ẸṬ XIII GṂ de la Mehadia, I. Piso, care a reexaminat ştampila împreună cu Felix Marcu, este de părere (p. 164) că trebuie citită *legg(ionum) V M(acedonicae) | et XIII G(eminae) An[t(oninianarum)]*; de altfel, cu mulţi ani în urmă (SCIVA 41, 1990, 1, p. 117), şi eu am recunoscut în acel semn, cu aspect de *N*, ligatura *A+N+T* (capetele barei de sus a literei *T* din ştampila de lemn fiind înfundate), deci supranumele *Ant(oniniana)* (opinie citată de Liana Oţa, SCIVA 45, 1994, 1, p. 95, în recenzia cărţii: M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti, 1993).

1755. Gilău. Altar votiv (sau bază de statuie) de gresie

D. Isac, în *Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu*, Bucureşti, 2005, p. 252–253, n° 2, p. 257, fig. 1 (foto şi desen); preluat în: AÉ, 2005, 1292; C.C. Petolescu, SCIVA 57, 2006, 1–4, p. 217–218, nr. 1121. Primul editor propunea lectura:

He[rc]uli | M[a]ro eq(ues) | [al(ae)] S(ilianae) mis(sicius) | sum[pt(ibus) s(uis)] | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

I. Piso, ActaMP 35, 2013, p. 174–175, fig. 14 (foto) şi 15 (desenul inscripţiei):

Hẹṛculi
Apro eq(ues)
pṛọmis-
sum [f(ecit)]
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Pentru *promissum*, Piso exemplifică prin câteva inscripţii din Africa de Nord: CIL, VIII, 9020 = ILS, 4456 (Auzia); CIL, VIII, 20743 = ILS, 4431 (Auzia); CIL, VIII, 22845 = AÉ, 1904, 168 (Thysdrus); CIL, VIII, 15476 (Abd El Melek). Vezi şi IDR, III/3 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa): *cot* (= *quod* !) *prom(iserat?).*

1756. Gherla. Stelă funerară de gresie; au fost identificate şapte fragmente: cinci din zona centrală a pietrei, cu inscripţia, publicată de D. Protase; un fragment cu un rest de medalion a fost identificat de R. Zăgreanu, iar I. Piso a identificat colţul superior stâng al stelei. În *attica* erau reprezentaţi doi *genii* ţinând o ghirlandă; cel din stânga, cu picioarele încrucişate, sprijinindu-se pe un taur.

Registrul sculptural era despărţit de câmpul inscripţiei, printr-o bandă decorată cu motive vegetale; literele *D M* au fost scrise deasupra acestei bande. Dimensiunile stelei (reconstituite): 3 × 1,15 × 0,20 m. Înălţimea literelor: 4–8 cm.

D. Protase, SCIVA 19, 1968, 2, p. 341–342, fig. 2–3; D. Protase, în *Hommages à Marcel Renard*, II, Bruxelles 1969, p. 636–638, pl. XXXIV, fig. 2; lectură preluată de L. Ţeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis* (BAR International Series 128), Oxford 1982, p. 150, nr. 209; vezi I. Piso, Revista Bistriţei 27, 2013, p. 45–47, nr. 10, fig. 10 a–b (foto, desenul textului).

[D(is) M(anibus)]
R[- - -]
eq(ues) alae Pannonioru-
m vixit a[n(ns)] XXXVIII Bris-
enus imag(inifer) heres po-
nendum curavit.

Brisenus este un nume tracic; acest motiv îndeamnă pe I. Piso a reconstitui în r. 2 tot un nume tracic istoric: *Rọẹṃ[etalces]*.

1757. Gherla. Altar (sau bază de statuie) de gresie. Dimensiuni: aprox. 0,70 × 0,49 m. Litere înalte de 7 cm; ligaturi. În zidul unei case din Cluj-Napoca.

CIL, III, 832; revizuire: I. Piso, ActaMP 35, 2013, p. 172–174, nr. 7, fig. 12 (foto), 13 (desen inscripție).

Herculi sancto
Marc(us) Veracilius
Verus leg(atus Aug(usti)
pro p(raetore) curante
Tannon(io) Maximo
pr(a)ef(ecto) eq(uitum).

Nomen-ul prefectului din r. 5 era citit în CIL: *Pannon(io)* (vezi și H. Devijver, PME, P 10). Despre guvernator, vezi I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993, p. 207–208, nr. 47.

1758. Gherla. Stelă funerară, de calcar (două fragmente din partea superioară a câmpului inscripției). Din scena banchetului funerar se mai păstrează o mică parte. Dimensiuni: 1,15 × 0,43 × 0,20 m.

J. Ornstein, JÖAI 6, 1903, Bbl. 116–117, nr. 2, fig. 38 (foto); I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 47–48, fig. 11 a–b (foto, desen inscripție).

Ornstein:	Piso:
[D(is)] M(anibus) U[lpiae ? Tre]	*[D(is)?] M(anibus) Ụl[pius]*
bonia[nae - - -]	*Bonia[tus eques?]*
Secun[d - - -]	*Secun[da Maxi]-*
mi f(ilia) ma[ter et - - -]	*mi f(ilia) ma[ter et Ulp(ia) ?]*
Candi[d - - -]	*Candi[da fil(io) et]*
coni[ug - - -]	*con(iugi) b(ene) [m(erenti) - - -]*
Avitus [- - -]	*Avitus [- - -]*
v(i)x(i)t an[nis - - -].	*v(i)xi(t) ann(is) [- - -].*

1759. Ilișua. În arhiva fotografică a lui Iulian Marțian se află imaginea unei piese dispărute: o bază de statuie cu coronament; plinta și marginea inferioară a câmpului inscripției lipsesc. Scriere de bună calitate. Ligaturi.

C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua*, Cluj-Napoca, 2011, p. 77–78, 123 (pl. V) (despre arhiva foto Marțian, vezi p. 9, nota 12); I. Piso, Revista Bistriței, 27, 2013, p. 48–49, nr. 12, fig. 12 (foto, desen).

Gaiu – Zăgreanu:	Piso:
[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo)	*[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo)*
et Lari viali	*et Lari viali*
ex imperio	*ex imperio*
muro	*muro*
[- - -]M	*[in pristinu]m*
[- - - - - -].	*[statum refecto ?]*
	[- - - - - -].

1760. Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud). Placă de tuf vulcanic, de la baza unei statui imperiale; fragment din partea inferioară stânga a câmpului inscripției, spartă în două. Descoperită în anul 1986 în *principia* castrului. Câmpul inscripției era încadrat de o margine profilată. Dimensiuni: 0,45 × 0,40 × 0,09 m; lățimea totală apreciată: 0,80 m. Litere înalte de 6 cm; martelări: r. 1–3, 6 (acesta totuși lizibil).

V. Wollmann, R. Ardevan, în C. Gaiu, C. Găzdac (eds.), *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006. p. 670–671, nr. 4, p. 677, fig. 7–8 (preluată în AÉ, 2006, 112); R. Ardevan, V. Wollmann, Revista Bistriței 21/1, 2007, p. 243–244, nr. 2, fig. 6; C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua*, Cluj-Napoca, 2011, p. 69, nr. 1.4, p. 121, pl. III. (fragmentul din stânga); I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 49–50, nr. 13, fig. 13 (foto, desen – reconstituire a textului inscripției)

Ardevan – Wollmann:	Piso:
	[[[Imp(eratori) Caes(ari)]
	[M(arco) Iulio Phi]-
[- - -]	*[li]ppo [Aug(usto)]]]*
ala [Fronto]-	*ala Fr[onto]-*
nian[a [[Phi]]	*nian[a [[Phi]]] -*
[[lippia[n(a)]] de]	*[[lippia[na]] de]-*
vota [numi]-	*vota [numi]-*
ni m[aiesta]-	*ni ma[iesta]-*
[tique eius].	*[tique eius].*

1761. Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud). Fragment de bază de statuie imperială din tuf vulcanic, descoperită pe suprafața castrului, Dimensiuni: 0,125 × 0,13 × 0,05 m. Litere înalte de 5 cm.

R. Ardevan, V. Wollmann, Revista Bistriței 21/1, 2007, p. 248, nr. 7, fig. 15 (photo); vezi și: S. Nemeti, Classica et Christiana 5, 2010, 2, p. 424, nr. 83; C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua*, Cluj-Napoca, 2011, p. 88, nr. I.4.1, p. 127, pl. IX a–b; I. Piso, Revista Bistriței 27, 2013, p. 5, nr. 14, fig. 14 a–b (foto, desen inscripție).

Ardevan – Wollmann:

[- - -]
[- - -]on[- - -]
[- - -]dex[- - -].

Piso:

[*Imp(eratori Caes(ari) - - -]*
[- - -]
[ala Fr]on[t(oniana) - - -]
[- - -] dev[ota]
[numini - - -]
[- - -]

1762. Domneşti (jud. Bistriţa-Năsăud). Altar de tuf vulcanic. Dimensiuni: 1,30 × 0,55 × 0,47 m. Literele scad în înălţime de la 8 cm (r. 1) la 7 cm (celelalte rânduri).

CIL, III, 7625. Revizuire: I. Piso, G. Cupcea, *Ein centurio regionarius aus der legio X Fretensis in Dakien,* Tyche 29, 2014, p. 115–123, pl. 6–7 (foto şi desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
Dulcen-
o P(ublius) Gaius
Valerianu-
s (centurio) leg(ionis) X Fre-
tensis re-
g(ionarius) r(egionis) Neridon-
is (- - - ?) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Punctul dificil al acestei inscripţii este identificarea regiunii menţionate în r. 7/8; editorii caută argumente pentru un toponim local (p. 123). „Wahrscheinlich wurde der Ortsname abgekürzt, oder geht es um seine Einwohner, und dann dürfte er r(egionis) Neridonis(sae) oder Neridonis(sensium) lauten. Das könnte auf eine formelle Ähnlichkeit mit Potaissa hindeuten”.

În privinţa datării, editorii înclină pentru epoca lui Septimiu Sever (p. 122): „Bessere Argumente gibt es für die Zeit der Bürgerkriege des Septimius Severus. Das Vorhandensein von Vexillationen der syrischen legio III Gallica in Porolissum wurde dadurch erklärt, dass sie in Dakien dem Kaiser treuere Truppen ersetzten, die nach Westen gegen Clodius Albinus gezogen waren”.

1763. Miercurea Sibiului (jud. Sibiu). Stelă funerară de calcar, spartă; au fost recuperate doar şase fragmente, care permit reconstituirea unei stele de tip arhitectonic, cu două coloane şi un medalion rotund (în care editorii recunosc partea de jos a bustului unui copil). Dimensiuni: 0,87 × 0,85 × 0,205 m. Litere înalte în r. 1 de 9 cm, în celelalte de 8 cm.

I. Piso, Gh.V. Natea, V. Palaghie, *A funerary monument from Miercurea Sibiului IV (Sibiu county)*, Brukenthal. Acta Musei IX/1, 2014, p. 67–71 (cu fotografie şi reconstituirea grafică a inscripţiei).

D(is) [M(anibus)]
Ḷ (ucius) Vaḷerius
L(ucii) f(ilius) Masc(u)lus
vet(eranus) le[g(ionis)] XIII Ge(minae)
an(norum) LXX p(atri) k(arissimo) p(ro)
p(ietate)(?)
h(ic) s(itus) ẹ(st).

Inscripții externe privitoare la istoria Daciei
(nr. 1764–1767)

1764. Loc de descoperire: necunoscut. Diplomă militară (*tabella I, extrinsecus*) reprodusă fotografic în Hermann Historica München. 68. Auktion: Antiken, Alte Waffen, Jagdliches und Kunsthandwerk, 7. & 8. Mai 2014, p. 75, nr. 2157 – http://www.hermann-historica.de/auktion68/ebook/AW/#/76/. Vezi comentariul nostru din articolul menționat la nr. 1719 (p. 154, nota 60).

Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi
Nervae nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus)
pontif(ex) max(imus) trib(unicia) potes(tate) X cos III
equitibus et peditibus qui militaverunt
in ala Claudia nova et cohortibus tribus
quae appellantur IIII Cypria c(ivium) R(omanorum) et I Monta-
norum et V Gallorum Pannon(ica) et sunt in
Moesia Superiore sub Iulio Gallo quinis
et vicenis pluribusve stipendis emerit[is]
dimissis honesta missione quorum no-
mina subscripta sunt ipsis liberis po[s-]
terisque eorum civitatem dedit et c[onu-]
bium cum uxoribus quas tunc habu[is-]
sent cum est civitas iis data aut si qu[i cae-]
libes essent cum iis quas postea duxissent
dumtaxat singuli singul[as] K(alendis) Iulis
L. Cuspio Camerino
co(n)s(ulibus)
C. Saenio Severo
Coh(ortis) I Montano[ru]m cui praest
T. Apusulenus Faustinus
ex pedite
Dasmeno Liccais f(ilio) Pann(onio)
et Candido f(ilio) eius et Vitali f(ilio) eius
et Candidae fil(iae) eius.
Descriptum et recognitum ex tabula ae-
nea quae fixa est Romae in muro post
templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Această nouă diplomă militară, datând din 1 iulie 126, a fost acordată celor „lăsați la vatră” din doar câteva unități din armata Moesiei Superioare: (o ala şi trei cohorte)[2]. Trupa care ne reține în special atenția este *cohors IIII Cypria*; aceasta a staționat la început în castrul de la Bumbeşti, unde este cunoscută grație ştampilelor tegulare: *c(ohors) IV C(ypria)* (IDR, II, 179; ILD, 93); este menționată în Dacia în diplomele din 14 octombrie

[2] Pentru accesul la sursa privind această diplomă, rămân îndatorat colegului F. Matei-Popescu.

109 (RMD, III, 148 = AÉ, 1990, 860; ILD, 10) şi 17 februarie 110 (CIL, XVI, 57 = IDR, I, 2): *IIII Cypria c(ivium) R(omanorum).* Trupa nu mai apare însă în diplomele Daciei din anul 114 (RMD, IV, 225–226 = ILD, 12–13). Nu apare nici în diploma din 12 noiembrie 119 (AÉ, 2005, 1703) cu trupele Daciei Superioare şi nici în alte diplome ulterioare ale acestei provincii. În mod surprinzător, apare acum în această diplomă, din 1 iulie 126, în Moesia Superior. Explicaţia poate fi că această trupă, împreună cu *ala Claudia nova* (această trupă apare în Dacia în diploma din 2 iulie 110: CIL, XVI, 163 = IDR, I, 3) (ambele din armata Daciei), au fost incluse în corpul expediţionar al împăratului Traian pentru războiul contra parţilor; după revenirea din Orient, *cohors IV Cypria* a staţionat o vreme în Moesia Superior, apoi a fost trimisă la nordul Mării Negre (C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002, p. 102, nr. 34).

După plecarea trupei, fortificaţia cu val de pământ de la Bumbeşti (cea din punctul Vârtop), construită posibil după războiul din 101–102, a fost probabil abandonată: la începutul domniei lui Hadrian (dacă nu cumva chiar de Traian!). Un nou castru avea să fie construit, dar pe terasa Jiului, în punctul „Gară”, abia pe timpul lui Marcus Aurelius. Acest al doilea castru a avut la început valul realizat din pământ; în anul 201, a fost refăcut din piatră, cum rezultă dintr-o inscripţie: *muros cesp[iticios] castro[ru]m coh(ortis) I A[u]reliae Brittonum (milliariae) Antoniniana(e) vetust(ate) dil[apsos] lapide eos restitue[r]unt*[3]. Gentiliciul *Aurelia* arată că această trupă a fost creată pe timpul lui Marcus Aurelius; este improbabilă părerea lui F. Marcu (ActaMN 39–40, 2002–2003, p. 226; părere acceptată de I. Piso, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003)*, Stuttgart, 2005, p. 486), care consideră că această trupă ar fi aceeaşi cu *cohors I Ulpia Brittonum milliaria*, din armata Daciei Porolissensis, transferată la Bumbeşti.

Aceeaşi diplomă din 1 iulie 126 mai menţionează în Moesia Superior o *cohors V Gallorum Pannonica*; epitetul geografic era menit să evite confuzia cu trupa din provincia de la nord de Dunăre, *cohors V Gallorum Dacica* (v. *infra*, nr. 1767).

Textul integral al acestei constituţii imperiale (ambele tăbliţe) a fost publicat recent de W. Eck şi A. Pangerl, ZPE 194, 2015, p. 231–236.

1765. Loc de descoperire necunoscut. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*, recompusă succesiv din patru fragmente. Loc(uri?) de păstrare nemenţionat(e).

W. Eck, A. Pangerl, Dacia N.S. 50, 2006, p. 102–104, nr. 4 (= AÉ, 2006, 1864) (două fragmente din colţul superior drept, care se îmbină); P. Weiss, Chiron 38, 2008, p. 280–286 (adaugă un nou fragment) (= AÉ, 2008, 1717); W. Eck, A. Pangerl, ZPE 192, 2014, p. 227–230, nr. 6 (adaugă un nou fragment din colţul inferior stâng şi fac reconstituirea diplomei):

Extrinsecus*:*

[Imp(erator) Caesar divi Trai]ani Parthici f(ilius) [divi Nervae n(epos) Trai]anus Hadrianus [Aug(ustus) pontif(ex) maxim(us), trib(unicia)] potest(ate) X co(n)s(ul) III

[equitib(us) et peditib(us)] qui militaverunt in [ala I Gallor(um) Flav(iana) et c]ohortibus tribus [quae appellant(ur) I Lusi]tanor(um) et III Britton(um) [vet(erana) et V

[3] CIL, III, 14485 a (= ILS, 9179; IDR, II, 174). Aici supranumele *Antoniniana* a fost adăugat ulterior, în 112 (J. Fitz, StCl 24, 1986, p. 141–142; confirmat de mine, după reexaminarea pietrei; vezi ILD, 92).

Hispan]or(um) et sunt in Moesia superiore [sub Iulio Ga]llo item cohort(e) II Dacorum [sub Nepote?] quin(is) et vicenis pluribusve [stipendis eme]ritis dimissis honesta mis[sione, quorum no]mina subscripta sunt ip[sis liberis pos]terisque eorum civita[tem dedit et conu]bium cum uxoribus, qu[as tunc habuissen]t, cum est civitas iis da[t(a) aut, si qui caelib]es essent, cum iis q[uas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.

[--]ris f(ilio) eius [et – f(ilio) eius] et Citzosi f(ilio) eius [et … f(ilio) / fil(iae) eius] et Durciei [fil(iae) eius].

Descriptum et recognit[um ex tabula aenea,] quae fixa est Romae in [muro post tem]plum divi Aug(us-ti) ad [Minervam].

Intus:

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthic]i f(ilius) divi [Nervae n(epos) Traianus Hadri]an(us) Aug(ustus) [pontif(ex) maxim(us), trib(unicia) potest(ate) X co(n)]s(ul) III

[equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt) in ala I] Gall(orum) Fla[vian(a) et] coh(ortibus) [tr]ibu[s, quae app(ellantur) I L]usitan(orum) et [III Brit(tonum) v]et(erana) et V His[p(anorum) et sunt in] Moes(ia) super(iore) [sub Iu]lio Gallo i[tem coh(orte) II D]acorum su[b][?Nepot]e quin(is) et [vicen(is) pl(uribus)ve s]tipend(is) [emerit(is)] dimiss(is) h[onest(a) mission(e), qu]or(um) nomin(a) subscr[ipt(a) sunt ipsis liberis] poster(isque) eor(um) civit(atem) [dedit et conubium cum] uxorib(us), quas tunc [habuiss(ent), cum est civit(as)] iis data aut, [si qui caelibes essent, cum] iis, qua[s post(ea) dux(issent) dumtax(at) singul(i) singul(as)].

Anul 126.

Noutatea absolută constă în prezența unei cohorte de daci în *exercitus* provinciei Moesia Superior; ea fusese trimisă temporar *[in expedition]e*, posibil în Britannia (cum se consideră în comentariul la această diplomă din AÉ, 2008, 1717), unde a lucrat poate la „valul lui Hadrian”.

Cât priveşte pe C. Iulius Gallus (*cos. suff.* în 124; vezi A. Degrassi, *I fasti consolari dell' Impero Romano. Dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 122; AÉ, 2008, 1174), acesta a fost abia de curând integrat seriei guvernatorilor provinciei Moesia Superior (B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*[2], I, Göteborg, 2009, p. 45, 20:035 *a*). El mai apare acum în diploma din 1 iulie 126 (v. *supra,* nr. 1764), precum şi dintr-o alta (şi ea fragmentară), extrasă probabil tot din constituția imperială din 1 iulie 126, dar cu numele trupelor pierdute în totalitate (AÉ, 2000, 1851; data precizată în RMD, V, 366, dar anul cu semn de întrebare).

Având în vedere că în aceste trei diplome din anul 126 apar doar câteva trupe, credem că este vorba de extrase din constituții speciale, pentru foşti militari omişi („uitați”) până acum din constituțiile imperiale ale provinciei Moesia Superior, de unde lipsiseră o vreme. Credem că este vorba de trupe participante la luptele purtate de Q. Marcius Turbo, contra sarmaților iazygi; aşa au ajuns în Moesia Superior *ala Claudia nova* şi *cohors IIII Cypria c. R.*, posibil şi alte trupe aduse de împăratul Hadrian din provinciile vecine.

O dovadă ar fi menționea *[missa in expedition?]e* (integrarea propusă la ediția din 2014: *i[tem coh(orte) II D]acorum su[b] [?Nepot]e*), unde, probabil, a mai rămas o vreme; astfel, ea poate fi identificată cu trupa dintr-o inscripție de la Vukovar (Teutoburgium?), asupra căreia, posibil în aceeaşi perioadă, exercita o comandă (cea de-a doua miliție ecvestră) T. Fl(avius) Mac[ri]anus, *trib(unus) coh(ortis) II Aug(ustae) Dac(orum) p(iae) f(idelis) (milliariae) eqq(uitatae)* (CIL, III, 10255 = 6450; IDRE, II, 289).

Acum este clar că această trupă este diferită de *cohors II Aurelia Dacorum* dintr-o microepigrafă de la Poetovio (Pannonia Superior) (CIL, III, 15184[16] = IDRE, II, 265), care a fost creată de Marcus Aurelius.

Lipsa gentiliciului cohortei *II Dacorum* ne dă de gândit: puțin probabil să fi fost creată chiar de *Augustus* (cum ar sugera inscripția de la Vukovar); acestă trupă nu putea fi nici *Ulpia,* nici *Aelia*, deoarece omiterea acestor gentilicii într-o diplomă din anul 126 era inadmisibilă. Dimpotrivă, era posibilă, când este vorba de împărați anteriori (din secolul I), al căror nume a fost eventual blamat. Este deci plauzibil ca trupa să fi fost o *cohors II Flavia Dacorum*, creată de Domitian, din auxiliarii oferiți de regele Decebal[4] – devenit prin pacea din anul 89 *rex amicus et socius populi Romani.*

1766. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*. Loc de păstrare neindicat.
W. Eck, A. Pangerl, ZPE 191, 2014, p. 272–277, nr. 2.

[Imp(erator) Caes(ar) divi Hadriani f(ilius) divi Traiani Parthici n(epos) divi Nervae pron(epos) T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V, imp(erator) II, co(n)s(ul) IV

equitibus et peditibus qui militaverunt in ala una et coh(ortibus) V qu(ae) appellantur – – – et I Bat(avorum) (milliaria c. R. p. f.) et I Ael(ia) Gae(satorum) (milliaria) et II Aug(usta) Nerv(iana) Pacens(is) Britto]n(um) (milliaria) et V Ling(onum) et VI Thrac(um) et sunt in Dacia Porol(issensi) sub Clodio Gallo quinis et vicenis stipendiis emeritis dimissis honesta missione quorum nomina subscripta sunt civitatem Romanam dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civi]t(as) is data aut cum is [quas post(ea)] duxiss(ent) dumtaxat sin[gulis.

Pr(idie)] Non(as) Oct(obres) [L(ucio) Tusi]dio Campestre [Q(uinto) Cor]nelio Senecione co(n)s(ulibus).

[Coh(ortis) I Ba]tav(orum) (milliariae) c(ivium) R(omanorum) p(iae) f(idelis) cui praest – – –]ius Cominianus Roma ex equite [– – –] Crispi f(ilio) Boio [et – – – a]e Septimi fil(iae) uxori eius Azal(ae).

[Descr(iptum) et r]ecogn(itum) ex tabula aerea quae [fixa est] Roma(e) in muro post templ(um) divi [Aug(usti)] ad Minervam.

Data: 6 octombrie 142.

De reținut numele unui nou procurator al Daciei Porolissensis. Un omonim apare într-o altă diplomă militară, copie după o *constitutio* din 8 aprilie 133, acordată *equitib(us) qui inter singular(es) militaver(unt) quibus praeest Clodius Gallus* (A.U. Stylow, Chiron 24, 1994, p. 83–94; RMD, III, 158; AÉ, 1994, 1519); același ofițer apare și într-un alt fragment de diplomă, posibil cu aceeași dată (N. Mugnai, ZPE 176, 2011, p. 262–266; AÉ, 2011, 1104. *[equit[ibus) qui in]ter s[in]gular(es) mili[taver(unt) quibu]s prae(e)st Clodius [Gallus]*). Vezi articolul nostru din SCIVA 66, 2015, 1–2, p. 97–100.

[4] Vezi astfel F. Matei-Popescu, D. Dana, Dacia N.S. 50, 2006, p. 198: „Le moment de recrutement et de constitution de cette cohorte se place donc autour de 101. Il est également possible un recrutement dans les dernières années de Domitien ou sous Nerva, si l'on considère le fait qu'entre 115 et 125/126 nous ne connaissons aucun diplôme militaire pour les troupes auxiliaires de la Mésie Supérieure". Pentru *auxilia* oferite Imperiului de regi barbari aliați, se pot aminti spre comparație recrutările de trupe din regatul odrysilor, din Regatul Bosporan și din Commagena.

1767. Fragment de diplomă militară *(tabella I ?)*. Loc de păstrare neindicat. W. Eck, A. Pangerl, ZPE 191, 2014, p. 269–272, nr. 1.

[Imp(erator) C]aes(ar) divi [Hadriani f(ilius) divi Traiani Part]h(ici) n(epos) divi [Nervae pronep(os) T(itus) Aelius H]adrian(us) A[ntoninus Aug(ustus) Pius p(ontifex) m(aximus), tr(ibunicia) po]t(estate) VIIII, i[mp(erator) II, co(n)s(ul) IIII, p(ater) p(atriae)

equitib(us) et peditib(us) qui militaverunt) in alis III et cohort(ibus) X (?) quae appellantur I Batavor(um) (milliaria) et I Hispanor(um) et I Gallor(um) Bosporanor(um) et− − − et V Gallor(um)] Dacic(a) et II Fl(avia C[ommagenor(um) et − − −] et vexil(lariis) Afric(ae) [et Maur(etaniae) et Caes(ariensis) et sunt cum] Mauris genti[lib(us) et numero pedit(um) singular(ium)] Britannicia[nor(um) et sunt in Dacia superior(e)] sub Orfidio Se[necione − − −] etc.

Anul 146 p. Chr.

Pentru implicații, vezi articolul nostru citat *supra*, nr. 1719, p. 157–160.

B) **MOESIA INFERIOR**
(Dobrogea)
(1768–1806)
Bibliografie – Generalități
(1768–1796)

1768. V. Cojocaru, A. Coşkun, M. Dana (eds.), *PONTICA ET MEDITERRANEA,* vol. III. *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, 2014. Reținem pentru cronică:

– A. Avram, *La mer Noire et la Méditerranée: quelques aspects concernant la mobilité des personnes*, p. 99–132;

– F. Panait Bîrzescu, *Wandering Cult Images between the Aegean and the Black Sea Cities in Hellenistic and Roman times: from Dionysos Kathegemon to Dionysos Karpophoros*, p. 251–267;

– M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *L'espace ouest-pontique sous l'empereur Tibère à la lumière d'un décret inédit découvert en Dobroudja*, p. 415–433 (v. *infra*, nr. 1803);

– F. Matei-Popescu, *The Horothesia of Dionysopolis and the Integration of the Western Pontic Greek Cities in the Roman Empire*, p. 457–471;

– L. Ruscu, *Becoming Roman? Shifting Identities in the Western Pontic Greek Cities*, p. 473–488;

– I. Piso, *Le siège du gouverneur de Mésie inférieure*, p. 489–504.

1769. V. Cojocaru, Ch. Schuler (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20–24 September 2010, Stuttgart, 2014. Iată cuprinsul volumului:

– A. Robu, *Les relations de Byzance avec les cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique: la guerre pour l'emporion de Tomis*, p. 19–36;

– R.M. Errington, *Rom und das Schwarze Meer im 2. Jh. v.Chr.*, p. 37–44;

– V. Cojocaru, *Die Außenbeziehungen der griechischen Städte der nördlichen Schwarzmeerküste in hellenistischer und römischer Zeit auf Grundlage der epigraphischen Quellen*, p. 45–86;

– L. Ruscu, *Die Beziehungen privaten und offiziellen Charakters zwischen Einzelpersonen und Staaten in Bezug auf westpontischen Griechenstädte in hellenistischer und römischer Zeit*, p. 87–120;

– M. Dana, *Étudiants et enseignants du Pont-Euxin à l'étranger d'après les données épigraphiques*, p. 121–140;

– M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et de son territoire*, p. 141–160 (v. *infra*, nr. 1798–1799);

– A. Avram, *Die „Freiheit" von Tomis in der Kaiserzeit*, p. 161–172 (v. *infra*, nr. 1800–1801); cele două inscripții vor fi cuprinse în noua culegere cu inscripțiile de la Tomis, pregătită de A. Avram în colaborare cu Maria Bărbulescu şi Livia Buzoianu);

– F. Matei-Popescu, *The Western Pontic Greek Cities and the Roman Army*, p. 173–208;

– J. Nollé, *Perseus und Andromeda in Deultum. Eine römische Colonia am Schwarzen Meer und ihr Rückgriff auf einen griechischen Weltrandmythos*, p. 209–258;

– U. Kunnert, Ch. Marek, *Kaunos und Samothrake – Fragmente einer Beziehung*, p. 259–273;

– Ch. Schuler, *Vorträge zwischen kleinen Poleis in hellenistischer Zeit: Die Symmachie zwischen Arykanda und Tragalassos*, p. 275–301.

*

1770. A. Avram, *Revision eines Ehrendekrets der Stadt Istros* (*SEG 52, 724*)*,* în *XIV Congressus Epigraphiae Graecae et Latinae* (v. *supra*, nr. 1701), p. 554–555.

1771. A. Avram, *Notes épigraphiques (IV)*, Pontica 47, 2014, p. 451–464. Reținem în special o dedicație (nr. 8) pentru Isis Regina şi Artemis; o inscripție creştină (nr. 8) menționând un [ἀ]ναγν[ώστης] (*lector*, citeț; vezi IGLR, 45).

1772. A. Avram, *Inscriptions d'Istros*, Dacia N.S. 68, 2014, p. 271–284.

Autorul publică zece fragmente de inscripții inedite, descoperite în zona sacră de la Histria; acestea se adaugă la altă importantă contribuție dedicată inscripțiilor histriene; vezi: A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, în A. Avram (ed.), *Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne à la mémoire de D.M. Pippidi*), Dacia N.S. 51, 2007, p. 79–132 (SEG 57, 649; AÉ, 2007, 1228 şi 1229; cf. BÉ, 2008, 375) (v. şi *supra*, nr. 1770).

1773. A. Avram, *Marginalien zu griechisch beschrifteten Schleudergeschossen (V)*, EphemNap 24, 2014, p. 131–138.

1774. A. Bâltâc, I. Paraschiv-Grigore, *Un altar votiv miniatural din aşezarea romană de la Ostrov (punctul Ferma 4), jud. Constanța*, CA 20, 2013, p. 155–163 (v. *infra*, nr. 1804).

1775. M. Bărbulescu, L. Buzoianu, C. Băjenaru, *Inscripţii inedite din Tomis şi din împrejurimi aflate în colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa*, Pontica 47, 2014, p. 417–438.

Reţinem doar două inscripţii: una greacă (nr. 2) menţionând pe guvernatorul M. Antonius Hiberus din timpul lui Antoninus Pius; alta latină (nr. 3), o dedicaţie pentru I.O.M. Dolichenus (anul 193).

1776. L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Epigramă greacă inedită din Tomis,* Pontica 46, 2013, p. 311–322 (v. *infra*, nr. 1797).

1777. V. Bottez, *Three new Inscriptions from Istros*, Dacia N.S. 68, 2014, p. 285–292.

Cele trei inscripţii au fost descoperite în partea de sud a acropolei histriene (Sectorul „Basilica Pârvan"), într-un context secundar, în legătură cu incinta romană târzie. Nr. 1 este un decret onorific dedicat de Poporul histrian unui cetăţean din Apollonia pentru serviciile continue aduse comunităţii (începutul secolului al III-lea a.Chr.). Cum arată alte inscripţii din Istros şi din regiune, perioada a fost marcată de conflictul între Apollonia şi Mesambria, ce a avut ca rezultat o alianţă şi bune relaţii de durată între Apollonia şi Istros. Nr. 2 este parte dintr-o clădire de mici dimensiuni sau dintr-un monument onorific (începutul secolului al II-lea p.Chr.) şi menţionează o binefacere imperială ce implica anumite clădiri sau părţi din clădiri. Nr. 3 este o dedicaţie către Iupiter Optimus Maximus şi Iunona Regina, ce provine din unul din satele de veterani romani din teritoriul histrian (a doua jumătate a secolului al II-lea şi prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr).

1778. C. Chiriac, D. Dana, F. Matei-Popescu, *Un vétéran d'un* numerus *dans une épitaphe latine tardoantique de Tomis*, Pontica 47, 2014, p. 439–450 (v. *infra*, nr. 1802).

1779. V. Cojocaru, *Die Ausführung von Standbildern oder Porträts von Honoranden in Ehreninschriften aus dem pontischen Raum*, în *XIV Congressus Epigraphiae Graecae et Latinae* (v. *supra*, nr. 1701), p. 691–692.

Vezi V. Cojocaru, *Statui sau portrete ca măsuri de cinstire în inscripţiile onorifice din arealul pontic*. *Observaţii preliminare,* Pontica 46, 2013, p. 323–341 (BÉ, 2014, 313).

1780. V. Cojocaru, *Evoluţia formularului decretelor de proxenie în spaţiul pontic*, Pontica 47, 2014, p. 403–416.

1781. D. Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques (Scythie Mineure / Dobroudja). (I)*, Pontica 47, 2014, p. 465–496.

1782. M. Dana, D. Dana, *L'intégration des indigènes dans les structures civiques de deux cités du Pont Gauche*, în Pierre Fröhlich, Patrice Hamon (eds.) *Groupes et associations dans les cités grecques (IIIe siècle av. J.-C. – IIe siècle apr. J.-C.)*. Actes de la table ronde de Paris, INHA, 19–20 juin 2009. Édités par Pierre Fröhlich et Patrice Hamon, Geneva, 2013, p. 277–305 (BÉ, 2013, 291).

1783. W. Eck, A. Pangerl, *Eine Konstitution für das Heer von Moesia Inferior in fünf Diplomen,* ZPE 188, 2014, 245–249. După o *constitutio* din 1 iunie 125 s-au emis cinci diplome; 1) RMD, IV, 225 = AÉ, 1997, 1772; 2) RMD, V, 364 = AÉ, 2002, 1730; 3) RMD, V, 375 = AÉ, 2002, 1731; 4) un nou fragment, acum publicat; 5) ZPE 171, 2009, p. 241 = AÉ, 2009, 1831.

1784. W. Eck, *Der Stolz des municipium Troesmensium – das Stadtgesetz*, in *XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae* (v. *supra*, nr. 1701), p. 708–710.
Vezi, de asemenea, CEpR, XXXIII, 2013, nr. 1680–1681.

1785. W. Eck, A. Pangerl, *Diplome für Soldaten der italischen Flotten zwischen Vespasian und Severus Alexander*, în *Festschrift Pferdehirt* (titlul complet: *supra*, nr. 1712), p. 327–343. Reținem:

– p. 340–341, nr. 9: fragment de diplomă (datat spre sfârşitul domniei lui Elagabal – începutul domniei lui Severus Alexander), acordată unui veteran, din al cărui nume au mai rămas: *[- - -] cui et Zur[- ex Moesia Inferiore vic]o Calmovia*;

– p. 342, nr. 10: mic fragment de diplomă acordată unui anonim, *[ex Moesi]a inf(eriore) vico [– – –]*.

Primul fragment reținut atestă un nou toponim din Moesia Inferior, neatestat de altă sursă.

1786. W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für die Truppen von Moesia Superior und Inferior*, ZPE 192, 2014, p. 215–237. Situația este următoarea:

– p. 215–218, nr. 1: fragment de diplomă din 14 august 99 pentru trupele auxiliare ale Moesiei Inferior (alte diplome cu aceeaşi dată: CIL, XVI, 44; CIL, XVI, 45; W. Eck, A. Pangerl, ZPE 180, 2012, p. 295–299);

– p. 218–220, nr. 2: o nouă diplomă (a şasea!) pentru Moesia Superior din 8 mai 100;

– p. 220–222, nr. 3: diplomă pentru Moesia Superior din anul 101;

– p. 220–225, nr. 4: diplomă pentru trupele Moesiei Superior, din 24 noiembrie 107;

– p. 22–227, nr. 5: fragment de diplomă pentru Moesia Superior din anul 115;

– p. 227–230, nr. 6: fragment de diplomă pentru Moesia Superior din anul 126 (v. *supra*, nr.1765);

– p. 230–231, nr. 7: fragment de diplomă din timpul lui Hadrian, pentru Moesia Inferior;

– p. 231–232, nr, 8: fragment de diplomă pentru una din provinciile moesice, probabil din timpul lui Hadrian;

– p. 233–234, nr. 9: fragment de diplomă pentru Moesia Superior din anul 160;

– p. 234–235, nr. 10: fragment de diplomă datat 152–161 pentru trupele Moesiei Inferior (după editori); dar cele trei trupe menționate (cohortele I Lusitanorum, I Pannoniorum şi III Campestris) făceau parte din armata Moesiei Superioare;

– p. 236–237, nr. 11: fragment de diplomă; din indicarea provinciei se mai păstrează: [- - -]IA INF[- - -].

1787. A. Madgearu, *Militari „sciți" şi „daci" în Egipt, Italia şi Palestina în secolele VI–VII p.Chr.*, SCIVA 65, 2014, 1–2, p. 49–58.

Autorul ia în discuție câțiva papiri din secolul al VI-lea (despre care a luat cunoştinţă prin consultarea bazei de date *Integrating Digital Papyrology*), care menționează în Egipt o unitate de „sciţi"; aceasta ar fi fost constituită din militari originari din provincia Scythia (în linii mari, Dobrogea). Dar un monument funerar descoperit la Apollonopolis (citat de A.M.) menționează pe un Rigimer, στρατιώτης Σκύθης (remarcă: autorul confundă constant genitivul cu nominativul); numele militarului este autentic germanic (observația lui A.M.). Pentru o origine germanică a trupei, pledează şi existenţa unui βάνδον Σκυθῶν citat într-un izvor hagiografic; A.M. este de acord că acest termen este germanic (în acest sens citează, între alte surse, pe H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993, p. 387), cf. germ. *Bande* (rom. „bandă"). Pentru încadrarea în armata romană a unor războinici germanici şi trimiterea lor pe frontiera orientală a Imperiului, vezi inscripția de la Motha (Arabia) din 28 februarie 208 (datare după era de la Bostra): Μνεμεῖον Γοῦθθα, υἱοῦ Ἑρμιναρίου, πραιποσίτου γεντιλίων ἐν Μοθανοῖς ἀναφερομένων ἀπογεν(ομέν)ου ἐτῶν ιδ′, ἔτι ρβ′, Περιτίου κα′ (BÉ, 1943, nr. 76; vezi M.P. Speidel, *The Roman Army in Arabia*, ANRW, II, 1977, 8, p. 712–715; C.C. Petolescu, SCIVA 39, 1988, 3, p. 281–286). Dar A.M. se înverşunează să susţină că această trupă a fost recrutată din provincia Scythia, „deoarece în epocă termenul se referea la populaţia acesteia" (vezi p. 49).

Alte ştiri (care nu sunt chiar total necunoscute istoriografiei româneşti – cum se afirmă la p. 52) se referă la o trupă de daci. Astfel, A.M. notează existenţa unui *numerus*, cu garnizoana la Alexandria; chiar dacă originea dacică este îndoielnică (probabil s-a păstrat doar numele trupei!), inscripţiile pe *ostraca* de la Crocodilo atestă existenţa unei trupe de daci în Egipt, pe timpul împăratului Traian (vezi Hélène Cuvigny, *Ostraca de Krokodilô. La correspondance militaire et sa circulation*, Cairo, 2005, p. 166–167, nr. 98: trupă de daci trimisă la Alexandria, anul 108). Contractul din anul 451, citat de A.M., care menţionează un στρατιώτης ἀριθμοῦ τῶν γενναιοτάτων Δακῶν, era cunoscut şi de I.I. Russu, *Daco-geţii în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia Traiana)*, Bucureşti, 1980, p. 36 (la indici, I.I.R. reproduce: *n. fortissimorum Dacorum*). La aceeaşi pagină, I.I.R. cita şi inscripţia de la Apamea, care atestă un *numerus* de daci în Syria (vezi şi IDRE, II, 412; provenind probabil din *cohors I Ulpia Dacorum*), precum şi papirul de la Ravenna menţionând pe un *Ioannes, dom(esticus) num(eri) Dac(orum)*.

Suum cuique tribuere.

1788. K. Maurer, *Der Pontarch des westpontischen Koinon*, Dacia N.S. 59, 2015, p. 141–188.

1789. F. Matei-Popescu, *Note epigrafice (V)*, SCIVA 65, 2014, 3–4, p. 337–345.

1790. F. Matei-Popescu, *Tropaeum Traiani*, în vol. *Trajan und seine Städte* (v. *supra*, nr. 1708), p. 205–223 (v. *infra*, nr. 1794).

1791. L. Mihailescu-Bîrliba, *Une nouvelle inscription de Topolog (Mésie Inférieure)*, Dacia N.S. 68, 2014, p. 303–307 (v. *infra*, nr. 1805).

1792. A. Panaite, *Protective Deities of Roman Roads in Moesia Inferior*, Pontica 46, 2013, p. 343–353.

1793. C.C. Petolescu, *Un fragment de diplomă militară din timpul împăratului Domitian*, SCIVA 65, 2014, 1–2, p. 71–26.

Fragment de diplomă militară menţionând mai multe trupe din provinciile Moesia Superior (sub guvernarea lui Cn. Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus) şi din Moesia Superior (sub Octavius Fronto); este vorba probabil de un corp expediţionar, constituit din trupele celor două provincii, care l-a însoţit pe împăratul Domitian în anul 92 împotriva sarmaţilor. Diploma poate data din anul 93 p. Chr.

1794. C.C. Petolescu, *Tropaeum. Complexul comemorativ de la Adamclisi şi oraşul roman*, Academica 24, 2014, 6–7 (284–285), p. 77–84.

De mai multă vreme am atras atenţia (vezi acum p. 83 şi nota 42) asupra faptului că numele autentic al oraşului roman era *Tropaeum* (aşa apare în sursele epigrafice şi toate celelalte surse scrise, până spre sfârşitul Antichităţii); forma *Tropaeum Traiani* este neautentică, creaţie a lui G. Tocilescu şi E. Bormann. În legătură cu data fundării oraşului (încă de pe timpul lui Traian, aşa cum a demonstrat recent E. Popescu, Dacia N.S. 57, 2013, p. 127–144, pe baza unei inscripţii), am exprimat ipoteza următoare: „Dar, este mai probabil că *Tropaeum* a primit titlul de *municipium* încă din anul 109, odată cu consacrarea *tropaion*-ului. O paralelă ar fi fundarea Coloniei Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa, datând din anii 109–110. Cu acest prilej, s-a constituit *ordo decurionum* al municipiului *Ulpium Traianum Tropaeum (Tropaeensium)*, cu magistraţii săi, meniţi a aduce la îndeplinire ceremoniile anuale legate de comemorarea *fortissimorum virorum*, căzuţi pentru patrie în 86–87 şi 101–102”. Inscripţia *b*, legată de epigrafişti (N. Gostar, E. Doruţiu-Boilă) tot de *tropaion*, dar descoperită în cetate (IDRE, II, 335, cu bibliografia originală), este probabil chiar inscripţia inaugurală a oraşului roman.

În toamna anului 2014, F. Matei-Popescu, care pregătea pentru tipar forma finală a comunicării prezentate la colocviul *Trajan und seine Stadte*, desfăşurat la Cluj-Napoca între 29 septembrie – 2 octombrie 2013 (F. Matei-Popescu, *Tropaeum Traiani*, în I. Piso, R. Varga (eds.), *Trajan und seine Städte. Colloquium Cluj-Napoca 29 September – 2 Oktober 2013*, Cluj-Napoca, 2014, p. 205-223), mi-a comunicat că este de părere că *Tropaeum Traiani* a primit titlul de *municipium* odată cu consacrarea monumentului triumfal *(Tropaion)*. I-am comunicat că am un articol, apărut între timp, în care avansasem deja această ipoteză. Vezi şi articolul lui F. Matei-Popescu (consemnat *supra*, nr. 1790) cu citarea de la p. 205, nota 2: „Being inaugurated in 109 (CIL III 12467 = IDRE II 334 = ISM IV 5; see also IDRE II 335 = ISM IV 6), one can not restrain himself not to observe that it dates from the very same time with the inauguration of the colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa in Dacia (IDR III/2, 1 = ILD 238; for a short overview on the state of the research on the Dacian colonia see Ardevan 1998 [*Viaţa municipală în Dacia romană*, Timişoara], 42–45; Piso 2005 [*An der Nordgrenze des römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003)*, Stuttgart], 435–457; Petolescu 2011 [*Villes de la Dacie romaine*, Dacia N.S. 55, p. 83–109], 85–89); see also Petolescu 2014a [*Tropaeum, complexul comemorativ de la Adamclisi şi oraşul roman*, Academica 24, 6–7, p. 77–84], p. 83”.

1795. L. Ruscu, *On Cult Associations at Istros and Tomis*, EphemNap 24, 2014, p. 139–152.

1796. A. Tsaravopoulos, A. Opaiţ, G. Fragou, *Stamps on Amphorae and Lagynoi Handles from the Island Chios*, în L. Buzoianu, P. Dupont, V. Lungu (eds.), PATABS III. *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. – Production et commerce amphoriques en Mer Noire* (Pontica 46, Suppl. II) Constanţa, 2013, p. 105–143.

Inscripții recent descoperite sau revizuite
(nr. 1797–1806)

1797. TOMIS. Dală de marmură (stelă), conținând două inscripții din epoci diferite; descoperită întâmplător în anul 1961, în cartierul „Viile Noi” al orașului Constanța. Inițial, placa a avut o formă perfect dreptunghiulară; când a fost reutilizată pentru inscripția creștină, piatra a fost „răsturnată” şi din baza anterioară a stelei s-a tăiat şi sculptat coronamentul inscripției creştine; de asemenea, s-a răzuit parte din textul epigramei şi s-a realizat inscripția creştină. Prima jumătate a epigramei a scăpat nerăzuită, deoarece această parte era acum utilizată ca bază, fiind îngropată în pământ. Dimensiuni: 1,18 × 0,44 × 0,08 m. Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța, inv. 1508.

„Placa a avut inițial doar un chenar simplu, în relief, şi postament; pe marginea de jos a chenarului figurează abreviat *D(is) M(anibus)*, formulă transcrisă probabil în momentul pregătirii stelei pentru utilizare; urmează textul grecesc în versuri, păstrat pe 11 rânduri, şi litere răzlețe din alte două rânduri” (ed.). Literele sunt clar trasate; ligaturi (consemnate de editori).

L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Epigramă greacă inedită din Tomis,* Pontica 46, 2013, p. 311–322 (v. *supra*, nr. 1776) (vezi şi notele 1–3, unde autoarele consemnează lecturile primare ale celor două inscripții).

῎Ελπει ὁ μὲν γενέτης
βιώτου τέλος ὅτε τελέσας
αἵματος ἐξ ἰδίου τόνδε
λιπεῖν διάδοχον·
εἶδε τε τις βασκανίη Μοί-
ρης ἔν[ο]τος ἐς τόδ’ ἀπείρξ(ε)ν
ἥρπασεν δ’ ἐκ μησόθεν
ἐλπίδος καὶ βιότου
κωλύσας κακότητι
ἅπερ πατέρι ἐν δοκεύων
Τίτε πλέον ἐρέω ἀρχήν
TE - - - - - - - - - - - - Σ
- - - - - - - - - - - - - - B

Traducere: „Speră tatăl, la sfârşitul vieții, că el sfârşindu-se a lăsat în urmă urmaş din sângele lui. Şi iată că o invidie a sorții l-a închis (în acest mormânt). A răpit din mijlocul speranței şi al vieții deturnând în nenorocire ceea ce tatăl sperase (gândise) în sinea lui. Tite, îți voi spune mai degrabă începutul...”.

Urmează un erudit studiu asupra conținutului şi versificației poetice.

Textul inscripției creştine (IGLR, 48):

† Μνημίων
Παῦλα
συνβία Παύλ-
ου Σύρου
ὑποδιακ(όνου)

Traducere: „Amintire (mormânt). Paula, soția lui Paul Sirianul, hypodiacon”.

Între epigrama păgână şi inscripţia creştină mai există – constată editoarele – litere izolate şi urme de litere, care provin fără îndoială din ultimele rânduri ale epigramei funerare. Apariţia celor două litere, pe cadru, *D M*, creează confuzie. Totuşi, deşi autoarele resping (vezi nota 5), inscripţia era probabil urmată de un text latin, care consemna eventual calitatea celui care s-a îngrijit de ridicarea pietrei; vezi, de altfel, numele latin *Titus* din r. 5 (Τίτε este vocativ), probabil cel al destinatarului epigramei (poate un tânăr studios al limbii greceşti; ceea ce ne trimite chiar la studiul autoarelor consemnat *infra*, nr. 1798). Deci, nu este vorba de o a treia inscripţie (cum consideră editorii acestor inscripţii; vezi notele 4, 6).

1798. TOMIS. Placă de piatră (nu se menționează roca) descoperită în umplutura unei fântâni. Dimensiuni: 0,30 × 0,24 × 0,067 (–0,07) m. La sfârşitul r. 6, *hedera*. Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa, inv. 1452.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et de son territoire*, în V. Cojocaru, Ch. Schuler (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20–24 September 2010, Stuttgart, 2014 (v. *supra* nr. 1769), p. 141–150, nr. 1, fig. 1 (foto, desen).

[- - -] ν Π(οπλίου) Κρισπεινιανοῦ 'Αν[- - -]
[- - -]κάλου, Καΐκου Νουμαν[- - -]
[γυμνασιάρχ]ων 'Αδείμαντος Διονυσίο[υ]
[ὁ πρῶτος τῶν ἐ]φήβων ἀνέστησεν τὸν [τε-]
5 [λαμῶνα τοῖς] ἐφέβοις τοῖς ὑπ[ογεγραμ-]
[μένοις φιλοτείμ]οις
[- - - λ]αμπαδάρχ[ης]
[-- - -]ατος κλι[νοκόσμος]
[- - -]ίου φιλότε[ιμος]
10 [- - -]Σ φιλότε[ιμος]
[- - - γρ]αμματε[ύς]

„[- - - pe când erau gymnasiarhi?] P. Crispinianus An[- -] fiul lui [- -]kalos, Kaïkos fiul lui Numa, Adeimantos fiul lui Dionysios, primul dintre efebi a consacrat stela efebilor donatori, menţionaţi mai jos...”. Urmează lista efebilor filotimi, cu indicarea atribuţiilor lor: λαμπαδάρχης, κλεινοκόσμος, ceilalţi trei φιλότειμοι, precum şi un γραμματεύς („scrib, secretar”).

1799. Târguşor (jud. Constanța). Stelă de calcar, descoperită în anul 1990, cu ocazia săpăturilor arheologice; utilizată ca prag la o biserică din secolele XVII–XVIII. Dimensiuni: 0,72 × 0,31 × 0,105 (–0,145) m. Litere înalte de 1,2–1,4 cm. Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa, inv. 43456.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et de son territoire*, p. 141–160, în V. Cojocaru, Ch. Schuler (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und*

römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20–24 September 2010, Stuttgart, 2014 (v. *supra*, nr. 1769), p. 150–156, nr. 2, fig. 2 (foto, desen).

Μεγίστη Ν(ο)υμενίου
θυγάτηρ τὴν νυμφίδα
[ἀ]νέθηκεν ἐκ τῶν ἰδἰων
[Δ]ήμητρι καὶ Κὀρη. Τιμοθῆ[ς]
ἐποἰει Μιλήσιος
P

Traducerea: „Megiste, fiica lui Noumenios, a consacrat (acest monument) pentru căsătoria sa, pe propriile cheltuieli (zeițelor), Demeter şi Cora. Timotheus Milesianul a realizat (imaginea)”.

1800 Topraisar (jud. Constanța). Placă de marmură; profilată sus şi jos. Dimensiuni: 0,24 × 0,385 × 0,13 m. Litere îngrijite, înalte de 1,1 cm. Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța, inv. 12355.

A. Avram, *Die „Freiheit” von Tomis in der Kaiserzeit*, în V. Cojocaru, Ch. Schuler (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20–24 September 2010, Stuttgart, 2014 (v. *supra*, nr. 1769), p. 162–167, fig. 1 (foto).

[’Αγαθῆι τ]ύχηι τριακοστολόγọ[ι]
[- - - - -] Ἐπιστράτου καὶ Ὀχε[- - - - -]
[- - - καὶ Πο]σειδώνιος Ἀκέσεως ΑΛ̣[- - -]
[- - - ὑπὸ τ]οῦ δήμου διά τε πρὸς τοὺς θ[εοὺς εὐσέβει-]
[αν καὶ ἀποκαθ]εσταμένης τῆς ἐλευθερίας ἡ[μῶν?]
[- - - π]ρὸς τῷ βωμῷ τοῦ ἡρῴου ΜΟΝ[- - -]
[- - -]αν πηχῶν δεκαπέντε τὸ πλάτος *vac.*
[- - -] διπλοῖς κείοσιν διηνυγμένεν ἀ-
[πό τε τῆς ἀνατ]ολῆς καὶ δύσεως στεγάσαντῆς κατὰ
[- - -] τοῦ ἔργου κεραμείσιν εὐχαριστήριον
τῷ θεῷ.

„Într-un ceas bun. *Triakostologoi* [cutare] fiul lui Epistratos, Oche[- - - fiul lui - - -] şi Poseidonios fiul lui Akesis de către popor din pietate față de zei şi libertatea noastră fiind restaurată - - - la altarul Eroului - - - cinci coate lărgime - - - prevăzut cu o dublă colonadă, deschis de la est spre vest, fiind construit acoperişul din țigle”.

Inscripția provine fără îndoială de la Tomis. Este vorba despre ridicarea (sau restaurarea?) de către τριακοστολόγοι (cuvânt prima dată atestat în epigrafia vest-pontică; însărcinați cu strângerea unui impozit, vezi explicațiile editorului), într-un *heroon,* protejat cu un acoperiş, cu ocazia restaurării libertății cetății, probabil de către împăratul Hadrian. Eroul la care se referă inscripția ar fi, după editor, Tomos, fondatorul mitic al cetății. După părerea noastră, literele ΜΟΝ[- - -] de la sfârşitul r. 6 reprezintă începutul unui nou nume al Eroului (Ἥρως), care poate fi chiar al Eroului Cavaler, precum Kagas, Monimazos, Saldobyssenos etc.

1801. TOMIS (?). Placă de marmură, ruptă sus şi vătămată la colțurile inferioare. Dimensiuni: 0,74 × 0,52 × 0,10 m. Litere înalte de 1,5 cm. Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța, inv. 31701.

După forma literelor, editorul datează inscripția în epoca lui Augustus (nota 43).

A. Avram, *Die „Freiheit” von Tomis in der Kaiserzeit*, în V. Cojocaru, Ch. Schuler (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20–24 September 2010, Stuttgart, 2014 (v. *supra*, nr. 1769), p. 167–170, nr. 2, fig. 2 (foto).

[- - - - - - - - - -
[- - - - -] I N..A.N..
[- - -- - -]ς ἀ̣υ̣τ̣ῷ εἰ[ς]
[- - - - -] ἄτοκα Σ.
[- - - - -] Ο.[Π]ΕΜΦΘΗ
[- - - - -]νος ΥΠΟΔΗ
[- - - - -] ὅπως καὶ π[άν-]
[τες εἰδῶσιν τὴ]ν το(ῦ) ἀνδρὸς ἀνα-
[στροφὴν καὶ τὰς τῆ]ς πώλεως εἰς αὐ- *vac.*
[τὸν τιμάς τὸ δὲ ψήφισμα] τοῦτ[ο] ἀναγραφῆνα[ι]
[εἰς στήλην λίθου λευ]κοῦ καὶ ἀνατεθῆναι ε[ἰς]
[τὸ ἱερὸν τοῦ ᾿Απόλλω]νος· τὸ ἀνάλωμα τοῦ *vac.*
[ἀνδριάντος δοθῆναι] ὑπὸ ἐπιμηνίου ᾿Αρ- *vac.*
[- - - τοῦ ᾿Ε]ρμίππου. *vac.* Μεταγειτν[ι]-
ῶνος. *vac.* ηι ´.

Traducere (A. Avram): „[- - -] pentru ca cetățenii să vadă maniera de a fi a acestui om şi onorurile cetății față de el. Acest decret să fie gravat pe o stelă de marmură şi să fie expus în sanctuarul lui Apollo. Cheltuielile pentru statuie să fie vărsate de *epimenios* Ar[- - -], fiul lui [Her]mippos. În data de 18 a lunii *Metageitinion*”.

Epimenios era preşedintele lunar (?) al adunării. Luna *Metageitnion* (r. 14) este pentru prima dată atestată la Tomis.

1802. TOMIS. Stelă funerară descoperită în anul 1974 în cursul lucrărilor edilitare la Constanța. Dimensiuni:1,18 × 0,48 × 0,135 m. Litere înalte de 3,8–4,5 cm.

C. Chiriac, D. Dana, F. Matei-Popescu, *Un vétéran d'un* numerus *dans une épitaphe latine tardoantique de Tomis*, Pontica 47, 2014, p. 439–450 (v. *supra*, nr. 1778).

Fl(avius) Cupitus,
veteranus
d(e) n(umero) ORSARISẠ,
vix(i)t ann(os) LX,
nubsit sua(m)
conparen
Firmina(m), ha-
buit filius
Gutium et

Vetranione(m)
coscopivit, u-
na dati vitas.

Inscripția prezintă o serie de dificultăți de ordin istoric și lingvistic.

Astfel, în r. 2 este numele unei trupe; autorii caută analogii în *Notitia Dignitatum (pars Occidentis)*, care menționează niște formațiuni de *Ursarienses* (în Gallia, Retia, Pannonia), al căror nume este greu de explicat. Literele enigmatice din r. 3 pot fi completate *Orsari sa(gittarii)*, poate chiar la nominativ, având în vedere abaterile constante de la regulile gramaticale din această inscripție. Despre aceștia, cred că este vorba de o formație de „vânători”, având misiuni logistice, dar și militare; vezi inscripția de la Montana (Moesia Inferior) care menționează o *venatio Caesariana*, pentru care a fost trimisă o *vexillatio* constituită din mai multe trupe ale provinciei Moesia Inferior (AÉ, 1987, 867; vezi Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, București, 2010, p. 202). Vânători arcași sunt atestați în Italia de *Notitia Dignitatis* (*pars Occ*. *Sagittarii venatores*).

Pentru numele din r. 9, aș sugera o comparație cu *Guthicas* din *Acta Sanctorum* (luna aprilie), preotul menționat în martiriul Sfântului Sava Gotul (vezi *Fontes*, II, p. 713)[5].

În r. 11, COSCOPIVIT; de acord cu editorii, „il faut comprendre *concupivit*”; contextul inscripției ne sugerează un derivat (corupt?) de la *concepivit*: prin urmare, Flavius Cupitus a avut cât a fost în viață un fiu, celălalt fiind născut postum. În r. 11/12, *una dati vita*, înțeleg: „dintr-una dați cu viață” (dintr-o singură mamă).

1803. Săcele (jud. Constanța). Placă de marmură descoperită întâmplător în anul 2012 în curtea unui locuitor din localitate; proveniență probabilă de la Histria. Dimensiuni: înălțime 0,40 m; lățime 0,61 m; grosime 0,115–0,150 m. Litere înalte de 1,1 cm. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, inv. 43479.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *L’espace ouest-pontique sous l’empereur Tibère à la lumière d’un décret inédit découvert en Dobroudja* în V. Cojocaru, A. Coşkun, M. Dana (eds.), *PONTICA ET MEDITERRANEA,* vol. III. *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, 2014 (v. *supra*, nr. 1768), p. 415–433.

[. . . . .] ἀποσταλεὶς τε ὑ-
[πὸ τοῦ αὐτοκράτορος] θεοῦ υἱοῦ Τιβερίου Καίσαρος διὰ
[πρε]σ[βευτοῦ καὶ ἀ]ντ[ι]στ[ρα]τήγου Λευ[κί]ου Πομπονίου
[Φλ]άκ(κ)ου εἰς τοὺς καθ᾽ ἡμᾶς τόπους ἐπι συμ(μ)ονῇ καὶ σω-
[τ]ηρίᾳ τῶν ἐν τοῖς εὐωνύμοις μέρεσι τοῦ Πόντου Ἑλ-
[λ]ηνίδων πόλεων μάλιστα δὲ τῆς ἡμετέρας πόλ[ε]-
[ως] διὰ τὸ προκεῖσθαι ἔνγιστα τοῖς βαρβάροις καὶ πόλι[ν]

[5] Numele Guthicas sună barbar, poate chiar gotic; vezi și *Goddas*, episcop în *Gothia* (Em. Popescu, *Christianitas Daco-romana*, București, 1994, p. 215). Un alt preot, *Sansalas*, menționat tot în pătimirea Sfântului Sava „Gotul”, pare localnic; cf. *Dandalas*: numele unor militari din *cohors IIII Thracum* (CIL, XIII, 7049–7050, 11870 = AÉ, 1913, 239; vezi M. Zahariade, *The Thracians in the Roman Imperial Army*, I. *Auxilia*, Cluj-Napoca, 2009, p. 345–346).

[τηρῆ]σθαι διὰ παντὸς καὶ διὰ τὸ μέλλειν ἐνκαταλειπεῖ̣ν̣
[τ]ὴν πόλ[ι]ν καθὼς καὶ πρεσβεύσ[α]ντες περὶ τούτων
εἰς Ρώμ[η]ν πρὸς τὸν αὐτο[κ]ράτο[ρ]α δεόμενοι τὴν ἐξο[.]
[.]ΗΣΙ ΑΝ[..]ΤΟΥ μὲν παραγενόμενος εἰς τὴν πόλιν ἡ-
μῶν Κοΐ[ν]τος Ἰού[λι]ος Οὐεστᾶλις καὶ ἰδῶν ὀλιγανδροῦ-
σαν τὴν πόλιν κ[α]ὶ κατὰ πάντα ἀσθενοῦντα συνελέ-
[γη]σας π[αρ]εκάλεσεν τοὺς πολείτας χρεστὰς Ε[...]
[...] ἀπ[ο]διδοὺς τὰς ἀπο τοῦ θεοῦ Σεβαστοῦ [...]
[...]στη τοὺς ἐκπεπο[ρ]θηκότας τὴν χώρ[αν βαρ]-
[βά]ρους [.]ΕΝΠΟΡΙ ΔΙ ΕΑ τοῦ παρεσ[τ]ή̣σαντος]
[…………]ημῶν πολει[……ΕΓ………………. . .]
[……………]ΘΕΤΟΣ[………………………… …]

R. 14: A. Avram, *per litteras*: „În r. 14/15 sunt acum sigur de rest. χρεστὰς ἐ[λπί|δας]".

„Trimis de Împăratul Tiberius Caesar, fiul Divului (Augustus), prin intermediul legatului *pro praetore* Lucius Pomponius Flaccus, în locurile noastre, pentru menţinerea şi salvarea oraşelor greceşti de pe litoralul stâng al Pontului, în special a oraşului nostru, datorită faptului că se află foarte aproape de barbari şi pentru a supraveghea oraşul în orice împrejurare; în acelaşi scop tocmai au părăsit oraşul solii trimişi cu această misiune la Roma pe lângă împărat cerând [- - - - -]. Quintus Iulius Vestalis, sosit în oraşul nostru şi văzându-l sărăcit de locuitori şi vulnerabil peste tot, a convocat pe cetăţeni în adunare, restituindu-le privilegiile pe care le primiseră de la divinul Augustus şi [- - -] barbarii care jefuiseră teritoriul [- - -] fiind alături de [- - -]".

Prezenţa fostului primipil Q. Iulius Vestalis, eroul de la Aegyssus din anul 12 p. Chr., menţionat de Ovidiu (Pontica, 4, 7, 1–54), trimis cu o misiune de împăratul Tiberius, prin anii 18−19, ne aduce în minte cariera altui ofiţer (CIL, V, 1838 = ILS, 1349; Iulium Carnicum); B. Dobson, *Die Primipilares*, Bonn, 1978, p. 190, mr. 55):

C. Baebio P. f. Cla(udia) Attico, IIvir(o) i(ure) [d(icundo)], primipil(o) leg(ionis) V Macedonic(ae), praef(ecto) civitatium Moesiae et Treballia[e, pra]ef(ecto) [ci]vitat(ium) in Alpib(us) maritimis, t[r(ibuno)] mil(itum) coh(ortis) VIII pr(aetoriae), primopil(o) iter(um), procurator(i) Ti Claudi Caesaris Aug(usti) Germanici in Norico, civitas Saevatum et Laiancorum.

Probabil că noua misiune a lui Vestalis a intervenit după alte sarcini, îndeplinite după primipilat, între anii 12−18; poate după un tribunat într-o *cohors praetoria* din *Urbs*, ceea ce i-a adus rangul de *primus pilus bis*. Aşa s-ar înţelege misiunea de a combate pe cei care jefuiseră teritoriul cetăţii (vezi ultimul rând al inscripţiei); poate ca *praefectus ripae Thraciae* [de reţinut menţinerea acestei noţiuni geografice, fie şi în *publicum portorii ripae Thraciae*: vezi *Horothesia* Histriei; ISM, I, 67–68], poate adăugând şi *laevi Ponti*. Posibil aceeaşi calitate aveau şi prefecţii Arruntius Flama şi Asiaticus, din timpul guvernării lui Flavius Sabinus; ei nu puteau fi prefecţii flotei de pe Dunăre (vezi în acest sens, de curând, F. Matei-Popescu, în vol. F. Panait-Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu (eds.), *Poleis în Marea Neagră: relaţii interpontice şi producţii locale (Poleis in the Black Sea Area: Inter-Pontic Relations and Local Productions),* Bucureşti, 2013, p. 213), deoarece abia Vespasian a creat o flotă la Dunărea de Jos: *classis Flavia Moesica* (chiar dacă legiunile aveau şi escadre navale). Legătura indisolubilă dintre *ripa Thraciae* (de fapt,

echivalentă cu *ripa Danuvii*) şi zona pontică este sugerată şi de epitetul *Pontica* acordat legiunii de la Durostorum în ştampilele tegulare de la Gura Canliei (M. Irimia, Pontica 18, 1985, p. 151–153, fig. 1, 3; CEpR, 1987, nr. 447) *[leg(ionis)] XI PONT(icae)* (ligatura *N+T*), din epoca primei tetrarhii (vezi SCIVA 40, 1989, 2, p. 167–169).

Concomitent, Vestalis a îndeplinit şi o misiune civilă: probabil legată de efectuarea recensământului [Appian, *Illyr.*, 30, afirmă că moesii au fost supuşi la plata tributului (φόρος) abia pe timpul lui Tiberius (vezi D.M. Pippidi, în *DID*, I, p. 300: „ înfiinţarea provinciei Moesia, în primii ani ai domniei lui Tiberiu" şi nota 62] – ceea ce înseamnă că pe timpul acestui împărat s-a efectuat primul *census*: recensământul populaţiei şi bunurilor (pentru *census*, vezi AÉ, 2008, 641). Aşa se poate înţelege afirmaţia din inscripţie: „Quintus Iulius Vestalis, sosit în cetatea noastră şi văzând o cetate sărăcită de locuitori şi vulnerabilă peste tot, a convocat pe cetăţeni în adunare, restituindu-le privilegiile pe care le primiseră de la divinul Augustus şi [- - -]".

1804. *Arula:* mic altar din calcar (calcarenit), descoperit la Ostrov (jud. Constanţa) în primăvara anului 1962, în timpul lucrărilor agricole de primăvară. Dimensiuni: 19,5 × 11,60 (–11) × 10,50 (–10) cm. Înălţimea literelor scade de la 3,8 cm, la 1,5 cm. Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti.

A. Bâltâc, I. Paraschiv-Grigore, *Un altar votiv miniatural din aşezarea romană de la Ostrov (punctul Ferma 4), jud. Constanţa*, CA 20, 2013, p. 155–163 (v. *supra*, nr. 1774), cu foto şi desen.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
Iul(ius)
Ponti(cus)
4 *vet(eranus)*

Deoarece numele trupei nu este menţionat, este posibil ca dedicantul să fi fost veteran al legiunii XI Claudia, cu sediul la Durostorum.

1805. Topologu (jud. Tulcea). Altar de calcar, cu capitelul şi baza profilate; vătămat în partea superioară stânga şi cea inferioară dreaptă. Dimensiuni: 0,76 × 0,33 × 0,30 m. Înălţimea literelor: r. 1–3 de 6 cm; r. 4 de 4,5–5 cm; r. 5 de 4,9–5,1 cm. Inscripţia este încastrată cu baza în pavimentul curţii Grupului Şcolar Agricol din localitate; după autor, ar proveni din Sâmbăta Nouă, localitate vecină.

L. Mihăilescu-Bîrliba, *Une nouvelle inscription de Topolog (Mésie Inférieure)*, Dacia N.S. 68, 2014, p. 303–307 (v. *supra*, nr. 1791).

M ET
VNONI
REG P LAE
COMICVS V
5 LIB SOL

Restituirea propusă de editor: *[I(oui) O(ptimo)] M(aximo) et / [I]unoni / Reg(inae) P(ublius) Lae(...) / Comicus u(otum) / lib(ens) sol(uit).*

De reținut remarcile autorului cu privire la nume (p. 307): „Le gentilice apparaît sous la forme abrégée de Lae(…). Il peut têtre, par exemple, Laecus, Laedius, Laelius, Laetius Laevius. En Mésie Inférieure, seulement Laelius est attesté, dans une inscription de Tomi” [AÉ, 1995, 1341; inscripție funerară, fragment: *D. M. L. Lael(ius)...*]. Iar în continuare: „Il est tentant d’associer la forme Laetus, qui est en consonance avec le surnom Comicus, mais Laetus n’existe pas en tant que gentilice. C’est pourquoi les autres variantes restent plausibles. En ce qui concerne le surnom, Comicus est rencontré surtout à Rome et en Italie. Parmi ses porteurs, il y a beaucoup d’esclaves et des affranchis. Notre personnage est sans doute citoyen, mais il est difficile de dire s’il a été un ancien esclave”.

Pentru alte descoperiri din zonă, vezi ISM, V, 234 (Topologu) şi 235–236 (Sâmbăta Nouă).

1806. Râmnicu de Jos (jud. Constanța). Altar de calcar, ornat de un cavaler în galop spre dreapta, ținând scut şi lance. Dimensiuni: 2,13 × (0,69–0,97) × (0,54–0,88) m. Literele descresc în înălțime, de la 7 la 3,5 cm; în r. 1, literele *D M*, de o parte şi alta a reliefului. Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța.

V. Pârvan, AARMSI 35, 1913, p. 518–526; C.-G. Alexandrescu, *Das Grabaltar eines beneficiarius consularis aus Moesia Inferior*, ZPE 164, 2008, p. 259–262 (foto, desen) (vezi şi C.-G. Alexandrescu, *Arhiepiscopul Raymund Netzhammer şi problemele antichităților Dobrogene*, SCIVA 58, 2007, 3–4, p. 216: condițiile descoperirii).

D(is) M(anibus)
Aeli Ingenui, b(ene)f(iciarii) co(n)-
s(ularis) leg(ionis) XI Cl(audiae), vixit an(nos) [XL],
Ulpia Matrona coniug[i be-]
5 *ne merenti fecit. Va[le]*
viat(or).

Inscripția nu a fost cuprinsă în volumele cu inscripțiile din Dobrogea de nord din seria ISM (vol. I sau II). F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior,* Bucureşti, 2010, p. 152, crede că Aelius Ingenuus era identic cu un omonim *beneficiarius legati legionis*, dintr-o inscripție de la Karagač, pe râul Osma (CIL, III, 12401 = ILB, 444); inscripția de la Râmnicu de Jos arată că avansase la rangul de *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)*.

ARHITECTURA CRANIANĂ ŞI DEFORMAREA ARTIFICIALĂ INTENŢIONATĂ A CRANIULUI (CRANIILE DEFORMATE DIN ROMÂNIA)*

NICOLAE MIRIŢOIU

Lucrarea de doctorat[1] analizează craniile deformate din România şi le integrează în fenomenul deformării craniene intenţionate[2], răspândit pe spaţii largi şi în diferite epoci. După prezentarea stadiului cercetărilor deformării craniene şi a metodelor de analiză corespunzătoare, este subliniată însemnătatea culturală a acestui fenomen în răspândirea sa temporală şi geografică.

Scopul acestei lucrări, de mare importanţă pentru antropologi, medici şi arheologi, a fost cercetarea deformării craniene pe baza unei metode unitare, pornind de la materialele din România. Craniul deformat este un obiect cultural care caracterizează regiuni, categorii sociale şi popoare diferite.

Fenomenul cultural al deformării craniilor a fost cercetat mai întâi din punct de vedere biologic şi istoric-antropologic pentru a se stabili cum a avut loc deformarea

* Nicolae Miriţoiu a fost cercetător la Institutul de Antropologie „Fr. J. Rainer" din Bucureşti. Această prezentare semnalează lucrarea sa de doctorat, încă inedită, care urmează să fie publicată în seria bilingvă *Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens / Studii privind arheologia epocii fierului din Thracia* (Rhaden). Editorii seriei (cărora N. Miriţoiu le-a încredinţat publicarea doctoratului său la Editura Leidorf), în înţelegere cu comitetul de redacţie al revistei SCIVA, au decis publicarea acestui rezumat al tezei de doctorat, bazat pe prezentarea făcută lucrării, în acord cu autorul, pentru sus-numita editură. Scopul demersului din paginile revistei SCIVA este de a aduce la cunoştinţa arheologilor din România, precum şi a specialiştilor interesaţi de fenomenul migraţiilor, o lucrare de antropologie care poate influenţa interpretarea descoperirilor funerare din mileniul I. p.Chr.

[1] Teza de doctorat a fost susţinută în anul 2006 în cadrul Institutului de Antropologie „Fr. J. Rainer", sub conducerea ştiinţifică a doamnei Cristiana Glavce. Din comisia pentru examenul de doctorat, au făcut parte domnii: Alexandru Barnea, Constantin Bălăceanu-Stolnici, Gheorghiţă Geană şi Alexandru Ispas. Lucrarea, organizată în trei părţi (I. *Arhitectura craniului uman normal în secţiune sagitală*; II. *(De)formarea artificială a craniului*; III. *Studiul antropologic al craniilor deformate din România*), conţine 413 pagini de text (introducere, 17 capitole de valorificare a materialelor, concluzii, catalog, şapte anexe cu tabele de măsurători, bibliografie şi 83 de figuri) şi 70 de planşe cu desene de cranii deformate.

[2] În ultima vreme, în antropologia orientată spre medicină şi biologie, este folosită formula „deformare craniană intenţionată" în loc de cea de „deformare craniană artificială".

SCIVA, tomul 66, nr. 3–4, Bucureşti, 2015, p. 365–375

şi în ce scop. Pornind de la literatura de specialitate, a fost creată o tipologie a deformării craniilor: semioblic rotund, oblic rotund, vertical rotund şi „toulousaine”.

Deformarea craniilor, începând cu a copiilor nou-născuţi, este un obicei bizar, însă destul de des întâlnit, prin care omul îşi consideră corpul un obiect cultural. Comparaţia dintre datele istorice şi antropologice referitoare la teritoriul României dovedeşte că deformarea era un obicei străin, adus de popoarele migratoare în teritoriul studiat. Numeroase cranii deformate din necropolele romane târzii dovedesc o bună integrare a acestor străini în Imperiu.

Deformarea craniană reprezintă o modificare intenţionată a craniului cu caracter estetic. Ea permite diferenţierea anumitor categorii sociale şi înlesneşte cunoştinţele privind schimbul cultural dintre populaţii.

Catalogul craniilor deformate din România[3] conţine materiale provenind, în principal, din descoperiri arheologice[4]. Pentru a le documenta, autorul a cercetat o cantitate uriaşă de materiale din colecţiile osteologice de la Bucureşti şi Iaşi. Doar 20 de cranii deformate fuseseră cercetate antropologic, altele fuseseră doar menţionate în publicaţii arheologice, fără o analiză de specialitate. Au fost repertoriate (până în anul 2005) 61 de localităţi din România, în care au fost descoperite 155 de cranii deformate, dintre care doar 130 au fost confirmate antropologic. Doar 111 cranii deformate au putut fi studiate efectiv, ceea ce reprezintă 69,81% din cele repertoriate şi 82,83 % din cele atestate.

În stadiul actual al cercetărilor din România, descoperiri de cranii deformate nu au fost înregistrate în pre- şi protoistorie, ele existând, cu precădere, în epoca Imperiului Roman, la începutul Evului Mediu şi, în foarte mică măsură, în epoca medievală târzie.

Au putut fi stabilite patru perioade pentru care s-a înregistrat practicarea deformării craniene intenţionate în România:

1. Pentru prima perioadă (secolele II–III), există aproximativ 44 de cranii deformate, dintre care 31 au fost studiate din punct de vedere antropologic: 14 din Moldova, provenind din 10 situri: Balinteşti (com. suburbană Bereşti – Meria, oraşul Bereşti), Galaţi, Şendreni şi Tecuci (jud. Galaţi), Drăguşeni, Pogorăşti (com. Răuseni) şi Truşeşti (jud. Botoşani), Focşani (jud. Vrancea), Probota (jud. Iaşi), Trestiana (com. Griviţa, jud. Vaslui); 25 din Muntenia, provenind din 17 situri:

[3] Vezi şi referirile din capitolele 14 (*Deformările craniene în Eurasia*), 16 (*Materialele craniologice studiate*) şi 17 (*Metodologie*), *Anexele* nr. 3 şi nr. 5, precum şi partea desenată, care prezintă, descriptiv, tabelar şi ilustrativ, totalitatea informaţiei ştiinţifice asupra fiecărei descoperiri din România, sintetizate de autor sau preluate din lucrările de specialitate dedicate.

[4] Craniile deformate au fost identificate pornind de la literatura arheologică, de la studiul colecţiilor craniologice ale Institutului de Antropologie „Fr. J. Rainer” din Bucureşti (unde se află 104 exemplare) şi ale Secţiei de Cercetări Antropologice a Academiei Române, Filiala Iaşi (unde se află şase exemplare), precum şi din materialele osteologice provenind din săpăturile arheologice mai recente. Dintre cele 111 cranii studiate, doar un exemplar este conservat la Muzeul Judeţean de Istorie din Galaţi.

Călăraşi, Căscioarele, Cetatea Veche (fosta localitate Tatina, com. Spanţov), Măriuţa (com. Belciugatele), Olteniţa – punctele *Iordoc*, *Puţul de Cărămidă* şi *Renie*, Sultana – *Valea Orbului*, şi Ulmeni (din jud. Călăraşi), Dridu (jud. Ilfov), Largu (jud. Buzău), Lişcoteanca – punctele *Moş Filon* şi *Movila Olarului* – şi Râmnicelu (jud. Brăila), Oinacu (jud. Giurgiu), Ploieşti – *Triaj* şi Târgşoru Vechi (jud. Prahova); trei cranii din Dobrogea. Toate aceste descoperiri provin din situri aparţinând populaţiei sarmatice, doar un craniu deformat a fost găsit în mediul roman de la *Romula*–Reşca (jud. Olt). Aceleiaşi perioade îi aparţine şi craniul deformat din *martirium*-ul de la *Tropaeum Traiani*–Adamclisi (jud. Constanţa), a cărui atribuire etnică este însă discutabilă. Până la această lucrare, fuseseră valorificate din punctul de vedere al studiului antropologic doar cinci cranii, provenind de la Focşani, Cetatea Veche, Pogorăşti, Galaţi şi Adamclisi.

Dintr-o vreme ceva mai târzie (secolul al IV-lea), ar fi de amintit doar craniul deformat de la Drăgăneşti-Olt (jud. Olt), descoperire neconfirmată antropologic, care ar fi putut aparţine unui germanic. În necropolele de tip Sântana de Mureş–Cerneahov, craniile deformate lipsesc.

2. Cea de-a doua perioadă (secolul al V-lea), corespunde epocii hunilor şi alanilor, ca şi germanilor din confederaţia hunică. Au fost descoperite 10 cranii deformate, în şase situri arheologice din Moldova (Botoşani – *Dealul Cărămidăriei*), Muntenia (Dulceanca, com. Vedea, jud. Teleorman şi Gherăseni, jud. Buzău), Oltenia (Bistreţ, jud. Dolj), Transilvania (Odorheiul Secuiesc, jud. Harghita) şi Banat (Timişoara – *Freidorf*). Doar şapte dintre acestea fuseseră studiate antropologic (cele de la Botoşani – *Dealul Cărămidăriei*, Dulceanca, Odorheiul Secuiesc), cele două cranii deformate semnalate la Timişoara – *Freidorf* neputând fi confirmate ca atare. În cadrul tezei au fost reanalizate antropologic cinci cranii, provenind din siturile de la Botoşani, Dulceanca, Gherăseni şi Bistreţ.

3. Cea de-a treia perioadă corespunde epocii gepide din secolul al VI-lea. S-au descoperit 20 de cranii deformate în 10 necropole gepidice din Transilvania: Arad-Gáj (jud. Arad); Brateiu (jud. Sibiu); Căpuşul Mare şi Vlaha (com. Săvădisla) din jud. Cluj; Cipău (com. Iernut), Lechinţa de Mureş, Moreşti – *Hulă* (com. Ungheni) şi Sighişoara, din jud. Mureş; Galaţii-Bistriţei (jud. Bistriţa-Năsăud); Unirea – *Vereşmort* (jud. Alba). Doar două dintre acestea (cele de la Cipău) fuseseră cercetate antropologic, pentru 10 nu există confirmare antropologică şi şapte au fost studiate în lucrarea de doctorat.

De aceeaşi etapă, dar cu o încadrare cronologică mai largă (secolele IV–VI), cu diferenţe teritoriale şi, în mod esenţial, de problematică, pot fi legate şi majoritatea mormintelor cu cranii deformate din necropolele urbane romano-bizantine din Dobrogea. Au fost descoperite 42 de cranii deformate, dintre care 31 studiate, în cinci necropole cercetate la *Histria*, *Tomis*–Constanţa, *Callatis*–Mangalia (jud. Constanţa), *Ibida*–Slava Rusă şi *Beroe*–Piatra Frecăţei (jud. Tulcea), la care se adaugă descoperirea de la Rasova (jud. Constanţa). Aceste

morminte nu se deosebesc, prin inventar şi ritual de înmormântare, de celelalte morminte din necropolele din Dobrogea, astfel încât indivizii cu cranii deformate par să fi fost bine integrați în structura multietnică a populațiilor din provincia Scythia Minor. Apartenența lor etnică nu este explicată până acum.

4. Ultima perioadă corespunde culturii Dridu (secolele VIII–IX/X). Au fost identificate 27 de cranii deformate în necropolele de la Istria – *Capul Viilor* (jud. Constanța) şi Platoneşti (com. Săveni, jud. Ialomița). În ceea ce priveşte descoperirile singulare de la Sultana (jud. Călăraşi) şi Băneasa (com. Băneasa, jud. Galați), acestea nu au fost confirmate antropologic. Toate aceste cranii deformate aparțin, probabil, protobulgarilor.

Pe lângă descoperirile amintite, au mai fost analizate patru cranii deformate, datând din epoca medievală târzie, provenind de la Poiana Dulceşti (jud. Neamț) şi de la Țigăneşti (com. Ciolpani, jud. Dâmbovița), precum şi un craniu aparținând unui etnic maghiar decedat în anul 1939.

Craniile deformate cercetate din punct de vedere antropologic provin din contexte arheologice a căror analiză a permis o serie de concluzii de ordin cronologic şi posibile atribuiri etnice: în secolele II–III se încadrează 31 de cranii, care ar putea aparține sarmaților; în secolul al V-lea – cinci cranii ce aparțin hunilor sau populațiilor din confederația huno-alano-ostrogotă; în secolul al VI-lea, eventual şi în secolul al VII-lea – şapte cranii din necropolele gepidice; în secolele IV–VI, epoca romano-bizantină din Dobrogea – 31 de cranii, a căror atribuire etnică rămâne de discutat; în secolele VIII–IX/X – 27 de cranii ce aparțin, probabil, protobulgarilor, din cadrul necropolelor birituale; trei cranii datează din Evul Mediu târziu şi un craniu din perioada contemporană. Pentru alte şase cranii nu există elemente certe de datare: cel descoperit la Trestiana ar putea fi, eventual, sarmatic, iar patru morminte din cetatea Histria, precum şi un craniu descoperit întâmplător la Rasova (jud. Constanța) ar putea aparține perioadei romano-bizantine.

În ceea ce priveşte sexul şi vârsta, dintre cele 111 cranii studiate, 69 sunt de adulți, maturi şi senili (24 de bărbați, 44 de femei şi unul indeterminabil ca sex) şi 42 de sub-adulți (cinci de adolescenți, nouă de *infans* II şi 28 de *infans* I). Dintre cele 31 de cranii din secolele II–III, şase sunt de bărbați şi 12 de femei, din toate categoriile de vârstă de peste 18 ani, patru sunt de adolescenți, unul *infans* II (6–12 ani) şi opt aparțin categoriei *infans* I (1,5–6 ani), nedeterminabili ca sex după criteriile biologice. În ceea ce priveşte craniile databile în secolul al V-lea, trei sunt de bărbați şi două de femei, iar în cazul celor din secolul al VI-lea, două cranii sunt de bărbați, patru de femei, iar unul este de adult, dar indeterminabil ca sex. Pentru perioada romano-bizantină (secolele IV–VI), cinci cranii sunt de bărbați, 19 de femei, iar şapte cranii sunt nedeterminabile ca sex, unul aparținând categoriei adolescenților, cinci categoriei *infans* II şi unul categoriei *infans* I. Dintre cele

27 de cazuri databile în secolele VIII–IX, două sunt de bărbaţi şi şase de femei, două de *infans* II şi 17 de *infans* I. Pentru perioada medievală târzie şi contemporană, toate cele patru cranii sunt masculine. În sfârşit, craniile nedatate ferm provin de la un *infans* I (descoperit la Trestiana), care ar putea fi, eventual, un sarmat din secolele II–III, precum şi de la doi bărbaţi, un *infans* II şi un *infans* I (Histria) şi de la o femeie (Rasova), putând aparţine perioadei romano-bizantine.

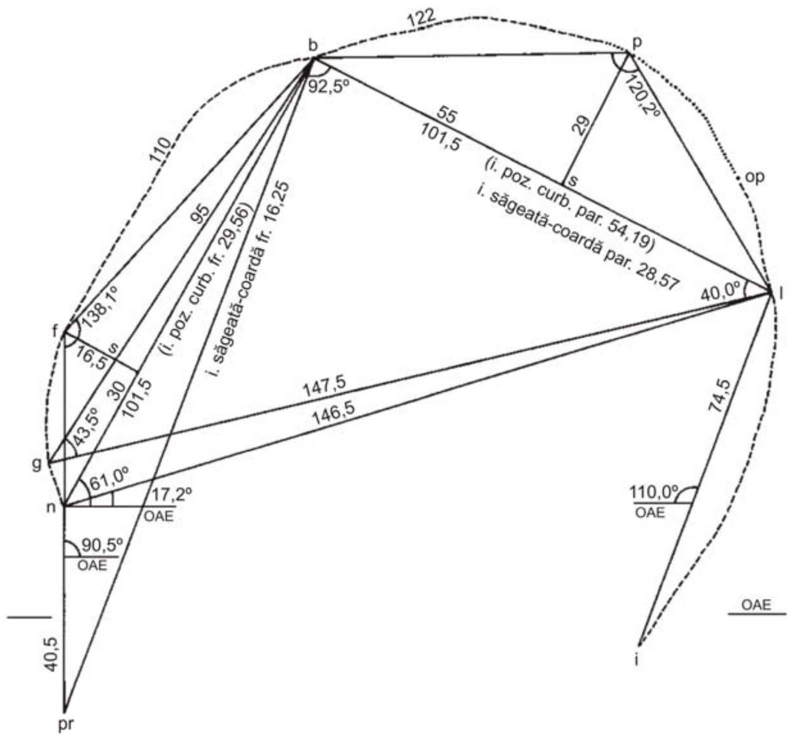
Putem conchide că mormintele cu cranii deformate din România aparţineau atât unor bărbaţi, cât şi unor femei, care, în multe cazuri, prezentau inventare funerare bogate şi că tipul deformării este, în majoritatea situaţiilor, circular, craniile deformate tabular fiind doar excepţii (*e.g.* un craniu sarmatic de la Râmnicelu, jud. Brăila).

După starea de conservare şi posibilităţile de măsurare, doar foarte puţine cranii sunt intacte, în rest aflându-se în varii stări de conservare şi prezentând lipsuri diverse. S-a putut observa că 54 de exemplare sunt complete sau reîntregite complet (sau cu lipsuri minore), iar 11 exemplare se prezintă sub formă de calote craniene. Pentru acestea, curba sagitală a fost trasată complet de la *nasion* la *opistion*, doar în unele cazuri lipsa *prostion*-ului împiedicând alcătuirea de craniograme complete. În unele cazuri, este de semnalat lipsa *basion*-ului, lista finală de dimensiuni fiind, astfel, incompletă. Pentru 18 cazuri, starea de conservare nu a permis restaurarea completă a niciunui os al calotelor, acestea fiind nemăsurabile sau fără craniograme sau curbe sagitale, aprecierile fiind exclusiv morfoscopice. În alte 28 de cazuri, au fost prezente doar două oase ale calotei sau chiar numai unul singur, fiind posibilă astfel doar trasarea curbei sagitale a acestora.

***

Analiza craniometrică a exemplarelor deformate este deosebit de importantă: aceasta se bazează pe propriile măsurători şi este reprezentată prin desene şi tabele (vezi figura). Gradul de deformare craniană a fost obţinut prin compararea cu seria de cranii normale de la Zalavar, care au fost măsurate de către W.W. Howells (*Cranial Variation in Man. A Study by Multivariate Analysis of Patterns of Difference Among Recent Human Population*. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University (Cambridge), Massachusetts, 1973), folosindu-se metoda deviaţiilor mici.

Craniile deformate din România au fost comparate cu cele contemporane lor din zonele Volgăi inferioare, din bazinul Donului, de la Devnja (Bulgaria), din fosta Iugoslavie şi de la Trikeri-Volos, ca şi cu numeroasele descoperiri din Ungaria.

Craniu deformat în vedere laterală cu măsurătorile efectuate
(Deformierter Schädel in Seitenansicht mit den durchgeführten Messungen)

DIE SCHÄDELARCHITEKTUR UND DIE ABSICHTLICHE KÜNSTLICHE DEFORMIERUNG DES SCHÄDELS

(DEFORMIERTE SCHÄDEL RUMÄNIENS)*

Die Doktorarbeit[5] untersucht die deformierten Schädel Rumäniens und integriert sie in dem weltweiten Phänomen der absichtlichen

* Nicolae Mirițoiu war Forscher an dem Anthropologischen Institut „Fr. J. Rainer” in Bukarest. Der jetztige Beitrag kündigt seine noch nicht publizierte Doktorarbeit an, die in der bilingualen Reihe *Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens / Studii privind arheologia epocii fierului din Thracia* (Rhaden) publiziert werden wird. Die Herausgeber der Reihe, denen N. Mirițoiu die Publikation der Dokorarbeit bei dem Leidorf Verlag anvertraut hat, haben, übereinstimmend mit dem Redaktionskomitee der Zeitschrift SCIVA, beschlossen, diesen Artikel zu publizieren. Er basiert auf der Zusammenfassung der Doktorarbeit und auf der Vorstellung der Arbeit für den oben genannten Verlag, die von dem Verfasser bewilligt wurde. Der Zweck des Artikels ist es, die Archäologen Rumäniens und die an den Migrationsphänomenen interessierten Spezialisten über diese anthropologische Arbeit zu informieren. Die Arbeit kann deren Interpretationsweise der Grabfunde des ersten Jahrtausends nach Christus beinflussen.

[5] Die Doktorarbeit wurde 2006 in dem Anthropologischen Institut „Fr. J. Rainer” verteidigt. Die Betreuung übernahm Frau Cristiana Glavce, die Promotionskommission bestand aus Alexandru

Schädeldeformierung[6], das weiträumig in verschiedenen Epochen verbreitet war. Die Arbeit ist sowohl für Anthropologen und Ärzte als auch für Archäologen von großer Bedeutung. Nach der Vorstellung des Forschungsstandes der Schädeldeformierung und der entsprechenden Forschungsmethoden wird die kulturelle Bedeutung dieses Phänomens in seiner zeitlichen und geographischen Verbreitung unterstrichen.

Der Zweck dieser Arbeit ist die Untersuchung der Schädeldeformierung, ausgehend von den Materialien Rumäniens und anhand einer einheitlichen Methode. Der deformierte Schädel ist ein Kulturobjekt, das Gebiete, soziale Schichten und Ethnien kennzeichnet.

Zunächst wurde das Kulturphänomen unter biologischen und historisch-archäologischen Gesichtspunkten untersucht, um festzustellen, wie die Deformierung stattfand und welchen Zweck sie hatte. Ausgehend von der Fachliteratur wurde eine Typologie der deformierten Schädel hergestellt. Vier Deformierungstypen konnten festgestellt werden: halbschräg kreisrund, schräg kreisrund, senkrecht kreisrund und „*toulousaine*".

Die Schädeldeformierung, beginnend bei neugeborenen Kindern, ist eine bizarre, weit verbreitete Sitte, bei der der Mensch seinen Körper als kulturelles Objekt betrachtet. Der Vergleich zwischen den historischen und anthropologischen Daten belegt, dass die Deformierung eine fremde Sitte war, mitgebracht von migrierenden Völkern in das untersuchte Gebiet. Zahlreiche deformierte Schädel aus den spätrömischen Nekropolen belegen eine gute Integration dieser Fremden in das Imperium.

Die Schädeldeformierung stellt eine biologische Modifizierung des Schädels mit ästhetischem Charakter dar. Sie ermöglicht die Differenzierung bestimmter sozialer Schichten und erbringt Erkenntnisse über den kulturellen Austausch zwischen den Populationen.

Dem beschreibenden Katalog der deformierten Schädel Rumäniens[7] sind Meßtabellen und Zeichnungen der untersuchten Materialien, die zumeist aus

---

Barnea, Constantin Bălăceanu-Stolnici, Gheorghiţă Geană und Alexandru Ispas. Die dreiteilige Arbeit (I. *Die Architektur der normalen Menschenschädel im sagittalen Schnitt*; II. *Die künstliche Deformierung des Schädels*; III. *Anthropologische Untersuchung der deformierten Schädel Rumäniens*) beinhaltet 413 Textseiten (Einführung, 17 Auswertungskapitel der Materialien, Schlußfolgerungen, Katalog, sieben Beilagen mit den Meßtabellen, Bibliographie und 83 Abbildungen) sowie 70 Tafeln mit den Zeichnungen der deformierten Schädel.

[6] In letzter Zeit wird in der medizinisch-biologisch-orientierten Anthropologie anstatt der künstlichen die intentionelle Schädeldeformierung als Fachbegriff angewandt.

[7] Siehe insbesondere die Kapitel 14 (*Die Schädeldeformierungen in Eurasien*), 16 (*Die untersuchten kraniologischen Materialien*), 17 (*Methodologie*) und *Der Fundkatalog der deformierten Schädel*, Beilagen 3 und 5 sowie den gezeichneten Teil. Diese Teile stellen beschreibend, tabellarisch und zeichnerisch die gesamten wissenschaftlichen Informationen über jeden einzelnen Fund Rumäniens dar; sie wurden von dem Verfasser zusammengefasst oder aus den entsprechenden wissenschaftlichen Arbeiten übernommen.

Entdeckungen der archäologischen Forschungen stammen, beigefügt worden[8]. Um sie entdecken und dokumentieren zu können, hat der Autor eine riesige Materialanmenge aus den osteologischen Sammlungen in Bukarest und Iaşi untersucht. Nur 20 deformierte Schädel sind zuvor anthropologisch untersucht worden, einige weitere sind in archäologischn Publikationen, ohne eine profesionelle Analyse, erwähnt worden. Insgesamt wurden bis 2005 61 Ortschaften Rumäniens aufgelistet, von denen 155 deformierte Schädel katalogisiert wurden. Von ihnen sind nur 130 Schädel anthropologisch als deformiert bestätigt worden, die restlichen 25 stammen aus 16 archäologischen Stätten und wurden nicht von Spezialisten untersucht. Nur 111 deformierte Schädel konnten tatsächlich untersucht werden, die 69,81% der katalogisierten und 82,83% der bestätigten darstellen.

Laut dem heutigen Forschungsstand Rumäniens sind keine deformierten vorgeschichtlichen Schädel registriert worden; sie existierten nur in der römischen Kaiserzeit und zu Beginn des Mittelalters.

Es konnten vier chronologische Phasen, in denen die Sitte der absichtlichen Schädeldeformierung Rumäniens registriert wurde, festgestellt werden:

1. Aus der ersten Phase (2.–3. Jh. n. Chr.) existieren insgesamt in etwa 44 deformierte Schädel, 31 von ihnen sind anthropologisch untersucht worden: 14 aus der moldawischen Provinz – sie stammen aus zehn Fundstellen: Balinteşti (Vorort Bereşti – Meria der Stadt Bereşti), Galaţi, Şendreni und Tecuci (Jud. Galaţi), Drăguşeni, Pogorăşti (Gem. Răuseni) und Truşeşti (Jud. Botoşani), Focşani (Jud. Vrancea), Probota (Jud. Iaşi), Trestiana (Gem. Griviţa, Jud. Vaslui); 25 aus der Walachai – sie stammen aus 17 Fundstellen: Călăraşi, Căscioarele, Cetatea Veche (ehem. Gem. Tatina, nun Gem. Spanţov), Măriuţa (Gem. Belciugatele), Olteniţa – Bereiche *Iordoc*, *Puţul de Cărămidă* und *Renie*, Sultana – *Valea Orbului* und Ulmeni (Jud. Călăraşi), Dridu (Jud. Ilfov), Largu (Jud. Buzău), Lişcoteanca – Bereiche *Moş Filon* und *Movila Olarului* – und Râmnicelu (Jud. Brăila), Oinacu (Jud. Giurgiu), Ploieşti – *Triaj* und Târgşoru Vechi (Jud. Prahova); drei Schädel stammen aus der Dobrudscha. Alle diese Funde stammen aus Denkmälern der sarmatischen Bevölkerung, nur ein deformierter Schädel stammt aus dem römischen Milieu in *Romula*–Reşca (Jud. Olt). Derselben Stufe gehört ein deformierter Schädel aus dem Martirium in *Tropaeum Traiani*–Adamclisi (Jud. Constanţa) an. Seine ethnische Einordnung ist jedoch fraglich. Insgesamt waren bis zu dieser Arbeit nur fünf dieser Schädel anthropologisch ausgewertet worden: Focşani, Cetatea Veche, Galaţi und Adamclisi.

[8] Die deformierten Schädel sind, ausgehend von der archäologischen Literatur, von der Untersuchung der Schädelsammlungen des Anthropologischen Institutes „Fr. J. Rainer" in Bukarest (wo 104 Exemplare aufbewahrt werden) und der Abteilung für Anthropologische Forschungen der Rumänischen Akademie, Filiale Iaşi (wo sechs Exemplare aufbewahrt werden) sowie von den osteologischen Materialien neuerer archäologischer Ausgrabungen, identifiziert wurden. Nur einer der 111 untersuchten Schädel wird in dem Kreismuseum für Geschichte in Galaţi aufbewahrt.

Etwas später (4. Jh. n. Chr.), jedoch anthropologisch nicht untersucht, wäre nur der deformierte Schädel aus Drăgăneşti-Olt (Jud. Olt), der einem Germanen gehören könnte, zu nennen. In den Nekropolen des Typs Sântana de Mureş-Cerneahov fehlen derartige Schädel.

2. Die zweite Stufe (5. Jh. n. Chr.) entspricht der Epoche der Hunnen und Alanen sowie der Germanen aus der hunnischen Konföderation. Es wurden in etwa zehn deformierte Schädel in der moldawischen Provinz (Botoşani – *Dealul Cărămidăriei*), in Muntenien (Dulceanca, Gem. Vedea, Jud. Teleorman und Gherăseni, Jud. Buzău), Oltenien (Bistreţ, Jud. Dolj), Siebenbürgen (Odorheiul Secuiesc, Jud. Harghita) und in dem Banat (Timişoara – *Freidorf*) entdeckt. Von denen waren bis jetzt nur sieben anthropologisch untersucht worden: Botoşani – *Dealul Cărămidăriei*, Dulceanca und Odorheiul Secuiesc. Zwei deformierte Schädel aus Timişoara – *Freidorf* sind anthropologisch nicht untersucht worden. In diesem Beitrag konnten nur fünf deformierte Schädel anthropologisch erneut untersucht werden; sie stammen aus Botoșani, Dulceanca, Gherăseni und Bistreț.

3. Die dritte Phase entspricht der Gepidenzeit des 6. Jh. n. Chr. Es wurden 20 deformierte Schädel in zehn gepidischen Nekropolen Siebenbürgens entdeckt: Arad-Gáj (Jud. Arad); Brateiu (Jud. Sibiu); Căpuşul Mare und Vlaha (Gem. Săvădisla), Jud. Cluj; Cipău (Gem. Iernut), Lechința de Mureş, Moreşti – *Hulă* (Gem. Ungheni) und Sighişoara (Jud. Mureş); Galații-Bistriței (Jud. Bistrița-Năsăud); Unirea – *Vereşmort* (Jud. Alba). Von ihnen sind bis jetzt nur zwei aus Cipău anthropologisch untersucht worden, zehn hingegen nicht. In diesem Beitrag konnten nur sieben deformierte Schädel erneut untersucht werden.

Aus demselben Zeitraum, jedoch zeitlich ausgedehnter (4.–6. Jh. n. Chr.) und räumlich sowie inhaltlich unterschiedlich, stammen die meisten Gräber mit deformierten Schädeln aus den spätrömisch-byzantinischen Nekropolen der urbanen Dobrudscha. 42 deformierte Schädel, 31 von ihnen untersucht, wurden in den fünf spätrömischen Nekropolen in Histria, *Tomis*–Constanța, *Callatis*–Mangalia, *Ibida*–Slava Rusă und *Beroe*–Piatra Frecăței, möglicherweise auch in Rasova, entdeckt. Diese Gräber unterscheiden sich nicht anhand ihres Inventars und ihrer Bestattungssitte von den restlichen Gräbern aus den Nekropolen der Dobrudscha, so dass die Individuen mit deformierten Schädeln scheinbar gut in die multiethnische Struktur der Bevölkerungen aus der Provinz *Skythia Minor* integriert waren. Ihre ethnische Zugehörigkeit ist bis jetzt nicht geklärt.

4. Die letzte Stufe entspricht der Dridu-Kultur aus dem 8.–9. Jh. n. Chr. In den Nekropolen in Istria – *Capul Viilor* (Jud. Constanța) und Platoneşti (Gem. Săveni, Jud. Ialomița) sind 27 deformierte Schädel identifiziert worden. Unsicher sind die deformierten Schädel aus Sultana (Jud. Călăraşi) und Băneasa (Gem. Băneasa, Jud. Galați), die anthropologisch nicht untersucht wurden. Alle diese deformierten Schädel gehörten möglicherweise Protobulgaren.

Außerdem sind vier deformierte Schädel des Spätmittelalters aus Poiana Dulceşti (Jud. Neamț) und Ţigăneşti (Gem. Ciolpani, Jud. Dâmbovița) sowie ein neuzeitlicher Schädel eines 1939 verstorbenen Ungarn untersucht worden.

Die archäologische Analyse der Befunde mit den untersuchten deformierten Schädeln ermöglichte die folgenden chronologischen Schlussfolgerungen und die möglichen ethnischen Zuschreibungen: 2.–3. Jh. n. Chr. – 31 Schädel könnten den Sarmaten zugeschrieben werden; 5. Jh. n. Chr. – fünf Schädel den Hunnen oder den Populationen der hunnisch-alanisch-ostgotischen Konföderation; 6. Jh. n. Chr., möglicherweise auch 7. Jh. n. Chr. – sieben Schädel den gepidischen Nekropolen; 4.–6. Jh. n. Chr., römisch-byzantinische Epoche der Dobrudscha – 31 Schädel mit diskutierbarer ethnischer Zugehörigkeit; 8.–9. Jh. n. Chr. – 27 Schädel gehören wahrscheinlich Protobulgaren aus den Nekropolen des Typs Dridu. Drei Schädel stammen aus dem Spätmittelalter und einer aus der Neuzeit. Sechs weitere Schädel besitzen keine sicheren Datierungsmerkmale: Der aus Trestiana könnte eventuell sarmatisch sein, vier aus den histrianischen Gräbern sowie ein zufällig entdeckter Schädel aus Rasova (Jud. Constanța) könnten der römisch-byzantinischen Epoche (4.–6. n. Chr.) angehören.

Bezüglich des Geschlechtes und des Alters der 111 untersuchten Schädel stammen 69 von Erwachsenen, *maturen* und *senilen* (24 Männer, 44 Frauen und einer war unbestimmten Geschlechtes) und 42 von Jungen (fünf von Jünglingen, neun aus der Gruppe *Infans II* und 28 aus der Gruppe *Infans I*). Von den 31 Schädeln des 2.–3. Jh. n. Chr. gehören sechs Männern und 12 Frauen unterschiedlichen Alters über 18 Jahren, vier Jünglingen, einer einem *Infans II* (6–12 Jahre) und acht einem *Infans I* (zwischen 1,5 und 6 Jahren) biologisch unbestimmten Geschlechtes. Bezüglich der Schädel des 5. Jhs. n. Chr. gehören drei Männern und zwei Frauen; zwei des 6. Jhs. n. Chr. gehören Männern, vier Frauen und einer einem Erwachsenen unbestimmten Geschlechtes. Fünf Schädel der römisch-byzantinischen Epoche (4.–6. n. Chr.) gehören Männern, 19 Frauen und sieben sind unbestimmten Geschlechtes, einer gehört einem Jüngling, fünf zu der Gruppe *Infans II* und einer zu der Gruppe *Infans I*. Zwei der 27 Schädel des 8.–9. Jhs. gehören Männern, sechs Frauen, zwei zu der Gruppe *Infans II* und 17 zu der Gruppe *Infans I*. Alle vier Schädel des Spätmittelalters und der Neuzeit gehören Männern. Die ungenau datierten Schädel gehören einem *Infans I* (Trestiana), eventuell einem Sarmaten des 2.–3. Jh. n. Chr., zwei Männern, einem *Infans II* und einem *Infans I* (Histria) sowie einer Frau (Rasova), möglicherweise aus der römisch-byzantinischen Epoche.

Anhand der Datenlage kann geschlussfolgert werden, dass die Gräber mit deformierten Schädeln Rumäniens sowohl Männern als auch Frauen gehören konnten, dass die Gräber häufig reich ausgestattet und dass die Schädel in den meisten Fällen kreisrund waren, die vertikal kreisrund deformierten jedoch nur Ausnahmen sind (zum Beispiel ein sarmatischer Schädel aus Râmnicelu, Jud. Brăila).

Aufgrund des Konservierungszustands und der biometrischen Möglichkeiten sind nur wenige Exemplare vollständig untersuchbar gewesen. Zusammenfassend konnte bemerkt werden, dass 54 Exemplare vollständig waren oder vollständigt worden sind (oder mit kleinen fehlenden Teilen) und von 11 Exemplaren war nur das Schädeldach vorhanden. Für sie konnte die sagittale Kurve vollständig

zwischen Nasion und Opisthion gezeichnet werden; nur in einigen Fällen machte das fehlende *Prosthion* es unmöglich, ein Kraniogramm zu vollständigen. Außerdem fehlt in einigen Fällen das *Basion*, so dass die Endliste der Messungen unvollständig ist. In 18 Fällen ermöglichte der Konservierungszustand nicht die vollständige Restaurierung der Schädeldachknochen, so dass sie keine Messungen, Kraniogramme oder sagittale Kurven existieren – die Schätzungen sind somit nur morphoskopisch. In 28 weiteren Fällen sind nur zwei oder ein vollständige(r) Knochen des Schädeldaches vorhanden – somit konnte nur die sagittale Kurve des Schädeldaches gezeichnet werden.

***

Besonders wichtig ist die kraniometrische Untersuchung der deformierten Schädel, die auf eigenen Messungen basiert und in den Zeichnungen und Meßtabellen dargestellt wird (siehe Abbildung). Die Schädeldeformierung wurde mittels eines Vergleichs der normalen Schädelserien aus Zalavar, die 1973 von Howells (*Cranial variation in Man. A Study by Multivariate Analysis of Patterns of Difference Among Recent Human Population*. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University (Cambridge), Massachusetts, 1973) gemessen worden sind, ermittelt. Dafür ist die Methode der kleinen Abweichungen angewandt worden.

Die deformierten Schädel Rumäniens sind mit den gleichzeitigen Schädeln von der unteren Wolga und denen aus dem Don-Becken, aus Devnja (Bulgarien), aus dem ehemaligem Jugoslawien und aus Trikeri-Volos sowie mit den zahlreichen Funden aus Ungarn verglichen worden.

Übersetzt ins Deutsche von Emilian Teleaga

ARHITECTURA TEMPLELOR NEOASIRIENE ŞI NEOBABILONIENE: ANALIZĂ CONTEXTUALĂ ŞI INTERPRETARE FUNCȚIONALĂ

MIHAELA DRAGOMIR*

Teza de doctorat[1] conține 414 pagini de text (volumul I) şi 342 de pagini cu anexe şi imagini (volumul II). Volumul I este structurat în opt capitole: I. Introducere şi Metodologie; II. Aria geografică şi scurtă istorie; III. Tipologii arhitectonice şi contexte arheologice; IV. Biblioteci şi arhive în templele neoasiriene[2] şi neobabiloniene; V. Analiza distribuției materialelor în contextele templelor neoasiriene şi neobabiloniene; VI. Templul neoasirian şi neobabilonian: sectoare funcționale şi scheme planimetrice; VII. Rolul economic şi politic al templului mesopotamian în mileniul I a.Chr.; VIII. Materiale şi tehnici de construcție în epoca neoasiriană şi neobabiloniană. Volumul II conține anexele (15 tabele şi două grafice), în care se sintetizează diverse aspecte ce au legătură cu templele

* e-mail: drgmhl@unife.it; torinobianco@yahoo.com.

Am propus revistei *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* publicarea rezumatului tezei mele de doctorat, redactate în limba italiană (*L'architettura templare neoassira e neobabilonese: analisi contestuale e interpretazione funzionale*), deoarece am dorit să aduc în atenția cercetătorilor şi arheologilor români o perioadă fundamentală a istoriei omenirii. Despre arheologia şi istoria artei Orientului Apropiat antic se vorbeşte şi se scrie foarte puțin în România, dată fiind lipsa cercetătorilor cu această specializare foarte dificilă. Din această cauză, istoria Orientului Apropiat antic este văzută, chiar şi acum, ca un domeniu exotic, când, din contră, ar trebui să fie studiată cu foarte mare seriozitate şi să facă parte, cât mai mult posibil, din programele universitare, mai ales în cadrul specializărilor legate de istorie şi arheologie. Consider că este imperativ să se creeze o literatură ştiințifică referitoare la această perioadă istorică şi în România. Suntem una dintre puținele țări din Europa, poate chiar singura, în care nu există o literatură şi specialişti în acest domeniu. Pentru a îndrepta aceste lipsuri, trebuie doar să ne aducem aminte, după cum spunea marele asiriolog şi sumerolog american S.N. Kramer, în chiar titlul cărții sale, că „istoria a început la Sumer".

[1] A fost susținută public, în data de 11 aprilie 2014, la Universitatea din Ferrara, sub conducerea ştiințifică a prof. univ. dr. Jacopo Ortalli (Universitatea din Ferrara) şi a prof. univ. dr. Nicolò Marchetti (Universitatea din Bologna). Comisia pentru examenul de doctorat a fost alcătuită din: prof. dr. Elena Rova (Universitatea din Veneția), prof. dr. Stefano Bruni (Universitatea din Ferrara), prof. dr. Carinna Parraman (University of the West of England – Bristol).

[2] Corect este, de fapt, neoassirian sau varianta neo-assirian, şi aşa ar trebui transliterat şi în limba română. La fel Assiria, assirian, assiriolog etc. Toate aceste cuvinte provin din akkadiană, de la numele zeului Aššur.

SCIVA, tomul 66, nr. 3–4, Bucureşti, 2015, p. 377–386

neoasiriene şi neobabiloniene, lista ilustraţiilor, bibliografia (inclusiv lista de abrevieri) şi 731 de imagini.

INTRODUCERE

În Antichitate se credea că doar zeii puteau lupta cu forţele întunecate ale haosului, asigurând, în acest fel, continuitatea şi, mai ales, ordinea, atât de necesare vieţii de zi cu zi. Pentru acest motiv, nu exista niciun centru locuit fără un loc de cult. Aceasta este cauza pentru care templul mesopotamian reprezenta, alături de palat, un alt pol important al oraşului. În anumite perioade istorice, templului i se atribuia o importanţă egală sau chiar superioară celei a palatului, templul şi universul religios reprezentând unele dintre punctele de interes în studierea civilizaţiei Orientului Apropiat antic.

În general, marele templu este considerat inima aşezării şi, datorită faptului că mesopotamienii consacrau oraşul unei divinităţi, localitatea trecea în mâinile zeului oraşului, care era şi suveranul acestuia, transformându-l, astfel, într-o posesie a sa. Sanctuarul zeului principal ocupa o poziţie centrală şi dominantă, pentru o lungă perioadă de timp, ceea ce îi asigura un statut privilegiat faţă de restul nivelului urban. Vorbim despre unul dintre polii esenţiali ai oraşului, care avea un rol foarte important în organizarea generală a aşezării, spre el convergând aproape toate străzile principale, unele dintre acestea fiind legate de porţile urbane. Există, însă, şi sanctuare care, pentru exigenţe de cult, nu au fost situate in inima oraşului, ci în cartierele locuite sau chiar la periferie.

Între sanctuarele mesopotamiene, zigguratul reprezenta, cu siguranţă, monumentul cel mai cunoscut, care, pentru mulţi, constituie elementul caracteristic al acestei civilizaţii; acest lucru se întâmplă, mai ales, deoarece, în ciuda cercetărilor efectuate şi studiilor publicate, monumentele rămân încă învăluite în cel mai profund mister, fiind atât de îndepărtate de modul nostru actual de a gândi.

Este destul de dificil de imaginat că toate persoanele care aveau o legătură, de orice fel, cu templul, ar fi putut să îşi găsească un loc în templele săpate până acum, din cauza dimensiunilor destul de reduse şi structurii acestora. Putem, în schimb, să credem, având ca punct de pornire mai ales rezultatele campaniilor arheologice, că personalul nu trăia chiar în sanctuar, ci mergea la templu doar când era necesară prezenţa sa. Ar fi, deci, greşit să credem că sanctuarele mesopotamiene au fost mereu structuri foarte complexe. Acest lucru se întâmpla mai ales în cadrul babilonian şi, mult mai puţin, în cel asirian, cu excepţia situaţiei când se ia drept model chiar un sanctuar babilonian, aşa cum se întâmplă în cazul templului complex al lui Nabû.

Templul era, înainte de toate, casa zeului, construit pentru acesta şi nu pentru persoanele care îl frecventau. Pentru antici, reprezenta locul în care divinitatea trăia şi în care era servită şi hrănită şi unde i se asigura satisfacerea tuturor dorinţelor. Vorbim despre un loc de cult accesibil doar privilegiaţilor şi nu despre unul colectiv, aşa cum este văzută biserica în zilele noastre.

Prezenţa zeului era mereu identificată în locul în care se găsea podiumul pus lângă unul dintre pereţii *adyton*-ului şi pe care se găsea statuia zeului, care era zilnic spălată, îmbrăcată şi acoperită cu bijuterii, potrivit unui ceremonial foarte precis. Chiar dacă nu a fost găsită nicio statuie de divinitate în acest spaţiu al templului, interpretarea acestei amenajări, care caracteriza toate sanctuarele, nu lasă loc niciunui dubiu. Aşadar, pe acest podium nu se găsea statuia zeului, ci însemnele, simbolurile sau armele sale. De asemenea, se pare că în faţa acestei zone de cult era servit prânzul zeului: masa cu ofrande sau altarele se găseau chiar în faţa podiumului, lucru care nu putea fi întâmplător. Cu siguranţă, ele erau folosite pentru aşezarea şi prezentarea mâncării. Aceasta putea să fie pe bază de dulciuri, miere, pâine, carne, fiind oferite şi băuturi (apă, bere, vin), câteodată sub formă de libaţii.

Ar fi greşit să considerăm templele doar ca locuri de cult. Ele reprezentau şi o forţă economică esenţială pentru dezvoltarea comunităţii. Templul a fost, cu siguranţă, o unitate economică fundamentală pentru tot mileniul I a.Chr., chiar dacă este dificil de stabilit aportul său real la activităţile economice. Despre templul neoasirian ca entitate economică ştim foarte puţin, deoarece majoritatea cercetătorilor şi-au concentrat atenţia asupra marii cantităţi de documente care a fost descoperită referitoare la templele neobabiloniene. În ceea ce priveşte rolul politic al templelor, putem presupune că a fost unul considerabil, chiar dacă, în marea majoritate a cazurilor, nu există multe informaţii despre acest aspect.

Şi în mileniul I a.Chr. suveranul era regele-constructor, iar templele zeilor erau obiectul preocupărilor sale, chiar dacă activitatea sa principală viza construirea palatului regal.

***

Prin arhitectură se înţelege şi se identifică nu doar un spaţiu tridimensional în care elemente din edificiu dau structură unui volum, ci şi tot ceea ce se găseşte în interiorul său, precum mobilă, instalaţii şi obiecte diverse. Potrivit studiilor de semiotică, în acest spaţiu tridimensional sunt incluse şi persoanele, atunci când acestea se găsesc în interior[3].

Pentru a interpreta şi a înţelege arhitectura din Mesopotamia, de obicei sunt utilizate trei metode, care au legătură cu spaţiul construit, şi anume analiza planului clădirii, analiza funcţională şi analogia etno-arheologică. Ca o primă abordare, analiza planului este cea mai utilă, pentru că funcţia clădirilor se bazează pe scheme predefinite. Analiza funcţională, în schimb, este utilizată atunci când se doreşte să se înţeleagă diferitele sectoare ale unei clădiri mai mari. A treia metodă foloseşte, în cazul în care acest lucru este posibil, comparaţia între modelele antice şi cele moderne[4].

[3] Pucci 2008, p. 6.
[4] Pucci 2008, p. 7.

În condiţiile în care pentru arhitectura mesopotamiană lipsesc informaţii importante despre edificii (cum ar fi numele arhitectului, motivul pentru care a fost construit edificiul, cât de mult a costat acesta), această absenţă ar putea fi parţial suplinită printr-o corectă analiză a contextului[5].

OBIECTIVELE ŞI PREZENTAREA LUCRĂRII

Scurt istoric al săpăturilor arheologice şi sinteza datelor disponibile

Lucrarea s-a bazat, în principal, pe două tipuri de surse, arheologice şi scrise.

Din fericire, datele furnizate de săpăturile arheologice pentru studierea templelor din mileniul I a.Chr. din Asiria şi Babilonia sunt disponibile în cantităţi mari, cu toate că distribuţia lor diacronică este inegală. Din punct de vedere arheologic şi epigrafic, mileniul I a.Chr. este una dintre cele mai bine documentate perioade din întreaga istorie a Mesopotamiei.

Arheologia descoperă ceea ce cultul ne-a lăsat, adică resturile templelor, obiectele de cult şi de mobilier şi, uneori, chiar ofrandele. Vestigiile arheologice, arhitectonice, ale acestor temple reprezintă singurul material disponibil, chiar dacă, în mare parte, nu sunt direct accesibile, dar le găsim în rapoartele de săpătură, care au fost deja interpretate şi comentate. Din păcate, multe dintre templele săpate până în prezent au fost descoperite ori lipsite de inventar, ori cu foarte puţine materiale în interior.

Pentru că vestigiile arhitectonice, uneori, nu sunt suficiente pentru înţelegerea realităţii, trebuie recurs la al doilea tip de surse, cum ar fi textele, al căror conţinut a fost redat pe zecile de mii de tăbliţe (deopotrivă artefacte) descoperite până acum. Nu doar în palate, ci şi în temple au fost descoperite arhive şi biblioteci. Tăbliţele sunt o sursă nepreţuită de informaţii cu privire la diferitele aspecte ale templului, de la planimetrie, mobilier, numele regilor constructori, ritualuri şi religie până la economia templelor. Inscripţiile regale şi documentele din viaţa de zi cu zi (scrisori, contracte) pot fi datate şi, după cum s-a menţionat, unele dintre ele conţin informaţii importante cu privire la construcţia sau reconstrucţia de temple şi la practicile religioase. Prin urmare, tăbliţele cele mai utile lucrării de faţă pot fi împărţite în două grupe, după conţinutul informaţiei, literare sau economice.

În plus, toate datele sunt completate de cele iconografice, care, din fericire, pentru perioada în cauză sunt disponibile pe o mare varietate de suporturi, de la cele mai mari, cum ar fi ortostatele găsite în palatele neoasiriene, până la exemplarele cele mai mici, precum sigiliile şi piesele din fildeş.

Cercetarea a avut drept punct de pornire rapoartele de săpătură publicate până acum. Lucrarea conţine un foarte scurt rezumat despre cercetările de teren efectuate

[5] Pucci 2008, *passim*.

în oraşele examinate şi despre starea actuală a documentaţiei. Unele dintre aceste situri au fost excavate şi cele mai multe dintre rapoartele de săpătură aferente au fost publicate la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX.

Primii care pot fi incluşi în categoria arheologilor, chiar dacă nu în adevăratul sens al cuvântului, şi care au cercetat situri mesopotamiene, cu care a şi început arheologia orientală, sunt A.H. Layard, P.-E. Botta şi V. Place, care au condus campanii de săpătură la Nimrud, Ninive şi Khorsabad, toţi publicându-şi rezultatele. Cercetările în aceste situri au continuat, fiind vorba despre unele dintre cele mai bine documentate. În anul 1899, Max Freiherr von Oppenheim a identificat Tell Halaf, iar în anul 1911 au început săpăturile acolo. Rezultatele investigaţiilor sale au fost, însă, publicate mult mai târziu. Tell Tayinat a fost descoperit şi apoi săpat de C.W. McEwan şi R. Braidwood în anul 1935. Încă nu au fost publicate toate rezultatele săpăturilor lor. După mai mult de 70 de ani, cercetările au fost reluate de către o echipă canadiană, condusă de T. Harrison. Unul dintre cele mai importante oraşe neoasiriene, Aššur, a fost săpat de arheologii germani, sub conducerea lui W. Andrae, începând cu primii ani ai secolului trecut. Există o mare cantitate de informaţii cu privire la acest oraş, nu numai pentru epoca neoasiriană, dar şi pentru perioadele mai vechi. Pentru unele dintre siturile neoasiriene mai mici, precum Sultantepe, Sharif Khan, Tell Haddad şi Tell Ibrahim Bayis, există mai puţine informaţii, în special cu privire la templele descoperite acolo.

Din fericire, situaţia este mai bună pentru aproape toate siturile neobabiloniene cercetate. Babilon, Borsippa şi Uruk au fost cercetate de la începutul secolului trecut, în special de către arheologii germani, care au publicat imediat rezultatele săpăturilor. La Ur, au fost desfăşurate mai bine de 10 campanii în anii '30, de către arheologii britanici, sub conducerea lui L. Woolley, care şi-a valorificat toate descoperirile într-o serie de publicaţii. Oraşul Larsa, cercetat de către francezi, a beneficiat de o publicare integrală a cercetărilor.

Obiectivele lucrării

S-ar putea crede că, după atâtea campanii arheologice desfăşurate pe tot teritoriul Orientului Apropiat antic şi după descoperirea atâtor sanctuare, de la cele mai simple până la cele mai complexe, ar trebui să fie posibilă realizarea unei descrieri acurate a acestora şi, mai ales, a schemelor lor planimetrice şi a sectoarelor funcţionale, pentru mai buna înţelegere a ceea ce se întâmpla în interiorul acestor structuri. Din păcate, realitatea nu este aceasta. Chiar dacă religia a făcut obiectul multor studii, analiza templelor nu s-a bucurat de un interes la fel de mare din partea arheologilor.

Cei care s-au ocupat mai mult de acest domeniu, fapt datorat, probabil, săpăturilor lor continue, începând cu primii ani ai secolului XX, sunt arheologii germani. Munca şi descoperirile lor au influenţat foarte mult şi pentru o lungă perioadă de timp ideea noastră despre templul mesopotamian, chiar dacă rezultatele

recente ale săpăturilor şi studiilor ne fac să vedem în mod diferit unele aspecte. În mod clar, este vorba despre o structură foarte complexă, într-o măsură chiar mai mare decât se credea înainte.

Obiectul tezei este, aşa cum reiese şi din titlu, tipologia şi evoluția structurilor templelor neoasiriene şi neobabiloniene, în capitalele imperiale şi în centrele provinciale majore. Am ales acest subiect deoarece literatura arheologică s-a ocupat doar marginal de arhitectura templelor din mileniul I a.Chr., care a fost discutată numai în lucrări de sinteză privind arhitectura templelor mesopotamiene sau arhitectura mesopotamiană în general.

La începutul cercetării a fost definit un interval cronologic clar, în care să se opereze alegerea templelor ce urmau a fi studiate. Având în vedere că obiectivul a fost acela de a vedea evoluția arhitecturii templelor, am considerat oportun să mă opresc asupra a ceea ce literatura de specialitate defineşte ca fiind epoca neoasiriană şi neobabiloniană. Prin urmare, este vorba de templele care au fost descoperite mai ales în partea de sud (Babilonia) şi de nord (Asiria) a Mesopotamiei şi care datează din mileniul I a.Chr.

Cercetarea a început cu consultarea importantelor lucrări ale lui E. Heinrich[6] şi S. Anastasio[7], care au furnizat informațiile necesare pentru a putea identifica siturile neoasiriene şi neobabiloniene şi templele lor, ca şi bibliografia referitoare la acestea. Am continuat cu elaborarea listei templelor asupra cărora s-a concentrat cercetarea.

Principalele lucrări de referință au fost acelea întocmite de către arheologii care au săpat în respectivele situri (rapoarte de săpătură şi publicațiile ulterioare). Pornind de la respectiva literatură, am analizat arhitectura templelor, fără a uita, însă, contextul istoric.

În această lucrare a fost cercetat templul sub toate aspectele sale. Planurile diferitelor temple au fost studiate şi descrise, cu scopul de a încerca determinarea elementelor sau caracteristicilor comune. Alături de plan, a fost studiat şi mobilierul de cult descoperit în temple, tot cu scopul de a stabili elementele comune şi/sau deosebirile dintre diversele piese aparținând diferitelor structuri.

Obiectivul a fost acela de a analiza arhitectura acestei perioade în raport cu toate descoperirile arheologice (ornamente, inscripții, obiecte şi instalații), ca parte dintr-un spațiu amenajat, în vederea înțelegerii organizării spațiale şi a planimetriei templelor. Această teză examinează proiectul arhitectural al templelor, inclusiv planul şi orientarea clădirilor, amplasările lor, elementele de design (care apar atât în interiorul, cât şi în afara structurilor fizice), precum şi elementele de construcție. În plus, s-a încercat înțelegerea şi stabilirea funcției spațiilor şi elementelor de arhitectură şi, în cele din urmă, identificarea şi explicarea mobilierului templelor. Au fost analizate spațiile arhitecturale (cum ar fi sălile), elementele structurale (cum ar fi contraforturile) şi mobilierul (cum ar fi mesele pentru ofrande), deoarece aceste elemente pot diferi de la un templu la altul sau pot face diferența între un templu şi o

[6] Heinrich 1982.
[7] Anastasio 1995.

clădire laică. Pentru a defini şi a înțelege arhitectura unui templu, trebuie să privim religia mesopotamiană ca pe un fenomen conceptual, în care templul este casa zeului, dar nu numai. Uneori, templele au fost şi centre administrative şi proprietare de terenuri, controlând economia. Prin urmare, templul era centrul comunității, nu numai din punct de vedere religios, ci şi economic (vezi fig. 1–2).

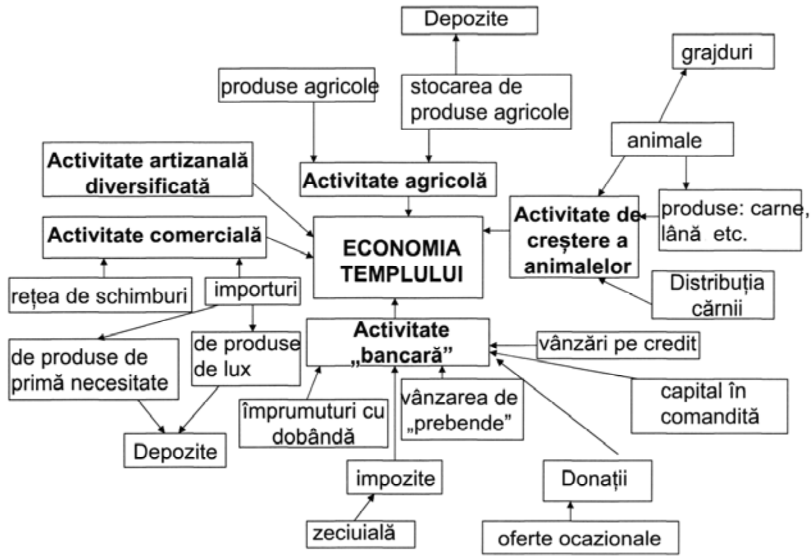

Fig. 1. Activitățile economice ale templului mesopotamian.

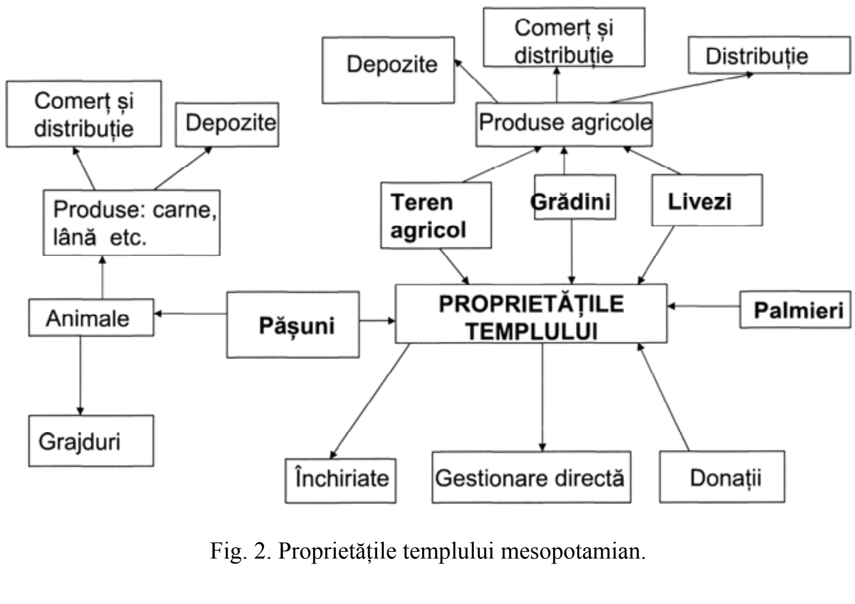

Fig. 2. Proprietățile templului mesopotamian.

În general, în toate templele din această perioadă, existau trei spații foarte importante, chiar esențiale, şi anume:

1. Cella, cu *adyton*-ul, sau, în lipsa acestuia, cu nişa de cult. Acesta este locul din templu cu cea mai mare conotație sacră, în care avea loc contactul cu zeul şi în care nu putea pătrunde oricine.

2. *Antecella* este locul mesei pentru ofrande şi în care se desfăşurau anumite ritualuri zilnice; nu exista în toate templele.

3. Vestibulul (sau camera care permitea intrarea în spațiul sacru), ca o barieră între lumea exterioară şi cea interioară, între sacru şi profan. Acest spațiu putea să nu fie o cameră în sine, ci un portic deschis.

Uneori, spațiile descrise nu reprezentau trei camere distincte, ci erau doar separate de câțiva stâlpi sau de mici pereți despărțitori.

Templele variau în complexitate, iar diversele sectoare formate din camere auxiliare sau grupuri de camere sunt de multe ori ataşate sanctuarului. Unele dintre aceste camere erau depozite, altele locuințe pentru preoți sau arhive etc.

Prin urmare, templul din Mesopotamia trebuie perceput ca o importantă instituție socio-economico-religioasă.

Cercetarea a întâmpinat mai multe dificultăți. Prima şi cea mai importantă dintre acestea a fost accesul la materialele publicate necesare şi, uneori, lipsa aproape totală a publicațiilor definitive pentru un sit. Acest lucru este valabil în special pentru situri care au fost săpate mai recent şi care au fost de multe ori publicate doar sub forma mai multor articole scurte într-un număr de periodice. În consecință, o anumită serie de informații, cum ar fi descrierea obiectelor şi locul lor de descoperire, este actualmente pierdută.

Din fericire, templele au fost considerate suficient de importante pentru ca, cel puțin, planurile lor să fi fost publicate, astfel încât măcar principalele date să poată fi disponibile. Obiectele descoperite, în cazul în care apar în publicații, sunt doar menționate, incomplet sau chiar eronat, uneori doar în funcție de tipuri, caracteristici sau clasificări, fără alte detalii, desene sau fotografii.

O altă problemă a fost cea a identificării acelor elemente care definesc o clădire drept un templu. Deşi această cercetare se ocupă de mileniul I a.Chr., există încă unele cazuri puse sub semnul întrebării, cum ar fi templul în „*Palais*” din Arslan Taš.

Prezentarea lucrării

După cum s-a menționat în primele rânduri, teza, compusă din două volume, este structurată în opt capitole, însoțite de anexe şi imagini. Primul capitol este dedicat introducerii şi metodologiei. Al doilea se referă la aria geografică (cu cele două zone, neoasiriană şi neobabiloniană) şi la istoria spațiului în cauză.

Prima parte importantă a tezei este constituită de cel de-al treilea capitol, împărțit în două subcapitole, în care fiecare oraş a fost analizat împreună cu templul sau templele sale. Pentru fiecare dintre cele 23 de oraşe şi 57 de temple a

fost realizată o fişă, care conține datele disponibile, informațiile privind localizarea şi istoria săpăturilor, planimetria, obiectele descoperite în interiorul clădirilor, cronologia, sursele posibile şi dedicarea templului. Scopul cercetării nu a fost, însă, doar acela de a examina edificiile templelor, ci relaționarea tuturor datelor adunate, această a doua parte a lucrării putând fi văzută, având în vedere complexitatea sa, drept o altă teză în sine.

Capitolul al patrulea examinează bibliotecile şi arhivele din templele neoasiriene şi neobabiloniene. Scrisul a jucat un rol foarte important, fundamental, în contextul religiei şi economiei templelor. Din acest motiv, am luat decizia de a dedica un întreg capitol acestui subiect. Colecțiile de texte din Orientul Apropiat antic aveau o natură specifică, drept răspuns la nevoile culturii şi civilizației din care făceau parte şi au încetat să mai existe atunci când respectivele civilizații au dispărut. Aceste colecții au fost, însă, primele care au utilizat o parte din procedurile bibliotecare de bază, cum ar fi: identificarea de lucrări individuale prin intermediul titlurilor; adunarea într-o serie de scrieri similare; crearea de cataloage[8]. Arhivele şi bibliotecile au fost un element vital în Orientul Apropiat antic. Există o diferență clară între arhivă şi bibliotecă, între un document de arhivă şi unul literar. Primele au fost organizate în funcție de natura şi de data lor, o organizare care nu ar avea niciun sens pentru al doilea tip[9].

Următorul capitol, al cincilea, analizează distribuția materialelor. Spre deosebire de celelalte capitole, acesta nu este structurat în funcție de criteriile geografice, ci de tipologia materialelor găsite. O parte este dedicată mobilierului neoasirian şi neobabilonian, în timp ce o altă parte analizează decorarea templelor. Regii mesopotamieni au fost, judecând după piesele care sunt reprezentate pe basoreliefuri, pasionați de mobilierul de lux şi, prin urmare, mobilierul templelor a fost întotdeauna de o calitate deosebită[10].

În capitolul al şaselea, împărțit în şapte subcapitole, au fost prezentate diversele tipologii de clădiri, de temple şi de camere, precum şi diferitele sectoare funcționale ale templului şi schemele planimetrice utilizate pentru acestea, după exemplul templului mesopotamian din mileniul I a.Chr.

Capitolul următor, al şaptelea, compus din mai multe subcapitole, conține o analiză a economiei templelor, în care a fost examinată situația socio-economică, personalul (atât cel masculin, cât şi cel feminin), sursele de venit, ca şi administrația unui templu.

Ultimul capitol prezintă diferitele materiale utilizate în arhitectura mileniului I a.Chr.

Deoarece fiecare capitol conține concluzii, iar în cadrul acestora sunt tratate informații din domenii foarte diverse, am decis ca lucrarea să nu aibă un capitol final de natură concluzivă.

[8] Du Toit 2002, p. 38; Casson 2002, p. 15.
[9] Weitemeyer 1956, p. 233.
[10] Baker 1966, p. 205.

În al doilea volum, după cum a fost menţionat deja, sunt incluse anexele şi imaginile. Anexele conţin: diferite tabele (în care au fost asociate diverse informaţii, cum ar fi dimensiunea, tipologia, zeii, amplasarea, personalul templelor etc.), graficele (privind activităţile templului), lista de imagini şi bibliografia.

Bibliografia include toate publicaţiile şi articolele importante referitoare la templele discutate în cadrul tezei, în dorinţa de a realiza o listă cât mai completă posibil. Prin dimensiuni şi conţinut, de la primele publicaţii, din anul 1800, până la cele mai noi, bibliografia poate fi considerată o lucrare de sine stătătoare.

Ultima parte a tezei, dedicată ilustraţiei, este importantă prin dimensiuni (reuneşte peste 730 de imagini) şi conţinut, incluzând nu doar obişnuitele planuri ale templelor, ci şi o bogată iconografie, foarte bine articulată, care arată felul în care acestea erau decorate, precum şi diferitele tipuri de mobilier şi o mare varietate de obiecte găsite în clădirile examinate.

BIBLIOGRAFIE

Anastasio 1995 — Anastasio, S. *The Archaeology of Upper Mesopotamia. An Analytical Bibliography for the Pre-Classical Periods* (Subartu I), Turnhout.

Baker 1966 — Baker, H.S., *Furniture in the Ancient World. Origins and Evolution, 3100–475 B.C.*, New York.

Casson 2002 — Casson, L., *Libraries in the Ancient World*, New Haven – London.

Du Toit 2002 — Du Toit, J.S., *The Organization and Use of Documentary Deposits in the Near East from Ancient to Medieval Times: Libraries, Archives, Book Collections and Genizas*, Montréal (teză inedită).

Heinrich 1982 — Heinrich, E., *Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien, Typologie,Morphologie und Geschichte*, 2 volume, Berlin.

Pucci 2008 — Pucci, M., *Functional Analysis of Space in Syro-Hittite Architecture*, Oxford.

Weitemeyer 1956 — Weitemeyer, M., *Archive and Library Technique in Ancient Mesopotamia*, Libri 6, 3, p. 217–238.

Teresa Stawiarska, *Roman and early Byzantine glass from Romania and northern Bulgaria. Archaeological and technological study*, Polish Academy of Sciences. Institute of Archaeology and Ethnology, Warsaw, 2014, 151 p., 37 fig.

The bibliography about ancient glass artifacts discovered in Romania and Bulgaria is quite poor. The papers of Mihai Bucovală[1] and Atanas Minčev[2] are the only monographic works on the glassware produced in the Greek cities of the province of Moesia Inferior. Next to them, there are two general articles about ancient glassworks in Bulgaria[3]. For Dacia, there are the papers of Cloşca Băluţă[4] and Doina Benea[5]. Recently, there were also published some works which provide an overview of the main types of glass vessels from the early Roman age that were discovered in the area between Olbia and Byzantium[6].

Chemical composition of glass artefacts can reveal important information about the technology and raw materials used for their production. Chronological and geographical differentiations of ancient glass objects are reflected in distinct compositional categories.

Up to now, archaeometric studies of glass artifacts excavated in Romania and Bulgaria were rather scarce[7].

Therefore, we can safely assume that the recently published study by Teresa Stawiarska fills, to some extent, a gap, with the help of chemical analyses.

The contents of the book is organized as follows: Preface (p. 7) 1. Glass production of Dacia and Lower Moesia in the Roman and Early Byzantine period (p. 9–80); 2. Roman luxury glass vessels from Dacia and Lower Moesia subjected to technological analyses (p. 81–90); 3. Glasses from Sântana de Mureş-Černjachov and the Carpi cultures subjected to technological analyses (p. 91–100); Appendix 1 Catalogue of physico-chemically analyzed glass finds (p. 103–120); Appendix 2 Results of physico-chemical analyses of the glass finds (p. 121–130);

---

[1] Bucovală, M., *Vasele antice de sticlă la Tomis,* Constanţa, 1968.

[2] Minčev, A., *Antično staklo ot Zapadnoto Černomorie (I-VI v.), Kupi i panicki,* Izvestija Varna 20 (35), 1984, p. 5–21; Minčev, A., *Antično staklo ot Zapadnoto Černomorie (I–VI v.), Kani*, IzvestijaVarna 25 (40), 1989, p. 13–26; Minčev, A., *Antično staklo ot Zapadnoto Černomorie (I–VI v.), Butilki,* IzvestijaVarna 26 (41), 1990, p. 56–78.

[3] Djingov, G., *Drevnoto staklo i stakloproizvodstvo v Bălgarija*, Archeologija Sofia 7, 1965, 4, p. 11–20; Belivanova, A., *Early Roman Glass from Bulgaria (1st century-the first half of the 2nd century)*, ArchBulg 3, 1999, 1, p. 35–49.

[4] e.g. Băluţă, C.L. *Considération sur la production et la diffusion du verre dans la Dacie Supérieure*, AIHV 7, 1978, p. 97–109.

[5] e.g. Benea, D., *Die römische Perlenwerstätten aus Tibiscum,* Timişoara, 2004.

[6] Chiriac, C., Boţan, S.-P., *Sticlăria elenistică şi romană din Pontul Euxin. Între producţie şi import*, in Panait-Bîrzescu, F., Bîrzescu, I., Matei-Popescu, F., Robu, A. (eds.), *Poleis în Marea Neagră: relaţii interpontice şi producţii locale*, Bucureşti, 2013, p. 278–318; Chiriac, C., Boţan, S.-P., *Roman Glass Vessels in the Western Pontic Area (1st–3rd Centuries CE). General Remarks*, in Cojocaru, V., Coşkun, A., Dana, M. (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, 2014, p. 525–555.

[7] Mănucu-Adameşteanu, Gh., Poll, I., *Bracelets en verre découverts en Roumanie*, in de Boe, G., Verhaeghe, F. (eds.), *Material Culture in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*, vol.7, Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Zellik/Asse, 1997, p. 345–351; Bugoi, R., Poll, I., Mănucu-Adameşteanu, G., Calligaro, T., Pichon, L., Neelmeijer, C., Eder, F., *Ion Beam Analysis studies of ancient glass bracelets discovered in Bucharest*. Rom Rep Phys 63, 2011, 4, p. 912–922; Bugoi, R., Poll, I., Mănucu-Adameşteanu, Gh., Neelmeijer, C., Eder, F., *Investigations of Byzantine glass bracelets from Nufaru, Romania using external PIXE-PIGE methods*, J.Arch.Sci. 40, 2013, p. 2881–2891; Olczak, J., *Produkcja szkła w rzymskim i wczesnobizantyjskim Novae w świetle źródeł archeologicznych* (Mezja Dolna), Toruń, 1998.

Polish summary (p. 131–142); Bibliography (p. 143–151).

The source material for the studies presented in Chapter 1 consists of assemblages of glass production (such as furnaces, “foam” and production waste, fragments of finishing products and remains from forming the products), for the most part unpublished. A Catalogue of all the glass production waste and finished products discussed in Chapters 1–3 appears in Appendix 1. The results of the physico-chemical analyses are presented in Appendix 2.

The study was conducted as a part of the research program of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw. It was made possible through Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences travel grants. Specialist examination of glasses was completed in the Bio- and Archaeometry Laboratory of the Institute of Archaeology and Ethnology in Warsaw.

The present study focuses on technological characteristics of glass finds from the production assemblages from Dacia and Lower Moesia. It reveals not only the influences of different glass-making traditions, but also the potential links between particular workshops from the investigated area. The author is also trying to identify the differences between techniques used during the Roman domination and those from the later period. Unfortunately, the study was limited both by the small number of discovered and published materials and by the technological examinations that have been carried out (p. 9–10).

In the introductory part of chapter 1, the author presents the geographical space and the chronological framework of the study on one hand, and the used research methods and procedures on the other. After presenting the area and the timeline of the study, together with a brief historical outline, the author does not discuss the state of research on glass-making in Dacia and Lower Moesia, making instead a brief summary about the local production centers and presumed locally made glassware from different sites. According to the author, production assemblages and local glass products from Lower Moesia are better known than those from Dacia, although there are important differences between the western Lower Moesia (Novae, Iatrus, Nicopolis ad Istrum and Oescus) and eastern Lower Moesia, with the Greek cities from the Black Sea coast and some Roman cities (Histria, Tomis, Tropaeum Traiani, Odessos, etc.) included. A considerable part of the finds was examined by the author, during two research visits in Romania and more than 80 samples of glasses, mostly unpublished, were provided for chemical analyses. Glass fragments have been examined by means of the spectral emission method combined with the flame photometry (p. 14–16). The author also presents some controversial research issues concerning glass chemical composition analyses and glass-making organization (p. 16–18).

After the introduction, the author presents the archaeological information at its disposal according to geographical criteria. For every Roman province, the archaeological sites are listed and the issues discussed for each of them are workshop remains and technological characteristics of the production remains. There is also a short conclusion for every site and a conclusion for each province (p. 19–78). The analyzed sites are: Sarmizegetusa Regia, Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, Tibiscum, Apulum, Dierna from Dacia Superior; Porolissum and other centres from Dacia Porolissensis; Romula and Sucidava from Dacia Inferior; Novae, Oescus, Iatrus and Nicopolis ad Istrum, Golemanovo Kale, Tomis, Ibida, Histria, Odessos from Moesia Inferior. For every province, there were also introduced into discussion for comparative purposes glass objects from contexts other than production assemblages (such as archaeological levels during systematic excavations), but suspected to have been produced at the same archeological site. The chemical composition for 78 samples (their descriptions is presented in appendix 1 - catalogue nos. 1–78) coming from some of this sites is presented in Appendix 2 (nos. 1–78).

According to the author, the small number of researched glass workshops influenced negatively the description of glass production in Dacia and Lower Moesia. Because of the reduced quantity of glass artefacts coming from archaeological excavations the analyses in technological terms are still reduced. Nevertheless, in general, one can say that both provinces had self-sufficient workshops capable of running the full production cycle. Initially, glass production was organized in small military *officinae*, like in other Roman provinces, but

there is still not enough evidence for this. Some workshops are attested in the Greek cities: Tomis, Histria and Odessos. In Dacia, only few production centers were discovered: Sarmizegetusa Regia, Ulpia Traiana, Tibiscum and Dierna, and other two possible at Apulum and Porolissum. With relatively few glass objects having been examined technologically, it is difficult to establish the range of locally made products. Even so, a comparison with Lower Moesia reveals that, in the latter province, a much larger assortment of glass objects was found. According to the technological studies, two categories can be distinguished: high-magnesium (HMG) and low-magnesium (LMG) glasses, meaning they were produced with different calcium magnesium raw materials, and discolored with manganese exclusively. Because of the state of the research, there is no possibility to estimate the range of local glass production. Still, one should assume extensive imports, including the luxurious products.

In Chapter 2, some Roman luxury glass vessels from Dacia and Lower Moesia are discussed. Some of them have been previously determined as imported glass vessels by the archaeologists. They are coming from Apulum, Napoca, Micia, Porolissum, Fântânele and Tropaeum Traiani. Most of them are unpublished. They belong to the cold cut types E 185, E 216 and related ones, probably used for drinking wine. All these colorless glasses were produced with the use of high technology, in which discoloration was performed with the use of antimony and high-alkaline RN: 2.8–3.5. The technology in which they were made and their chemical composition indicate that they were produced in specialized workshops following the Mesopotamian-Egyptian and east Syrian glass-making tradition.

In Chapter 4, the author presents some glass artifacts coming from Sântana de Mureş-Černjachov and the Carpi cultures. They were discovered in Mogoşani, Pietroasele, Poiana Dulceşti and Târgşoru Vechi (appendix 1 - catalogue no. 79–87, and appendix 2, for chemical analyses, no. 79–87). The typical forms are cold decorated beakers type E 230 and E 237–238. The discussed group of glass objects was undoubtedly made in the Early Byzantine workshops; it is difficult to point out exactly where, but definitely not in the *Barbaricum*. Maybe in some eastern workshops, because they do not present any of the typical features of the western products.

At the end of this short presentation, there are some observations to make. The chemical composition of glass objects was not analyzed on a wider scale. The adopted chronology of finds was based entirely on determinations made for particular sites by other researchers; not all the material is precisely dated. Methods of comparative analysis applied by the author can be described as chemical-technological, developed mainly by researchers from Central and Eastern Europe, in contrast with the statistical methods frequently applied by Western scholars. Even so, it is our opinion that this study will be a good working instrument for the archaeologists.

Adriana Panaite
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: panaite_adriana92@yahoo.com.

ABREVIERI

AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti
Academica – Academica, Academia Română, Bucureşti
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
Acta Siculica – Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum
AÉ – L'Année Épigraphique, Paris
Aegeum – Annales d'Archéologie égéenne de l'Université de Liège
AEM – Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Osterreich-Ungarn, Viena
AIHV – Association Internationale pour l'Histoire du Verre
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Iaşi
AIIN – Anuarul Institutului de Istorie Națională, Sibiu
AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AmerAnt – American Antiquity, Washington, D.C.
AmerAnthropol – American Anthropology, Washington, D.C.
Angustia – Angustia, Arheologie – Etnografie, Sf. Gheorghe
ANRW – H. Temporini, W. Haase (eds.), Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen, Berlin – New York, 1970–
AnŞUIași – Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al.I. Cuza", Iași
AO – Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum – Acta Musei Apulensis, series Archaeologica et Anthropologica, Alba Iulia
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchÉrt – Archaeologiai Értesitő, Budapesta
ArchKözl – Archaeologiai Közlemények, Budapest/Budapesta
ArchWarszawa – Archeologia. Rocznik IHKM, Varşovia
Argesis – Argesis, Muzeul Județean Argeş
BAR – British Archaeological Reports, Oxford
BAR IntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI - Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BÉ – Bulletin Épigraphique, Paris
BerRGK – Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arhaölogischen Instituts, Frankfurt am Main
BMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
Brukenthal. Acta Musei – Brukenthal Acta Musei, Muzeul Naţional Brukenthal, Sibiu
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, Bucureşti
Bucureştii – Bucureştii. Revista Muzeului Municipiului Bucureşti, Bucureşti
CA – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti
CAJ – Cambridge Archaeological Journal, Cambridge
Carpica – Carpica, Complexul muzeal „Iulian Antonescu", Bacău

CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CEpR – C.C. Petolescu, *Cronica Epigrafică a României*, SCIVA, Bucureşti
CGLBI – E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf, Der römische Weihebezirk von Osterburken I: Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches, Stuttgart, 1990
Chiron – Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
CIMRM – J.M. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, 2 vol. 1956–1960
Classica et Christiana – Classica et Christiana, Centrul de Studii Clasice şi Creştine al Facultăţii de Istorie a Universităţii „Al.I. Cuza”, Iaşi
Cota Zero – Cota Zero. Revista d’arqueologia i ciència. Universitat Central de Catalunya
Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; serie nouă N.S. (nouvelle série); Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
DID, I – *Din istoria Dobrogei*, vol. I, D.M. Pippidi, D. Berciu, *Geţi şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, Bucureşti, 1965
Documenta Praehistorica – Documenta Praehistorica, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology
Drobeta – Drobeta, Muzeul Regiunii Porţilor de Fier, Drobeta–Turnu Severin
EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj–Napoca
ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Cluj
Estonian Journal of Archaeology - Estonian Journal of Archaeology, Talin
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institut, Berlin
Histria Antiqua – Histria Antiqua, Institut društvenih znanosti IVO PILAR, Zagreb
IDR – *Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti
IDRE – Constantin C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l’histoire de la Dacie I–II*, Bucureşti, 1996–2000
IGLR – Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976
ILB – B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria Repertae*, Sofia, 1989
ILD – C.C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia*, Bucureşti, 2005
ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae* I–III, Berlin, 1892–1916
INHA – Institut National d’Histoire de l’Art, Paris
ISM – *Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej Varna, Varna
J Anthropol Archaeol – Journal of Anthropological Archaeology
J Archaeol Method Th – Journal of Archaeological Method and Theory
J.Archaeol.Sci – Journal of Archaeological Sciences, London – New York
JÖAI – Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Viena
Libri – Libri. International Journal of Libraries and Information Services
Marisia – Marisia. Muzeul Judeţean Mureş
MCA (Materiale) – Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MN – Muzeul Naţional, Bucureşti
Mousaios – Mousaios. Muzeul Judeţean Buzău, Buzău
Muzeul Oltului – Muzeul Oltului, Muzeul Judeţean Olt, Slatina
Pontica – Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa
PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
PZ – Prähistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
RÉ – Revue Épigraphique

Revista Bistriței – Revista Bistriței, Bistrița
RFR – Revista Fundațiilor Regale, București
RIU – *Römische Inschriften Ungarns*, Budapest
RMD – M.M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, Londra, 1978, 1985
Rom Rep Phys – Romanian Reports in Physics, București
RPAN – Revista de Preistorie şi Antichități Naționale, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi
Sargetia – Sargetia, Acta Musei regionalis Devensis, Deva
SCIV(A) – Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
SCN – Studii şi Cercetări Numismatice, Bucureşti
SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923–
SP – Studii de Preistorie, Bucureşti
Starinar – Starinar, Belgrad
StCl – Studii Clasice, București
StCŞCluj – Studii şi Cercetări Ştiințifice, Cluj
StUnivCluj – Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Cluj
Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei, Suceava
Tibiscum – Tibiscum. Acta Musei Carasebesiensis. Muzeul Județean de Etnografie şi al Regimentului de graniță Caransebeş
Tyche – Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
Ziridava – Ziridava. Studia Archaeologica, Arad
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 2 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L.**, P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: oanadamian63@gmail.com et iab.redactie@gmail.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 66, nr. 3–4, Bucureşti, 2015, p. 179–394